

Gunnar Arma

Gunnar Arma

ବ୍ୟାମନ

Interfacing mda

Sissejuhatus

Milleks minna veel reisima? Minu rännuaastad toimusid minevikus. Toona neelasin iga uue mulje oma kasvavasse isiksusse. Iga uus mulje andis uue väljendusvahendi. Iga uus arusaam tugevdas minu enesetunnet. Lootsin välismuljete abil saada seda, mida seesmiselt vajasin. Mida tugevamaks ma vaimselt muutusin, seda enam vähenes huvi välismuljete vastu. Üha enam on mind hakanud huvitama metafüüsika. Umbes samaselt kirjutab Hermann Keyserling oma "Filosoofi reisipäeviku" I köites.

Kui meie perekond 1941. aasta 14. juuni varahommikul Venemaale küüditati, siis lubati mul kolm raamatut kaasa võtta. Asjad pakkis minu abikaasa, selleks anti aega pool tundi. Mina pidin hakkama saama kangelasteoga – oskama valida oma enam kui viie tuhande köitelisest raamatukogust kolm "kõige, kõige" raamatut.

Valisin Hermann Keyserlingi "Das Reisetagebuch Eines Philosophen", Immanuel Kanti "Kritik der reinen Vernunft" ja Johann Wolfgang Goethe "Fausti" I ja II osa.

Sellest on nüüd möödunud ligi 60 aastat. Mul vedas nagu alati. Mingi ime toimet säilisid Keyserlingi ja Goethe teosed. Minu ees kirjutuslaual lebavad "Das Reisetagebuch Eines Philosophen" I ja II köide. Need raamatud on minu nüüdse raamatukogu kõige mälestusväärsemad teosed.

Lehitsen "Filosoofi reisipäevikut" ja mõtisklen, mis sundis mind 83-aastasena koos abikaasaga teistkordselt Indiasse ja sealt veel edasi Bhutani reisima. See pidi olema sügavale juurdunud instinkt, mis mind just nüüd seda reisi ette võtma sundis. Mingi algtõde eneseteostuse vajadus, või õigem oleks öelda – olelusmaagia:

Parabrahm! Sa oled too piiritu ruum, milles universum tekib, areneb ja jälle kaob. –

Sa oled too lõpmata sügavus, millel pole algust ega lõppu. –

Sa oled kõikide asjade igavene olemus, ainus tõeline; peale Sinu pole midagi. –

Kui Sina välja hingad, tekib maailm ja kui Sa sisse hingad, pöörduvad kõik olendid Sinu emalikkude rüppe tagasi. –
 Sa oled kogu olemuse jagamatus. –
 Sa oled igavene tõde, sest Sa oled muutumatu. –
 Sina oled suur pimedus; kosmiline valgus on Sinu perioodiline ilmutus. –
 Sina oled vabadus, sest Sul puuduvad igasugused piirid. –
 Sa pole seotud ühegi paigaga, ajaga ega põhjusega. –
 Sina pole siin ega seal. Sul pole minevikku ega tulevikku. Sa oled pidevalt kestev olevik. –
 Sa oled kõige põhjus, mis on ja mis toimub, kuid Sul endal pole põhjust. –
 Sa oled juurteta juur, allikas, millest kõik olendid voolavad. –
 Sina oled isa; kõikus on Su poeg, kelle kaudu Sa lakkamatult lood. –
 Sa oled emaüsa, mille kaudu kõik tuleneb. –
 Sa oled igavesti seletamatu, sest Sa ei suhtle universumiga. –
 Sa ei loo ise, vaid teed seda oma poja – Igavese Sõna kaudu. –
 Sa oled tegu. –
 Sinu loomus on pidev toimimine ja igavesti kestev liikumine. –
 Sa oled igavene muutumata alus kogu olemusele. –
 Universum sünnib perioodiliselt Sinu ürgmateeriast. –
 Sa oled kõik, suurim kui ka väikseim. –
 Sa tunned ainult iseennast. –
 Sa oled inimõistusele arusaamatu, sest Sind pole võimalik tajuda, kuna oled kujutu. –
 Sina oled suur mõistatus. –
 Ainult too, kes Sinuga täielikult on ühinenud, tunnetab Sinu tõelist olemust. –
 Oled ilma ühegi omaduseta ja seega nimetu. –
 Sa oled elu ja kõikuse teadvuse allikas. –
 Parabrahm! Sind austavad ja kiidavad vaikselt kõik universumi olendid. –
 Sa oled kõikide mõtleivate olendite igatsuste siht. –
 Kõik pühakud ja valgustatud, kõik inglid ja peainglid, kõik jumalused kummardavad Sind. –
 Parabrahm! Sina igavene muutumatu tõde, oled meie pelgupaik. –
 Õnnelik on, kes tõde on tunnetanud, ta on vabanenud eksitustest, kannatustest ja surmast. –

Bhutan (bhotia Druk-yul)

Bhutani Kuningriik asetseb Lõuna-Aasias, Hiina ja India vahel. Kõrgeim võim kuulub kuningale, kes on riigipea ning valitsusjuht. Parlamendil on piiratud seadusandlikud õigused.

Bhutan asub Himaalaja mäestiku idaosas. Kogu territooriumil kõrguvad mäed (kõrgeim tipp Kula Kangri – 7554 m), mida lõhestavad sügavad jõeorud. Lõunaosas on kliima niiske troopiline (sademeid kuni 7000 mm aastas), põhjaosas mandriline (500 mm aastas). Jõed kuuluvad Brahmaputra jõestikku, voolavad valdavalt lõuna suunas ja on kärestikulised. Madalamail aladel kasvab igihaljas okasmets, kõrgmägedes on igilumi ja liustikud.

70% rahvastikust moodustavad tiibeti keele murdeid kõnelevad bhotiad, 20% Nepaalist sisserännanud, kes elavad riigi edelaosas. Muust alast tihedamini on asustatud lääne- ja lõunaosa.

Usk mõjutab dalai-laama ja umbes 200 kloostri kaudu oluliselt ühiskondlikku elu. Riigiusk on budismi tiibeti koolkond.

Bhutan on vähearenenud majandusega põllumajandusmaa. Põllumajandusega, mida iseloomustavad naturaalmajanduslik suund, feodaalsuhted ja algeline maaharimine, tegeleb üle 90% elanikest. Kasvatatakse riisi, hirssi, nisu, maisi, otra, punast pipart, teed ja suhkruroogu. Orgudes tegeldakse aianduse (mango ja apelsinipuud), mägedes karjakasvatusega (jakid, lambad, kitsed, ponid). Troopilistes metsades töödeldakse väärispuitu, kogutakse puuvaiku ja vaha, kütitakse metsloomi. Tööstuses on tegev 5% rahvastikust. Kaevandatakse väikeste kogustena kivisütt, vase- ja tinamaaki, grafiiti ning marmorit. Tegutsevad vähesed tekstiili- ja toiduainetööstuse ning puidutöötlemise väikeettevõtted. Tähtsal kohal on käsitööndus.

Teedevõrk on hõre, maanteid on umbes 2000 km. Peaaegu kogu kaubavahetus toimub Indiaga. Välja veetakse puuvilja, kon-

serve, väärispuitu, kardemoni, lakki, vaha, riisi, muskust, vandlit ja käsitöötooteid. Peamised valuutaallikad on turism ja postmarkide müük. IX sajandil tungisid Bhutani tiibetlased, kes aja jooksul assimileerisid maa algasukad tiibeti-birma hõimud ja levitasid budismi. Maa oli killustatud üheksa feodaalisanda ehk penlopi vahel.

Riigi ühendas XVII sajandi algul laama Shabdrung, võttes endale dharmaradža tiitli. Tema järglaste ajal killunes riik uuesti. 1712. aastal alanud võitluses India allutanud inglastega säilitas Bhutan iseseisvuse, kuid muutus neist sõltuvaks (1841., 1865. ja 1910. aasta leping). 1907. aastal kuulutas Tongsa penlop Urgyän Wangchuck enda päritava võimuga kuningaks. 1949 sõlmiti leping Indiaga. Selle kohaselt annab India Bhutanile majanduslikku abi ja nõustab riiki välispoliitikas. 1954 tuli kokku esimene parlament.

Aastast 1972, kui troonile astus Jigme Sengye Wangchuck (sündinud 1956), on Bhutan järjekindlalt vähendanud sõltuvust Indiast ja hoidunud suhteist Hiinaga.

Himaalaja kõrgmäed

Bhutani kunst on tugevasti mõjutatud tiibeti kunstist. Omapära ilmneb värvivalikus. Paljudest kunstimälestustest on eriti kuulsad nn. dzongid ehk kivikindlustused (Paro, Punakha, Thimphu, Tongsa jt.). Kloostrite vaatamisväärsuste hulka kuuluvad rohked stuurpad, tankad ja muud kunstiesemed (eriti Bumthangis, Koras ja Tashigangis).

Bhutani riiklik religioon

Mahajaana (sanskriti keeles "suur sõiduk") – budismi levinuim vool. Kuigi mahajaana alged pärinevad V sajandist enne Kristust, s.o. Šakjamuni tegutsemise ajast, kujunes ta hinajaanast erinevaks vooluks I sajandil enne Kristust, kui kirjutati mitmed põhiteosed, nn. mahajaanasuutrad: "Lootosesuutra", "Ülima mõistmise suutra", "Teemantsuutra" ja muud. Mahajaana õpetuse kohaselt on kogu oleva eesmärk buda seisundi saavutamine. Selleks tuleb olendeil (inimene on nende seas soodsaimas olukorras) palju kordi bodhisatvana ümber sündides end täiustada – järgides kõlbelisi norme ning eelkõige arendades kaastunnet ja mõistmisvõimet. Sellest johtuvalt on mahajaana maailmapilt arenenud väga keeruliseks mütoloogiliseks ja filosoofiliseks süsteemiks. Kujunenud on kaks filosoofiakoolkonda – šunjavaada ("õpetus tühjusest", selle peamised esindajad on olnud Nagardžuna, Tšandrakirti, Šantideva ja teised) ja vidžnjaanavaada ("õpetus teadvusest", Asanga ja Vasubandhu). Esimest korda ajaloos tekkis mahajaanas kujutlus piiramatust tühiruumist, milles asub lõpmatu hulk asustatud maailmu. Indiast levis mahajaana Sise-Aasiasse ja Kaug-Itta, ta kujundas oluliselt sealsete rahvaste religiooni, kultuuri ja meelelaadi (kaastundeidee levimine).

Bhutan – imetabane maa

Mis ootab meid Bhutanis, kus alles mõned aastad tagasi polnud, elektrit, teid, haiglaid ega arste, posti, postitalitust ega saatkondi (neid pole ka praegu)? Ning mida avalik arvamine peab ekslikult primitiivseks maaks.

Eestist pisut suurem ja umbes 600 000 rahvaarvuga Bhutan on kõige suurem ja täiesti eripärane Himaalaja riik. Ta on ka kõige idapoolsem ning paikneb üleni aheliku lõunanõlval.

Meie ajal asub Bhutani lõunapiir täpselt seal, kus lõpevad eelmäestiku viimased mäed ning algavad Brahmaputra tasandikud. Kunagi olid need tasandikud soopalaviku ning teiste haiguste tõttu õige hõredalt asustatud ja kaitsesid Bhutani (ning ka kõiki teisi Himaalaja riike) lõuna poolt sissetungijate eest sama hästi kui ohtlikud mägirajad.

Karmidel sõjakatel bhutaanlastel oli sajanditevanune tava tulla külmadel talvekuudel oma lumistelt mägedelt alla ning rünnata tasandike elanikke. Kallaletungid olid peamiselt suunatud Cooch Bihari vastu ning põhjustasid 1868. aastal inglaste esimese konflikti Bhutaniga. Kui aga inglased püüdsid bhutaanlasi tagasi tõrjuda ning isegi jälitada, said nad lüüa. Nad ei teadnud, et kohtasid Aasia karastatumaid sõdalasi.

Mount Everest Kala Pattarist nähtuna

Bhutan on varjude, udude ja vete maa. Hiigelsuurte rohketavate mägedega, mille sügavad lehekattes orud kaiguvad koskede kõminast, maa, millele annavad värvust kõikvõimalikud tumerohelised varjundid, tulvil salapära ja romantikat.

Bhutanis kõrgub põhjast lõunasse suunduv celmäestik kuue järsu ahelikuna otse tasandiku kohal. Ahelikke eraldavad mägiõed, mis tormavad alla ida-läänesuunalise peaaheliku lumistelt tippudelt.

Maa läänepoolset kolmandikku katavad troopilised ürgmetsad. Seal elutseb palju tiigreid ja elefante, kes uitavad järskudel mäeharjadel, mõnikord rohkem kui 1800 meetri kõrgusel. Teine kolmandik maast on kaetud uhete parasvöötmealiste kuuse-, pähkli-, tamme- ja kasemetsadega. Mussoonvihmade rohkuse tõttu on need ühed ilusamad maailmas.

Metsadega kaetud mäeahelike vahel on järsud, sageli kitsad orud, mis aga mõnikord laienevad uhtlammideks. Neile viljakaile maaribadele ongi koondunud Bhutani asukad. Mitte küladesse ega linnadesse, vaid taludesse, mis ümbritsevad maa kolmekümmend kaht kindlust (dzongi).

Cho Oyu tipp päikeseloojangul

Saabumine

“Lugupeetud reisijad, valmistudes maandumiseks Paro lennuväljal, palume kinnitada turvavööd.”

Paljud on lennanud ennegi üle mägede, kuid see kogemus on pisut teistsugune, sest me näeme ja tunnetame mägesid, puid ja ehitisi üsna lennukitiibade lähedal. Pole tarvis karta, see on Parole üsna tavaline nähtus. Väljavaade lennukiakendest on ilus ja me naudime seda.

Teist Paro sarnast lennuvälja pole olemas ja isegi reisijale mugavas tugitoolis jääb alatiseks meelde, kuidas me üle Himaalaja lendasime. Meie all kõrgusid maailma suursuguseimad mäed. Uduusse mähkunud Džomolungma, sünge ja ähvardav, ületades kõik teised mäetipud ja temaga koos Makalu ja Lhotse. Kantšendžanga, mähitud sädelevvalgesse rüüsesse ja uhkeldades oma pilkupüüdva

Chomolhari tipp Paro jõe kohal

iluga ja lõpuks Chomolhari, 7300 meetri kõrgune lumemütsiga kõrgeim tipp Bhutanis. Sügaval orus tormab üleni vahutav jõgi, mille mõlemal kaldal kuivavad paprika kihid mustadel kivikatustel. Muulade voor tõuseb piki mägirada üha õhulistemasse kõrgustesse ja sealt paistabki Paro Dzong – majesteetlik kindlus ja klooster, selgelt eraldumas mäeküljel kasvava männiku taustal. Mõni hetk hiljem alustab meie lennuk Druk Air Bae 146 maandumist.

Lennukist väljunud, värskendab meid meeldivalt piki jõeorgu puhuv värske tuul. Paro särab loojeneva päikese kiirtes, ilm on mõnusalt soe, kuigi aeg-ajalt on tunda mägedest hoovavat jahe-dust. Lõuna suunas kitseneb jõeorg looklevaks tuulekanaliks kuni ühinemiseni Wang jõega pealinna Thimphu lähistel. Saviplokkidest üleslaotud elumaja aknast keerleb suitsuvinet taeva poole. Maja sarikad on suitsust mustaks tõmbunud, seinad on aga korralikult valgeks võõbatud. Jaki liha lõigud kuivavad õuel puidusuitsu käes. Kõvakstambitud savist väljakul tuulavad rahvusrõivas naised sügisel kottidesse panemata jäänud vilja. Poisid karjatavad sigu. Tunneme ennast asetatud ammu möödunud aega.

Bhutan ei sarnane ühegi teise maaga. Suletud tihedalt Ida-Himaalaja mägede vahele, piirneb see riik lõunas India lämmatavalt kuumade tasandike ja põhjas kõleda ning külma Tiibeti lavamaaga. See väike riik on osanud kuni viimase ajani säilitada oma eraldatust muust maailmast. Tänu sellele on Bhutan meid peibutanud kui viimane Šangri-La oma hämmastavate lumiste mägede ja roheliste orgudega, sügavate metsade ja kohisevate jõgedega. Peamiselt aga vast sellepärast, et siin on säilinud mahaajana budism ja tantrismi spirituaalsus. Pindalalt pisut suurem kui Šveits (47–48 tuhat km²), aga hõredalt asustatud (600000 – 700000 elanikku), moodustab Bhutan omapärase segu keskajast ja tänapäevast, suurepärasest loodusest ja harva nähtavatest kultuuritraditsioonidest.

Bhutanil on väga rikkalik floora ja fauna. Tiibetlased nimetavad seda maad “Lho Jong Men Jong” ehk “Ravimtaimede lõunapoolsed orud” ja “Lho Mon Tsenden Jong” ehk “Lõunapoolsed Mon orud, kus sandlipuud kasvavad”. Harvaesinevad orhideed, ravimtai-med ja puutumatu jõudsalt kasvav ürgne mets. Lummav jada ökosüsteeme mahub mõne kilomeetri laiuzele mäenõlvale. Aura-

vates eelmäestiku džunglites kõlavad tiigrite, leopardide ja elefantide mõirged ja hüüded ning pikasabalised ahvid – longurid – jagavad koos sarviknokkaladega tihnikute kaitset. Parasvöö tamme- männi- ja rododendronimetsad lähevad üle Himaalaja õitsvateks aasadeks. Siin asuvad raskesti tabatava lumeleopardi meelisjahimaad, samuti toituvad siin sinised lambad ja Bhutani rahvusloomad – takinid (eri tõug veiseid).

Bhutani orud ja mägede nõlvad on põllumajanduslikult tööeldud. Maapind on viljakas ja seda niisutavad arvukad jõed ja ojad, saades oma veed jääliustike sulamisest ning mussoonvihmadest, mille pilved saabuvad kohale Bengali lahest mustade ja müristavatena. Terrassikujulised riisipõllud annavad orunõlvadele rohelist värvuse. Kirevust sellele lisavad õitsvad õuna- ja kirsipuud. Suuremates kõrgustes sobivad oder ja tatar paremini jahedama kliimaga. Kõikjal aga vohab violetne rebashein. Vesipühvlitega küntakse põldu, naised tuulavad punutud korvidega teravilja, mida mehed sealsamas käsitsi peksavad. Kõiki neid raskeid töid saadavad laul, tants ja naljatlemine. Kogumulje on suurepärase.

Budism mõjutab selles mägikuningriigis kõiki elualasid ja kuulub kindla koostisosana igapäevaellu. Punakaspruunides rüüdes mungad juhivad religioosseid talitlusi, mis on seotud pulmades, sündide või kloostrite pühitsemisega. Võib aga olla ka samahästi kurjade vaimude väljaajamine elanike kodudest, vihmajumaluste lepitamine või lihtsalt ränduri tervitamine. Vanad mehed ja naised kummardavad oma palveveskite kohale, kõnnivad ümber *chorten*'i (väike kabelitaoline ehitis) ja laulavad budistlikku mantrat "OM MANI PADME HUM" – "Tervitame Sind juveel lootoses". Hulk palvelippusid ripub puust varraste küljes mäekülgedel, kloostrites ja kindlustes, kus tungib ninna joovastavat viirukilõhna.

Kloostri ülevat kirkust vapustab aeg-ajalt vasktaldrikute klirin, trompetite haukumine ja trummide mürin, kui demonlikke maske kandvad mungad sooritavad rituaalseid tantse selleks, et lepitada Bhutani kaitsejumalaid ja tuua õnnistust pealtvaatajatele. Seesuguseid festivale ehk *tsechus*'id peetakse aastaringselt, et ka kaugemate maakodude elanikud saaksid tulla oma parimas rõivastuses ja suhelda lähemate ja kaugemate naabritega.

Bhutanis kannavad mehed *gho*'d, mida võib iseloomustada kui segu šoti kiltist ja jaapani kimonost, mis on valmistatud käsitsi kootud mustriks kangast. See rõivas on väljaõmmeldud riidest rihmaga ehk *ker*a'ga vöökohalt kokku tõmmatud. Töömehe *gho* voltide vahel on peidus bambusest punutud toiduainete karp *hangchu*, pudelkõrvitsa koortest tehtud jooginõu *chhang* veega või riisist pruulitud õllega ja suur lai nuga, mis sobib hästi võsa raumiseks. Aristokraadid kannavad käsitsi väljaõmmeldud raskest siidist rõivaid, vildist jalanõusid ja vööl pikka hõbedaselt läikivat mõõka kaunistustega kaetud tüpes. Lihtrahvas kannab avalikel esinemistel või sisenedes dzongi (klooster-kindlus) valget salli ehk *kamne*'d. Aristokraatia eesõigus on tulla rahva hulka punase salliga. Ministrid kannavad oranži, rahvasaadikute kogu liikmed aga sinist salli. Ainult kuningal ja kõrgesti austatud Je Khenpo'l – Bhutani usujuhil on õigus kanda kollast salli. Naised kannavad *kira*'t. See on elegantne pikk rüü, mis õlgade kohal kinnitatud hõbedast sõlgedega ja vöökohalt kokku tõmmatud punutud rihmaga. Harilikult on see käsitsi kootud ja tikandkirjaga ilustatud villasest või puuvillasest materjalist. Siidist *kira*'t kantakse ainult pidulikel juhtudel.

Pidustused toimuvad harilikult suurte dzongide õuedel, mis on riiklikud ja religioossed keskused kuningriigi igas maakonnas. Hindamatu varanduse ja kunstiaarete hoidlatena on need aukartust äratavad kindlus-kloostrid ehitatud iidseid tavasid jälgides päikese käes kuivatatud saviplokkidest, puit- ja kivitalasid kasutades ja seda kõik traditsiooni kohaselt ilma metallita, ühegi naelata. Pak-sud, pisut kaldus müürid on valged. Aknad on iseloomulikult Bhutani stiilis, ülevalt kaarjad ja ilustatud lilleliste või geomeetriliste mustritega. Isegi harilikud Bhutani majad on erandlikud oma konstruktsioonilt ja sobivad hästi kohaliku elustiiliga. Enamik maju on ristkülikukujulise alusega, järskude puust redelitega, mis viivad pimedatest koridoridest hästi valgustatud lahtise puusõrestikuga ülakorrusele. Siin asuvad perekonna elutoad ja altarid, ülejäänud ruumid on mõeldud teenijate ja külaliste ning kudumistelgede mahutamiseks. Katused on puidust või tahvelkiltkivist ja sinna on asetatud rasked kivid, et torm neid paigast ära ei nihutaks.

Bhutanis on ajalugu ja religioon tihedalt üksteisega läbi põimunud. Bhutani kohalik nimi Druk-yul on tuletatud kohaliku kõige enam levinud mahajaana budismi usulahu Drukpa nimetusest. Legend pajatab meile, et Tsangpa Gyare Jeshe Dorje (1161–1211) oli Tiibetis pühitsemas ühte uut kloostrit, kui ta korruga kuulis müristamist. Pidades seda draakoni hüüdeks, pani ta kloostri nimeks Druk ja selle usulahu õpetus sai tuntuks Drukpa nime all. Kui Drukpa õpetuse pooldajad ühendasid riigi, sai see tuntuks kui Druk-yul – “Müristava draakoni maa”. Bhutani rahvuslipul ilutseb tuldüllitav draakon ja nüüd kaunistab sõna “Druk” peaaegu kõiki tarbeesemeid ja aineid, alates karastusjookidest ja lõpetades rahvusliku lennuliiniga.

Budism levis üle hirmuäratava Himaalaja Tiibetisse ja edasi Hiinasse ning Jaapanisse, olles saanud alguse Indias – Gayas, kus Buddha saavutas valgustatuse VI sajandil enne Kristust. Bhutani jõudis budism VII sajandil A.D., kui Tiibeti kuningas Songtsen Gampo rajas templid Kyiuchus Paro orus ja Jampeys Bumthangis. VIII sajandil tõi legendaarne pühak Padmasambhava, keda tuntakse rohkem Guru Rinpoche nime all, mahajaana budismi Bhutani. Tema kaheksat ilmutust, mis esindavad üllast kaheksakordset *rada*, mida jutlustas Buddha, õpetatakse kõikides kuningriigi templites. Guru Padmasambhava on tunnustatud Nyingnapa sekti isaks ja asutajaks. Viimasega on tihedalt seotud tantriline vadžrajaana budism.

Keskajal toimusid Bhutanis religioossed võitlused, maakondadevahelised konfliktid ja Tiibeti relvastatud jõukude sissetungid. XVII sajandil võitis Drukpa usulahu laama Shabdrung Ngawang Namgyel Tiibeti vägesid otsustavas lahingus ja tal õnnestus riik ühendada. Valitsus ja religioon töötasid käsikäes ja tänapäeval on kuninga kätte koondunud nii religioosne kui ka ilmalik võim.

Kuna mõlemad sekid – Nyingmapa ja Drukpa – on ajaloo vältel omavahel sõdinud, siis praegune kuninglik dünastia loeb oma esivanemateks nii Guru Rinpoche'd kui ka Shabdrungi. XIX sajandi lõpul haaras võimu oma kätte Tongsa maakonna penlop ehk vanem ja ta valiti 1907. aastal esimeseks Bhutani kuningaks. Tema majesteet Jigme Sengye Wangchuck on neljas Kaarna Krooni

kandev valitseja – ametliku tiitliga Druk Gualpo – Draakonkuningas – valitsedes Druk-yuli ehk Müristava Draakoni kuningriigi üle. Praegune kuningas Jigme Sengye Wangchuck astus troonile 17-aastasena 1974. aastal.

Erinevalt teistest Lõuna-Aasia riikidest pole Bhutani kunagi koloniseeritud – ei röövellike Tiibeti sõdalaste ega inglaste poolt. See maa on jäänud iseseisvaks. Tänapäeval jätkab Bhutan keerulist, kuid loodetavasti elutarka välispoliitikat, olles juba 1971. aastast ÜRO liige.

Heites pilgu väljapoole oma piire näevad bhutaanlased segaduses olevat maailma. Poliitiline oportunism ja ebastabiilsus, korruptsioon, ühiskondlik ja etniline vägivald, rahvastevaheline vaen, seadusetus ja kultuurinormide hävitamine naabrite juures tekitab põhjendatud ebakindlust. Seega on Bhutani ainulaadse kultuuri kaitsmine kõigiti hädavajalik.

Bhutan on ennast sajandite vältel kaitsnud võõraste mõjude eest. Turistidele võimaldati juurdepääs alles 1974. aastast alates, seejuures ainult neile, kes olid võimelised maksma mitu korda kallimaid arveid kui näiteks Indias või Nepaalis.

Kujult meenutab Bhutani kaart kala. Teda läbib kuus sügavat orgu, mida lahutavad kuus mäeahelikku. Kõige kõrgem küünib 4000 meetrini. Igas orus voolab mägede igilumest algav jõgi. Kõrgeim tipp Kula Kangari, kuulub seitsme ja poole tuhandeliste hulka ning on järelikult Ameerika, Euroopa ja Aafrika tippudest kõrgem.

Põhja-Bhutan on puutumatu ja nimetute mäetippude kogum. Ükski šerpa pole valgeid isandaids sinna juhtinud. Läänes jaguneb Wongi jõe org kolmeks – Ha, Paro ja Thimbu oruks. Nüüd teame, et need on ühendusteed. Meie koos abikaasaga vaatasime nad kiiresti üle, nagu kuninga külalised ja budistlikud palverändurid seda teha võivad – nüüd, kus Bhutanis on võõrastele reserveeritud rohkem kui kolm tuba. Siis jätkasime teed muistsesse pealinna Punakasse. Edasi ületasime Ri-Naki, Mustade Mägede hiigelaehelikku, mis eraldab vähetuntud Ida-Bhutani lääneosast. Kaardil märgistasid ida-ala vaid harvad kohanimed. Mustade Mägede taga asus suur Tongsa kindlus, Bumthangi – “saja tuhande välja” – org

ja veel palju teisi orge. Edasi suundusime põhja poole, Tiibetile lähemale.

Võibolla sarnaneb Paro linn – künka tipus massiivse kindluse kohal kõrguv upsakas kaitsetorn – muinasjutu illustratsiooniga rohkemgi kui Tsarang. Põhikindlusesse pääseb üle tõstesilla. Sealt samast viib teine sild oru põhja, kus asub üks kuningliku perekonna paleedest.

Veel paarkümmend aastat tagasi pidi Bhutanis reisida tahtjal olema kuninglik luba ehk reisipass – *lam yig*, mis tuli esitada kindluse ülematele. Ilma selle kirjata ei suudaks keegi sisemaal hankida veokeid ega toitu. Ainsad kättesaadavad toiduvarud asuvad dzongide (kindluste) ülemate aitades ning talupojad ei loovuta ühegi hinna eest suutäitki.

Meile abikaasaga reisipassi kätte ei antud aga Paro lennuväljal ootasid meid meie reisijuht, autojuht ja Toyota mikrobuss.

Seetõttu, et Sven Hedinil polnud reisipassi, eksles ta üheksa aastat Kesk-Tiibeti inimtühjadel avarustel ning läbis tuhandeid kilomeetreid valitsuse vahiposte vältides, enne kui jõudis eesmärgini. Reisipassita oleks rändur Himaalajas sama hästi kui kadunud. Niisugused on seadused selles hästi valitsetud riigis, kus kindluseülemate võim ulatub nende lossist kõikjale.

See seletab ka seda, kuidas Bhutanil on õnnestunud tagasi tõrjuda kõik võõramaalased ning nõnda jääda saladuslikuks kuningriigiks. Tõepoolest, Bhutani on õnnestunud külastada ainult üksikuil, kes on saanud viisa, või kes end on salaja üle piiri poetanud. Meil abikaasaga kestis viisade hankimine tulemusteta enam kui kolm ja pool aastat ja siis korraga leidsin õige vahendajaisiku ning viisad olid kolme nädalaga käes.

Vähestel, kes salaja piiri ületasid, on õnnestunud riigis ringi liikuda, ilma et neid kinni poleks peetud. Vähe on Aasias kuningriike (võibolla polegi rohkem), mida valitsetakse nii hästi kui Druk-yuli, Lohemaad ehk Bhutani.

Thimphust suundusime kõigepealt Vangdu Photrangi kindlusse, mis oma suursuguses ranguses kõrgub kitsal kaljusel mäetipul kahe jõe vahel. Suuremat jõge pidi jõudsiime Punakasse, muistsesse pealinna. Arvatavasti on see maailma kõige saladuslikum pealinn, sellest on hoopis vähem teada kui Lhasast.

Punaka on hiigelkindlus, mille ümber moodustavad valgevahulised mägijõed pulbitseva vallikraavi. Dzong näib laevana tormisel merel. See "laev" on palju suurem kui meil Läänes iganes ehitatud. Olid ajad, kui seal elas neli tuhat munk ja sõdurit. Kõrgete sisemüüride vahel on kakskümmend kabelit, avarad kullatud koosolekusaalid, kottpimedad aidad, täiskuhjatud relvalaad ja paadi suuruste padadega köögid. Kõnekas detail: kindluse suurimaid käimlaid mahtus korraga kasutama üle viiekümne inimese!

Iga päev avanes Himaalaja maailm meile uuest küljest, sest Bhutani sotsiaalsed ja religioossed alusstruktuurid erinevad muudes piirkondades nähtust, ainulaadne on ka selle maa rikkus ja looduse lopsakus. Bhutan on tõesti viljakas, kari kosub ning oder ja riis annavad rikkalikku saaki. Bhutan on vee ja metsade maa, inimese seisukohast – õnnemaa.

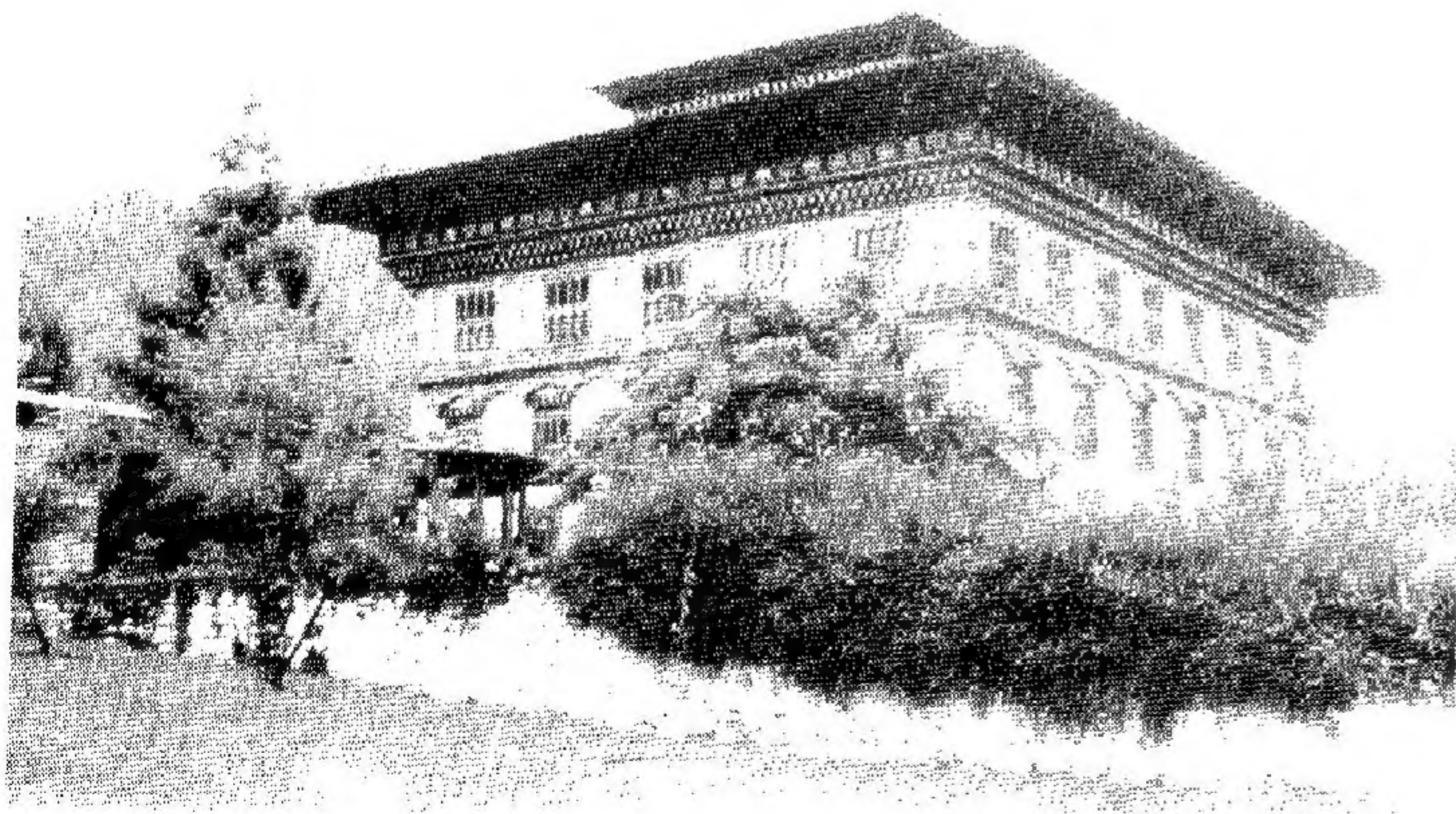
Mõnikümmend aastat tagasi külastas Bhutani prantsuse maadeuurija Michel Peissel. Ta kirjutab: "Eriti hämmastas mind, kui hoogne on Bhutani kultuur kahekümnenda sajandi haripunktil. Kõikjal ehitati uusi kloostreid, ilustati vanu ning rajati isegi uusi kindlusi, näiteks Thimphusse. Ehitati traditsionaalses Himaalaja stiilis, mis pole pelk mälestus minevikust, vaid elav tegelikkus.

Bhutan on maa, kus talupojad on hästi söönud ning isandad kannavad toredaid riideid, puusal rippumas pikk mõök, mis pole üksnes ehteasi, vaid ka relv. Kõik hooned on heas korras, nii et isegi vanimad näivad olevat uued. Võib öelda, et Bhutanis kehtib kuldajastu. Selline ongi Himaalaja ime olemus. Mitte kusagil Himaalajas, ammugi siis Bhutanis pole rahvuslik elulaad välja suremas. Indias, Hiinas, Aafrikas, tõepoolest kogu maailmas käivad kohalikud kultuurid alla, on iseenda varjud, mälestused, parimal juhul mõne vana konservatiivi pelgupaik. Kõiki neid väljasurevaid kohalikke kultuure iseloomustavad kurvad vanavaraks kutsutavad säilmed, mineviku häbelikud meenutused, kadunud pärandi tagaleinamine. Bhutanis on asi teisiti, sealne kultuur õitseb.

Bhutan on noorte, tugevate, elurõõmsate ja uhkete inimeste maa. Seda valitseb praegu 42-aastane kuningas Jigme Sengye Wangchuck, kes hoolitseb algupärase eluviisi püsimise ja täiustumise eest. Kuningal on neli naist (4 õde) ja 18-aastane kroon-

Tema Majesteet Bhutani kuningas Jigme Sengye Wangchuck koos oma nelja naisega (neli õde)

Selles Dechenchholingi palees sündis praegune Bhutani kuningas

prints Dasho Jigme Khesar Namgyal Wangchuck, kes esindab oma isa enamikel tseremooniatel.

Bhutan on vist ainus riik, kus tarbimisühiskonna võlud jätavad valitsuse ükskõikseks. Vabal tahtel on loobunud kassikullast, mida tööstusliku orjuse hinnaga võib hõlpsasti saada. On otsustatud elada oma moraali- ja religiooniprintsiipe järgides, mis rahva vaimule on märksa vastuvõetavamad. Kuningas tegi tõesti targa otsuse, kui ta kõigil alamatel keelas "lääne kommete ahvimise". Siiski pole Bhutan nüüdistivilisatsiooni saavutustest täielikult loobunud, kuid möönab neid vaid hädavajalikel elualadel, näiteks nüüdismeditsiin, tee-ehitus, hüdroelektrijaamad jms. Riigi teiseks keeleks on inglise keel.

On laiendatud traditsioonilisi kindluskooli ning haridus pole tasuta mitte ainult munkadele, vaid kõigile, kes soovivad õppida külakoolides. Bhutanil jätkus tarkust oma sotsiaalne süsteem säilitada. Olgugi pealtnäha arhailine, on see süsteem ometi õiglasem kui Lääne rahvaste oma. See võimaldab vabamat eneseavaldust kui maades, kus inimene on vaimsusest võõrandumise hinnaga muutunud raha orjaks.

Bhutanis pole olemas mõistet "töö". Olgugi et inimesed harivad põldu, lüpsavad lehmi ning ehitavad maju, ei peeta nende tegevust kunagi tööks, s.o. tegevuseks, mis oleks kasulik kellelegi teisele ja mille eest saaks palka. Töö on tapvalt igav, aga oma huvides midagi teha on loomulik ja pole kunagi koormav. Seda tasub Bhutanis reisides silmas pidada.

Punakast suundusime itta, Mustadesse Mägedesse. Esimeste mäeahelike juures kohtasime üht rändhõimu, primitiivseid, metsiku ilmega inimesi, kes elasid omaette orge lahutavates mägedes. Nende elamuteks olid telgid või lihtsad kivist varjualused. Nad karjatasid jakke ja liikusid vastavalt aastaajale põhja või lõunasse. Ei laskunud aga kunagi orgudesse ega sekkunud paiksete põlluharijate ellu, mis kulges suurte kindluste varjus ja kaitse all.

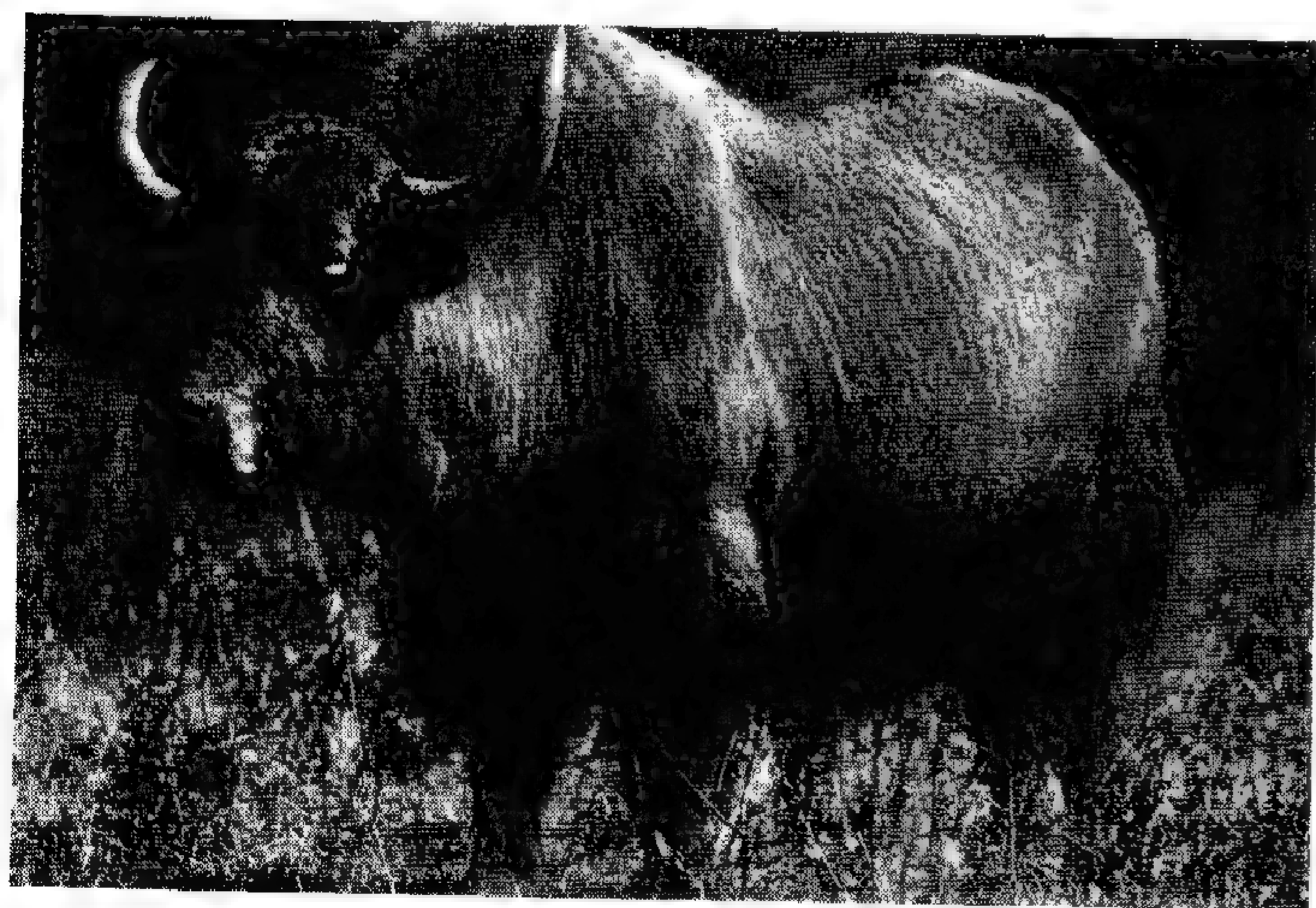
Igat Bhutani mäeahelikku asustab oma suguharu, kes elab isemoodi ning kelle elukorraldus erineb tunduvalt oruelanike omast, keda nad külastavad väga harva, kui üldse.

Punakast ida poole räägib iga orus elav suguharu nagu iga

mägihöimgi oma murret. Nii on Bumthangi murre lähedane keelele, mida rääkis kohalik rahvas enne, kui tiibeti budism X sajandil levima hakkas. Seevastu Kuri oru elanike keel sarnaneb vägagi Lhasa tiibeti keelega. Päril idas kohtab palju erinevaid dialekte, alates puhtast tiibeti keelest kuni muistse assami murrakuni välja.

Ehkki murded erinesid, jäi kultuur ikka samaks – eelkõige tänu ühisele religioonile. Aga see ei ole dalai-laama gelugpa sektilamaism, mida tuntakse ka “kollaste mütside” nime all, vaid lamaismi märksa muistsem vorm. Tegelikult on Bhutanis levinud drukpa kargjutpa sekt, mis kuulub “punaste mütside” hulka. See on väga dünaamiline koolkond, kellel on suuri kloostreid ka Tiibetis ning järgijaid Ladakis, Mustangis ja Põhja-Nepaalis.

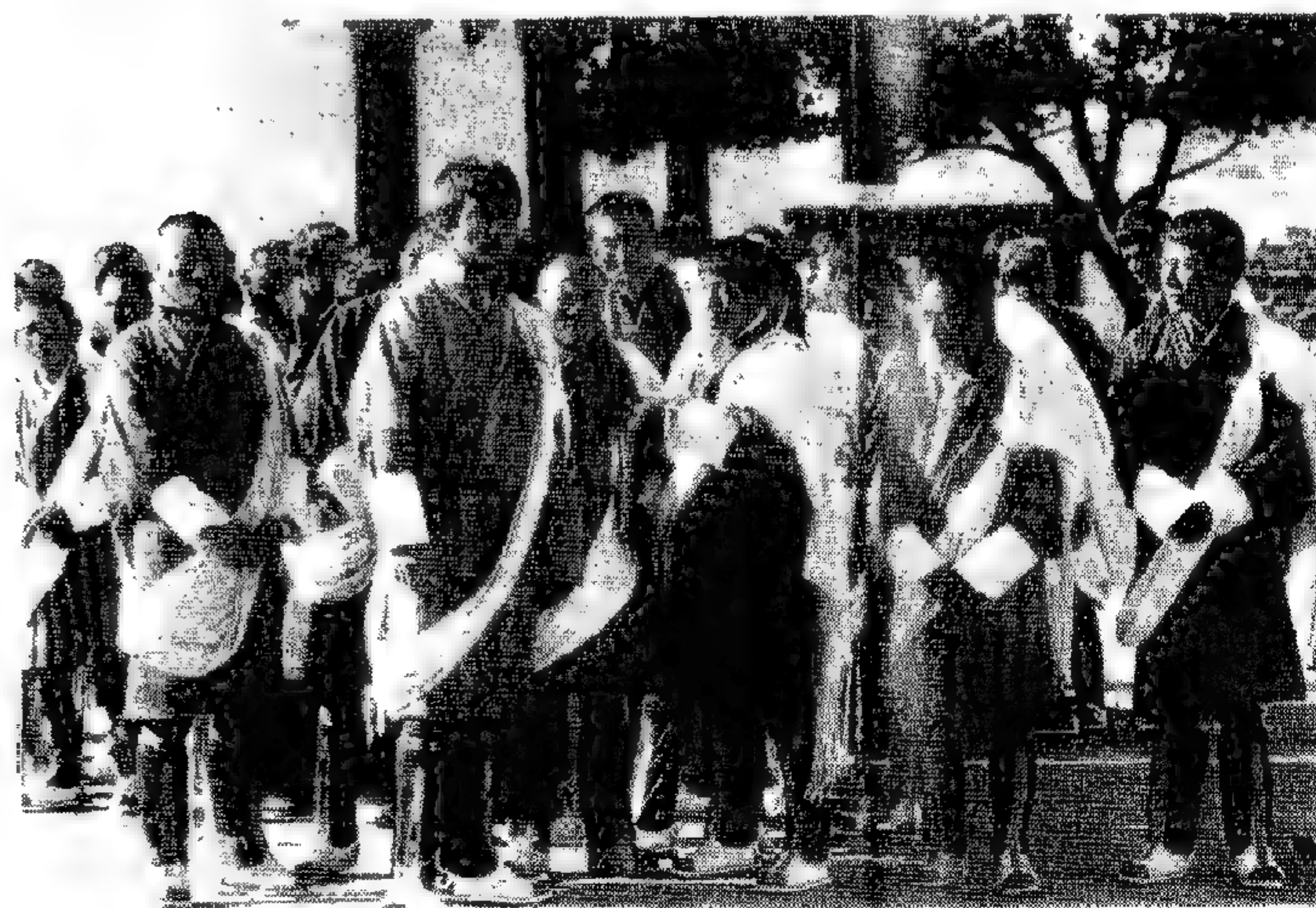
Ilmalikule inimesele on sektid peaaegu eristamatud. Üldiselt kalduvad vanemad sektid rohkem praktikasse ja maagilistesse riiustesse, mis sel teel ongi himaalaja budismi jõudnud. Laenud on pärit muistsest šamanistlikust religioonist, mis oli levinud kogu Sise-Aasias, enne kui kuningas Songtsen Gampo VII sajandil budismi Tiibetisse tõi.

Jakk karjamaal

Bhutani suurtes kindlus-kloostrites saime munkade eluviisi õige lähedalt jälgida. Eelkõige uurisime noorte munkade elu.

Üheksa-aastased poisslapsed saadetakse kohalikku kindlus-kloostri. Lapse kasvatamiseks teevad vanemad annetuse ning kindlustavad ta vajaliku rõivastusega. Siis pöetakse tal pea, et hiljem oleks võimalik teda eristada teistest lastest (Bhutanis kannavad siiski kõik lühikesi juukseid). Kloostri, õigemini budistlikku internaatkooli astudes saab laps endale hooldaja. (Tihti oma sugulase, kes talle näitab, mida tuleb teha). Lapsed magavad kloostri koosolekusaalidesse ööseks põrandale laotatud vaipadel. Äratust ja tundide algust kuulutavad piitsaplaksud vastu kabeli sammast ning need sunnivad lapsi ka igapäevaste ülesannete juurde. Pärast ühist kogunemist ja palvust jagatakse kõigile kohalviibijatele välja nende toit – portsjon riisi. Lapsed laotavad laiali valged rätikud, millele valatakse vastav kogus riisi. Siis lähevad nad kööki, kus on sadu koldekesi ja valmistavad eine oma suva järgi, lisades vürtse või veidi liha, mida vanemad on kaasa pannud või mis eelmisest toidukorrast on üle jäänud.

Mungad tulevad koosolekult

Veel keedavad nad või ja soolaga teed, mille hulka segatakse ka riisi või tsampat. Igal õpilasel on oma toidulisandite kotike. Kord kuus saab perekond oma võsukest külastada ja vajaduse korral võib laps mitu kuud kodus viibida.

Valju häälega tähestikku või oma ülesannet korrates õpivad lapsed pikkade tundide vältel kõigepealt lugemist, kirjutamist ja lihtsaid palveid. Kirjutama õpitakse puust tahvritel, millele raputatakse kriiditolmu ning siis kriibitakse sellele tähed, kasutades tindiks vett.

Bhutani meestest on kirjaoskajaid 56%, naistest ainult 28%. Need andmed pärinevad 1998. aastast.

Vanemad võivad lapse igal ajal kloostrist ära võtta ning ka laps ise võib sealt omal soovil lahkuda, kuid seda juhtub väga harva. Mungaseisus on kadestamisväärne au- ja eelisseisund, mille ebamugavused on pigem näilised kui tõelised. Kõige rohkem hämmastab, et erinevalt meie kristlikest kloostritest on Himaalaja kloostrites nii palju naeru. Suvel käivad kõik mungad, nii noored kui vanad, kord päevas lähemas veekogus suplemas. Talvel pesemist eriti vajalikuks ei peeta, sest vesi on siis külm või koguni jäätunud.

Korralikkumiste eest karistatakse kolmeharulise piitsa, pika kepi või kepi külge kinnitatud lameda nahkpalliga (midagi plaksuti taolist) ning küllalt sageli, kuid mitte kunagi julmalt. Keegi ei paista olevat õnnetu. Pealegi on Himaalaja lapsed nii elavaloomulised ja ülemeelikud, et korralekutsumine on täiesti omal kohal.

Kui laps oskab lugeda ja kirjutada – tavaliselt peale kolmeaastast algkursust –, saab ta oma võimete ja kalduvuste kohaselt sooritada mitmeid eksameid ja katseid. Kõige andekamad hakkavad tõusma pikas religioosses hierarhias, täites igal etapil uusi töotusi – kõigepealt noviitsidena, siis munkadena, hiljem õpetajate ja õpetlastena. Eksamid on avalikud ning peetakse lahtisel õuel või vabas looduses puude vilus. Üliõpilane "asub kõnetooli", s.t. istub noorte ja vanade munkade ees. Suurte žestide saatel ja kohutava kiirusega sajab talle küsimusi. Katsealune peab vastama veatult ja ladusalt, vastasel korral saab ta otsaette valusa nipsu ning on sedakord läbi kukkunud. Kui ta suudab "kõnetoolis" püsida nii, et kõik rahule jäävad, võetakse ta vastu kõrgemasse astmesse.

Vähem andekad õpilased võivad isegi samas kloostris tööd teha, millega elatist teenida – vanematele munkadele käsikirju ümber kirjutada, köögis abistada või koristada. Nad osalevad kõikides majapidamistöodes ja muudeski ettevõtmistes nagu hinge- hoolduses. Samuti võivad nad töötada mujal kloostris valdustes. Ühesõnaga, just nemad teevad ära kõik vajaliku enda ja oma arvuka kaaskonna ülalpidamiseks.

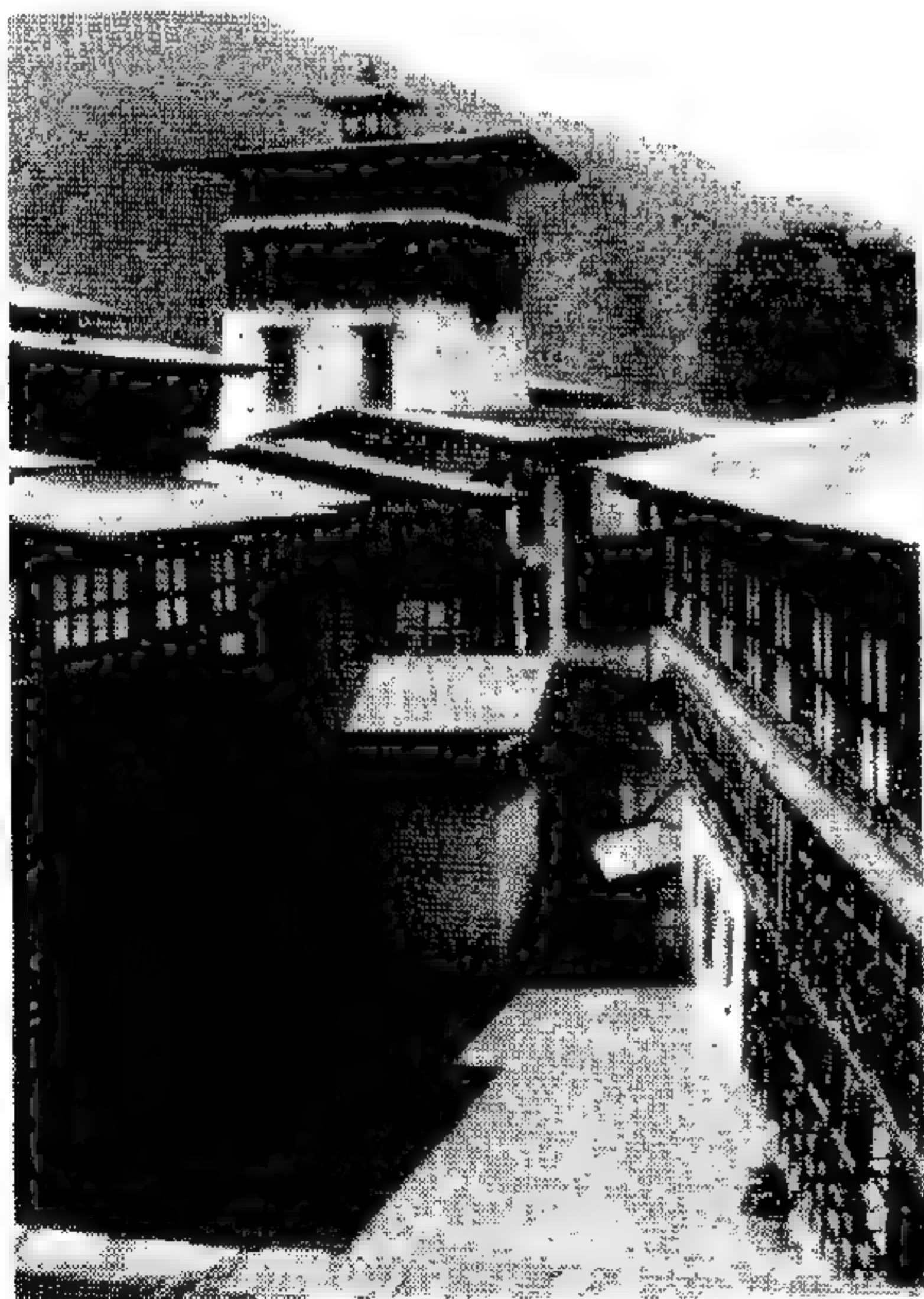
Tunnustatud mungad ja õpetlased lahkuvad tihti kloostrist, et mujal edasi õppida või minna talupoegade kutsel küladesse ja taludesse usutalitusi pidama. Sedaliiki teenuste eest saavad nad annetusi – toitu või rõivaid, mõnikord ka raha (Tiibeti hõbemünt, India rupiaid või Bhutani ngultrume).

Kloostriasukate elu pole sugugi üksluine, sest kogu riigi poliitiline, ühiskondlik ja usuelu kulgeb nendesamade kindluste avarates ruumides ja õuedel. Kord kuus korraldatakse vähemalt üks tantsudega usutalitus. Tihti toimuvad vibulaskmisvõistlused. Selles rahvusspordis löövad kaasa kõikide külade, orgude ja asulate võistkonnad. Jõuproovid võivad kesta mitu päeva. Igal võistkonnal on oma poolehoidjad tüdrukud ja poisid, kes laulavad ergutuslaule või karjuvad ja trambivad jalgu, et vastaseid häirida. Märklauad asuvad kummalgi pool, teineteisest saja ühe sammu kaugusel. Järgemööda laseb iga võistkonna liige kolm noolt. Võistlusi saatev sõjakisa kajab vastu sügavates orgudes, meenutades, et alles üsna hiljuti olid needsamad nooled ohtlikud sõjariistad. Ehtsat sõjakisa kostis alles 1907. aastal, kui kindluseülemate väed omavahel sõdisid. 1907. aastal tegi kuningas Wangchuck feodaaltülidele lõpu ning ühendas Bhutani. Praegune kuningas on tema neljas järeltulija.

Kindlus-klooster

Viimaks ületasime Mustad Mäed ja jõudsimme võimsasse Tongsa kindlusse. Sellest bastionist alustaski kuningas Wangchuck Lohe-maa vallutamist. Olime küll imetlenud suuri Thimphu, Paro ja Punakha kindlusi, kuid Tongsa oli veelgi võimsam, kõikidest teis-test väarikam ja uhkem.

Kantsi juurde pääses mööda järsku treppi, mis tõusis enam kui kolmesaja meetri kõrgusele jõe kohale. Üles ronides nägime all massiivseid valle, samal ajal põrises ülal trumm, et teatada meie saabumisest. Teerada viis kindlusse läbi värava, mida ümbritses valve. Jõudsimme esimesse kindluseõue, neid oli üldse kokku kaks-teist, kõikide ümber viiekorruselised hooned. Meie giid pidi meid siin kloostriülemale esitlema.

Kloostri siseõue

Kitsas käik, kust olime sisenenud, viis edasi hämarasse kori-dori, mis enne alumist kiviõue tegi täisnurkse pöörde. Me ei suut-nud imestust varjata: igast küljest ümbritsesid õue kivi- ja puit-fassaadiga elamud, mille aknad ja avatud rõdud olid rõõmsalt kaunistatud pastelsete, põhiliselt roosade lilledega. Õuele avanes kaks suurt väravakäiku, vasakule jäi järsk trepp, kus istusid viis meest, seljas toredad rohelised ja oranžid rõivad, õlal valge sarp, nagu kindluse kodukord seda ette nägi. Giid pöördus meeste poole ja meid juhatati väikest treppi pidid kõrgemale avarale õuele, mida samuti ääristasid ilusad hooned. Õue ühes servas, teistest hoone-test kõrgemal, seisis suur ja võimas neljakandiline maja.

Aeglaselt järgnesime oma teejuhile, meid jälgisid kümned elani-kud. Läksime üle õue, võtsime veel paar astet järgmisse õue, mida kahest küljest piirasid paksud laskeavadega müürid. Läbi kindluse müüri väljusime kaljunukile laia jõe kohal: olime jõest üle jõudnud. Siit näis jõgi väga kitsa valge lindina, mille mühin meieni ei kostnud. Teisel pool kaljut, paarkümmend meetrit allpool, voolas oja, mille kaldal seisis väike talu. Kaljuserva pidi jõudsimme üksiku madala majani. Astusime sisse. Esimene ruum näis olevat mingi eeskoda – tulvil inimesi, kes kõik ukse poole vaatama pöördusid. Meil paluti oodata. Läbi puust vaheseina kuulsime kõrvaltoast hääli. Summutatud kõnest võis arvata, et kindluseülem ongi seal. Mõni minut hiljem väljus kõrvaltoast noor mees ja kutsus meie reisijuhi sisse. Meil lasti veel pisut oodata, siis avanes uks ja meid kutsuti kõrge ülemuse palge ette.

Ühe seina ääres istusid vaipadega kaetud patjadel kümmekond meest, nende seas kaks munka. Teisel pool seisis hulk teenreid. Üks valas parajasti teed hõbetassidesse, mis olid tähtsate isikute ees madalal laual.

Meie saabudes valitses toas vaikus. Siis palus üks keskealine mees meid käeviipega enda vastas istet võtta. Meile pakuti tiibeti teed ja algas sundimata vestlus. Bhutanis on teiseks riigikeeleks inglise keel ja sellest tulenevalt valdavad ametimehed seda keelt. Kui hästi-halvasti, see jäägu igäühe enda otsustada.

Meile taheti kindlust näidata ja varsti oli meie reisijuht munga leidnud, kes nõustus selle ülesande enda peale võtma. Kohalt, kus

me abikaasaga istusime, võisime nautida ümbrusele avanevat vaadet. Meist paremal langes ojake peadpööritava paneva kosena jõkke. Vasakul võisime näha kindluse jalamile varjunud küla ja otse meie vastas kõrgus kindluse massiivne kaitsemüür. Igaüks, kes siin liikus, oli sunnitud ületama kaljuserva ja sisenema kindlusse. Nii kontrollis ligipääsmatu kindlus kogu oru liiklust ja kaubandust. Pole midagi imestada, et praeguse kuninga vanaisa Urgyen Wangchuck suutis niivõrd kindlast tugipunktist oma võimule allutada kogu maa. Tongsas kindlus on tõesti võimas sõjarajatis. Kõik, kes kindlusse sisenesid või sealt väljusid, olid sunnitud meist mõne meetri kauguselt mööduma ning käsi kokku pannes kummardasid nad aupaklikult. Kolm teenrit seisis meist paar sammu eemal ja juhtus, et meie reisi juht viipas mõne neist meie juurde. Kutsutu varjas parema käega suu, et tema hingeõhk ei riivaks külaliste õilsaid isikuid. Siis kummardas ta sügavalt ülesannet kuulama ja ruttas teed tooma või mõnda muud korraldust täitma.

Hiljem tutvustati meile kindluseülema kuueteistaastast tütart. Lühikesed juuksed andsid talle ülilmoodsa välimuse. Kuigi tema kleit oli vaid ümber keha keeratud neljakandiline riidetükk, mis kinnitati õlgadel kahe peene hõbesõlega ning ulatus kandadeni, võisin uskuda, et teda huvitavad täpselt samad asjad, mis meiegi tänapäeva noorsugu. Kuid ta polnud iialgi näinud televiisorit ega kuulnud transistorraadiot, rääkimata interneti lehekülgedest. Ta ei teadnud ka midagi sellest, mida me nimetame labasuseks. Ta pole tulnud selle peale, et on olemas naisteajakirjad ega kujuta ettegi, et mõnel maal võib mood muutuda paari kuuga. Sellegipoolest ei erinenud ta peaaegu milleski – ei käitumises, eluhoiakus ega suhtlemises – oma eakaaslastest Läänes. Tema ja ta isa seltsis viibides saime selgesti aru, et meie tsivilisatsiooni arenenud tehnika pole inimloomust palju muutnud.

Bhutaanlased ei reageeri teisiti kui eurooplased. Mis meile tundus naljakas, lõbustas ka neid, mis äratas kaastunnet, kurvastas neidki. Ning lobisemine toimub kõikjal ühtemoodi. Läänes kaldume uskuma, et igasugune pudi-padi, mida me taga ajame, on meid oluliselt muutnud, kuid mille poolest erineb Bhutani neiu Euroopa tütarlastest? Kas nende unistused pole samasugused?

Kas nad kõik ei taha olla kaunid, armastada ja olla armastatud, hästi süüa, lõbutseda ja naerda koos sõbrataridega? Mis tähtsus on sellel, millist kleiti kannab noor bhutaanlanna või et ta valmistab toitu koldel, aga mitte elektripliidil. Et ta tarvitab vürtse, aga mitte ketšupit, et ta rõivad on ruudulised, aga mitte triibulised, et seal musitseeritakse, kuid ei lindistata.

Bhutanis polnud vaja otsida sõnu, et meist aru saadaks, ning abikaasa ja minu mõttekäigud ei üllatanud kedagi. Meid ei pannud imestama see, mis teisi naerma ajas, rõõmustas või kurvastas. Kus on siis see progress, mis meid sunniks neid teistsugusteks pidama? Kus on need märgid, mis näitaksid, et oleme kasvanud arenenuma tsivilisatsiooni keskel?

Tongsast saime Bhutani ühiskonnakorralduse kohta palju teada. Bhutanis on kõik inimesed võrdsed ehk täpsemalt – kõik on võrdsed, kuid mõned on võrdsemad (lääne nali). Bhutanis pole käsitöölise ega kaupmeeste seisust – tegelikult on kõik talupojad. Isegi aadlikeks loetakse vaid kuninga lähedasi sugulasi.

Sellegipoolest jaguneb see ainsa seisusega ühiskond kolmeks:

1. Maaomanikest talupojad, keda nimetatakse "treba" (maksu-
alused).
2. Need, kes töötavad kloostrite maadel.
3. Mõlema kihi noored järeltulijad, kes oma isade õigusi ei päri,
vaid hakkavad mungaks või asuvad dzongides tööle ametnikena.

Tongsast liikusime läände, Bumthangi kõrgaladele, kus ometi kasvab külluses riisi. Bhutaanlased käivad talvel kaubareisidel, seetõttu võtavad nad Himaalajat kui oma maailmatervikut. Isegi kõige kaugemal, kolme tuhande kilomeetri taga Ladakis on samad kombed ja sarnane keel. Ka mõnes seelses kloostri tunnistatakse mahajaana budismi ning osa munki on bhutaanlased.

Bumthangist suundusime enam kui kolme tuhande kaheksa meetri kõrguse Ruto-la kuru kaudu Lhuntsesse. Siis jõudsime üle Dongi kuru, mis asub nelja tuhande meetri kõrgusel, Tashi Yangtshe kindlusesse. Ja lõpuks laskusime suure Tashingangi kindluse juurde. Scal meie reis lõppeski, sest edasi läks tee Assamisse – "välismaale". Tuli asuda tagasiteele.

Metsaga kaetud Bhutani mägesid ületades saime taas näha Himaalaja maailma südant ennast. Säilitamaks oma uhket sõltumatus, on see maailm ajaloo kestel toetunud pigem relvadele kui religioonile. Olime näinud selle maailma väga asjalikku palet. Bhutan on tõepoolest meie ajastu hämmastavamaid riike. Praegu kuulub ta juba ÜRO-sse ning nn arengumaade hulgas on ta tõenäoliselt ainus, kes oma arenguga ise tegeleb – ilma välisabita ning loobumata seejuures omanäolisusest tehnikaimede nimel.

Põllumajanduslikult on Bhutan nii rikas, et kõik naabermaad võivad teda kadestada. Üks kloostriülem ütles meile: "Bhutanil pole ainsatki probleemi, mida ta ise lahendada ei suudaks." Uhus on ilmne, kuid õigustatud. Nii mõtles ka maadeuurija Michel Peissel paarkümmend aastat tagasi Bhutani külastades. Kasutasin tema teksti ja võrdlesin toonast olukorda tänapäevasega. Kasutasin täpselt Peisseli matkamarsruuti ja meie muljed kattusid.

Druk-yul

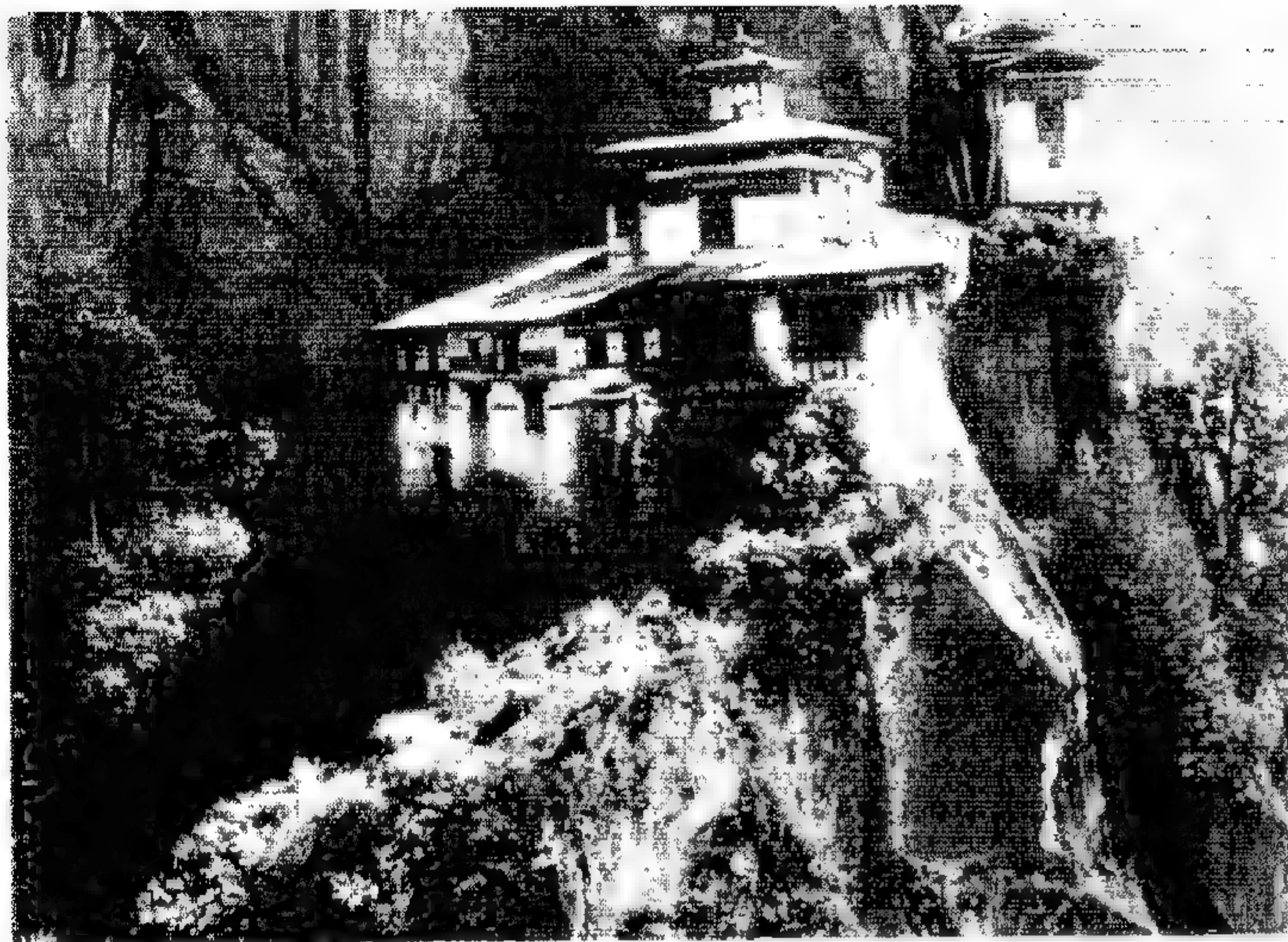
Rinpung Dzongist – Paro "Juveelide kindlusest" – avaneb suurepärase vaade all laiuvale orule. Dzongist allpool kasvavad küpressid ja päris jõe ääres sirutavad leinapajud oma juured vette. Jõgi nimega Paro Chhu tormab vahutades puust silla alt läbi. Silda katab väga hoolsalt kokku sobitatud sindlitest katus. Gruppidega asetsevad talumaju ümbritsevad õitsvad kirsi- ja virsikupuud. Terrassidena töödeldud riisipõllud laiuvad oru külgedel. Paro on märkimisväärselt rahulik ja just siit algas budismi levik Bhutanis. Budismi traditsiooni kohaselt ehitas Tiibeti kuningas Songtsen Gampo (A.D. 629-710) sada kaheksa templit, et eemale tõrjuda väga võimsat naisdeemonit, kes lebas Himaalaja mäestikul ja Tiibetil.

Jampey Lhakhang Bumthangis ehitati deemoni põlvele, kuna Kyiuchu tempel Paros naelutas kurikaela vasaku jala maa külge.

Kyiuchu Lhakhang muutus ajapikku meelispaigaks budistlikele palveränduritele ja kerjasmunkadele. Guru Rinpoche külastas Bhutani tõenäoliselt aastal 737. A. D.

Edasi jõgepidi vastuvoolu liikudes Drugyel Dzongi poole, jõuame Taktsangi – tiigri pessa –, mis ripub ohtlikult kaljueendi küljes 800 meetri kõrgusel Chhu jõe kohal. Ratsutades ematiigri seljas, olevat Rinpoche sellesse koopasse lennanud ja seal kolm kuud mediteerinud. Peale selle moondas ta ennast Hirmuäratavaks Välguks. Järgnevalt ikestas ta need kaheksa kurja vaimu, kes takistasid budismi levikut. Lõpuks hoolitses ta selle eest, et kõikidest Paro oru elanikest saaksid budistid, enne kui see religioon Bhutani teistesse maakondadesse levis.

Taktsang on tuntud religioosne asula, kus on säilinud terve rida tähelepanuväärseid reliikviaid. Muuseas ka Guru Rinpoche õpilase Langchen Pelkyi Sengye maised jäänused, kes siin mediteeris A.D. 853. Paljud spiritualistid külastavad tänapäeval seda paika, kuid esimene pühakoda ehitati siia juba XIV sajandil. Meditatsiooni-

Taktsang

koopa lähedale kaljuseinale on maalitud Guru Rinpoche müütiline paradiis "Zangdopleri". Kathogpa teoloogid säilitasid kuni 1645. aastani kontrolli religiooni üle. Siis aga haaras Taktsangis võimu enda kätte Shabdrung Ngawang Namgyel ja tema Nyingmapa meister Rinzing Nyingpo. Shabdrung tahtis küll oma kindlusse pühakoda ehitada, kuid see sai teoks alles XVII sajandi lõpuaastail, mil selle ehitas hoopis Tensing Rabgye.

Nyingmapa ja Drukpa religioossete mõtete eklektiline segunemine on Bhutani mõjutanud tänapäevani. Olles Bhutani kõigiti kindlustanud religioossete mõjutuste eest Himaalaja-tagustelt aladelt ja allutanud riigi Drukpa autoriteedile, oskas Shabdrung meisterlikult Guru Rinpoche õnnistusi oma valitsejavõimu kindlustamiseks ära kasutada. Aastal 1646 pühitses ta Rinpung Dzongi, kus peatornis asuvad templid on pühendatud Drukpa Kagyupa sekti kuuluvatele laamadele kui ka tantrismi jumaluste panteonile. Guru Rinpoche ja Shabdrungi kujutavad maalitud ilustavad pühakoja seinu. Ja igal kevadel toimub dzongis Guru Padmasambhava auks uhke *tsechu* (pidustused).

Vist kõige märkimisväärssem *tsechu* Bhutanis on Paro festival. Seda peetakse kõige suurejoonelisemaks Bhutani kultuurikalendris. Tantsud (*chham*), millest paljud on Shabdrungi enda seatud, pühitsevad budismi võitu oma vastaste üle. Õnnistavad maad ja rahvast ning levitavad budistlikke ideaale rahvaluule kaudu. Templi katusel puhuvad mungad pikki pasunaid ja õhk on täis vasktaldrikute, trummide ja trompetite hääli. Mängides munkade sääreluudest tehtud oboedel ja trompetitel, parandatakse sellega nii mängijate kui ka kuulajate karmat.

Esimesel päeval toimuvad sündmused dzongis. Hiljem kanduvad need üle õuele, mis kannab nime *deyankha*. Siin on maapind sillutatud kivitahvlitega ja tantsud algavad nii tantsijaile kui ka pealtvaatajaile vajalike puhastusriitustega. Alguses toimub kurjade vaimude peletamine. Järgmiseks ilmub bodhisattva Manjushri, esindades kõikide Buddhade tarkust, kes on endale võtnud Surmajumala (Shinje Choegyel) kuju. Kandes raevunud pühvli maski, kaitseb ta nelja ilmakaart ja õnnistab neid enne Tarkusejumalate ilmumist. Tuhastamise maa-ala (Durdag) jumalate tantsu esitajad kannavad valgeid pealuust maske ja luukeresid ning valvavad mandala, s.t. kosmilise diagrammi külgi, kus kaheksas tuhande paigas elavad alatiselt tantrismi jumalad. Need jumalad neutraliseerivad deemonlikud vaenlased ja juhatavad usklikud lunastuse teele. Mustade mütside tantsus (*Shanag*) põristavad mungad trummi, jätkates samaaegselt aeglaselt ja järjekindlalt kogu tantsuruumi allutamist. Nende käed kujutavad erinevaid mudrasid (pühad müstilised žestid) ja nende jalad kujundavad maapinnal mandalasid. Sellega kaitstes heaolu ja rahustades vastakaid arusaamu. Shabdrung sooritab harilikult ise selle väga tähtsa tantristliku rituaalse tantsu.

Õpetlikud esinemised selgitavad pealtvaatajaile moraalse taustaga rituaale. Tants, milles kujutatakse kohtumõistmist surnu üle (Raksha Manchham), räägib meile loo patustajast, kes saadetakse musta deemoni suureks rõõmuks põrgu, kuna vooruslik, kelle on päästnud valge jumal kurja deemoni käest, läheb paradiisi, kus teda tervitavad taevased inglid. Kohtunikuna toimib suur Surmajumaluse nukk. Aadlimehed ja naised (*Pholey Moley*) pajatavad loo flirtivatest printsessidest, keda karistatakse sobimatu käitumise

pärast. Isahirve tants esitab loo kütist, kelle püha Milarepa buda usku pööras ja kes siis kütimisest loobus.

Viis päeva kestva festivali haripunktil täitub kloostriõu hoolimata jäisest külmast juba enne päikesetõusu inimestega. Kloostri peahoone räästa küljes ripub hiigelsuur *thankha* ehk religioosne maaling. Selle ülesandeks on tuua kõikidele kohalolijatele lunastust. See suurepärase kunstiteos kujutab Guru Rinpoche'd tema kaheksas ilmingus koos oma kahe abilise Mandarava ja Yeshey Tshogyeliga. Usklikud läidavad rasvalambid ja toovad pühale maalile annetusi. Riietatuna villast valmistatud rõivaisse ja kandes traditsioonilisi vildist jalanõusid, tantsivad mungad rõõmsalt seitsmekeelsete lautode saatel. Hiigeltanka lastakse räästa küljest alla ja rullitakse kokku enne kui tõusva päikese kiired seda puutuda jõuavad.

Paro kloostri ülem on riietatud Drukpa Kagyupa sekti esindus-ülikonda ja jälgib istuvate munkade ridu, kes nüüd külalistelt annetusi ootavad. Ruugetes üripides, peas toredad mütsid, löövad orkestriliikmed kõverate nuiadega trummi. Nüüd tuuakse rongkäigus kohale Guru Rinpoche kaheksa ilmingut (*Serda Berkhor*). Pühaku peamist aspekti, mille kohal kõrgub suur päikesevari, saadavad kuusteist haldjat – ohvriandide jumalannad. Pachbam-tantsijad esitavad heeroste tantsu, põristades väikseid kahe poolega trumme (*damaru*) ja hüpates unisoonis märgatava akrobaatliku osavusega. Tseremoonia lõppedes tulevad Ging ja Tsholing, kandes hirmuäratavaid maske. Oma tantsuga tõrjuvad nad kurja ja puhastavad maad. Gingi kõvera trumminuia puudutus mõjub õnnistuseks ja kõrvaldab kehast kõik kurja ja halva.

Viie päeva vältel kõlasid Rinpung Dzongi kogu ümbrus *tsechu* helidest ja hüüetest. Hulk rahvast, riietatud oma parimatesse rõivastesse, tungles kloostri õuel ja lähiümbruses, külastades ajutisi telke, kus müüdi toite ja jookke.

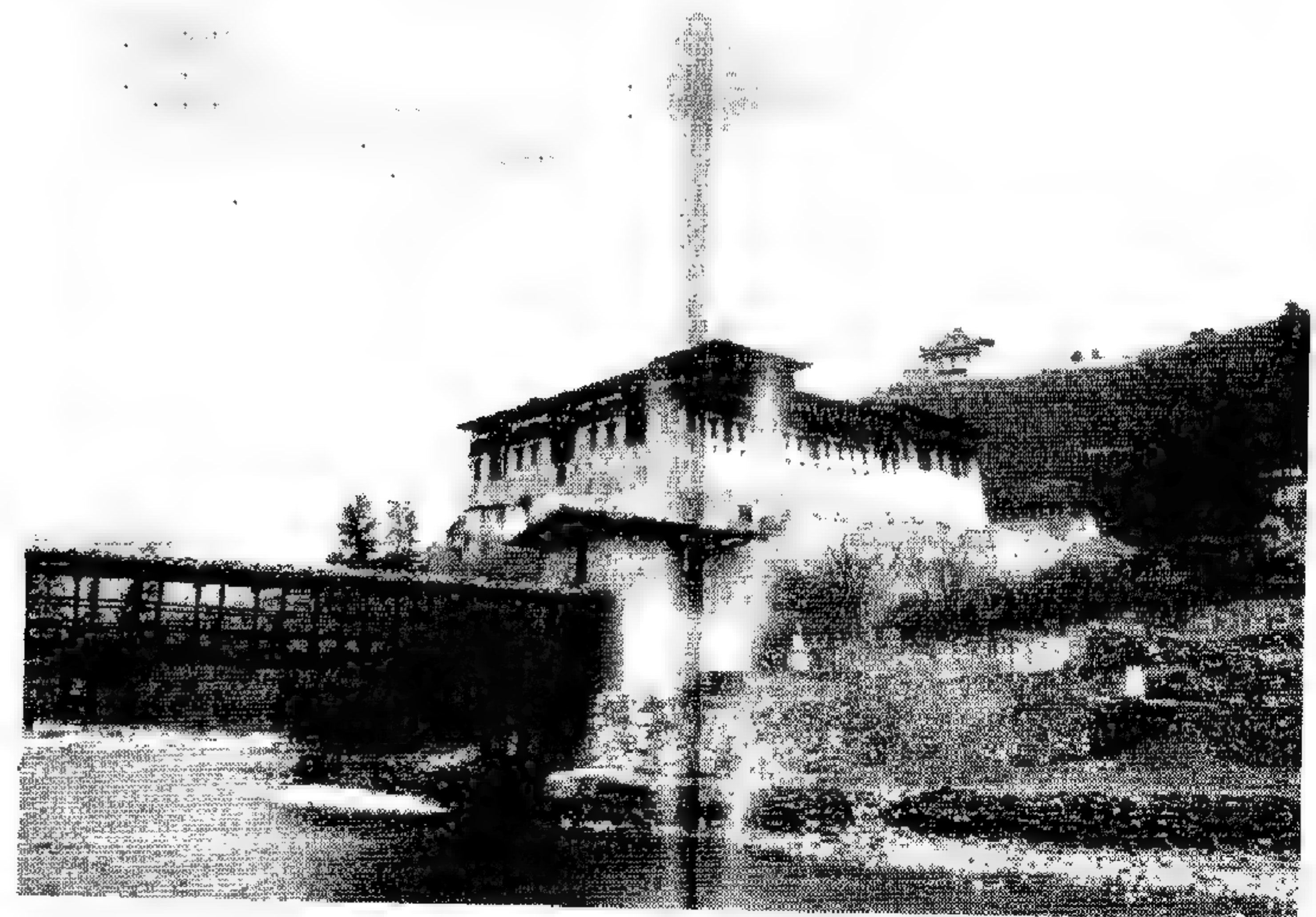
Rinpung Dzongi kohal kõrgub Ta Dzong – vahitorn, kust on hea jälgida kõiki Paro oru teid. Nüüd asub Ta Dzongis rahvusmuuseum, kus saame tutvuda Bhutani ajaloo ja kohalike kunstnike töödega.

Ta Dzongist allpool Dolpo oru ja Paro Chhu ühinemisel asub Dungtse Lhakhang, mis on ainus *chorten*'i vormis säilinud vanaaja

tempel. See on ehitatud Tiibeti laama Thangton Gyelpo (1385–1464) poolt 1421. aastal ühe naissoost deemoni pea peale. Dungtse Lhakhangis saab tutvuda Bhutani suurima ja väärtuslikuma maalikoguga.

Tee piki Paro Chhud tõuseb järk-järgult Taktsangi ja Drugyel Dzongi poole. Nende kahe vahelt läheb rada Suur-Himaalajasse. Seal ees ootavad Chomolhari, Laya ning Lingshi ja Lunana. Dolpo orgu pidi viib meid matkarada Thimphusse. Päevatee kaugusel asub Dakipangtso – kõrgmäestiku järv, mis on ümbritsetud kääbusrododendronitest.

Mugavam tee Thimphusse viib piki Paro orgu allapoole kuni ühinemiseni Wang Chhuga. Paro jõesäng on tuuline ja kõle, kuid tee Thimphusse suubub varsti jälle tuultest kaitstud viljakasse orgu. Namseling on maaliline asula viljapuuaedade ja terrassidega, haritud põldudega, kusjuures selle ümbruses kõrguvad mäed on kaetud tihedate okaspuumetsadega. Simtokhas kaldub tee vasakule ja siit avaneb suurepärase vaade Thimphu orule ning ühele ainulaadsemale pealinnale maailmas.

Paro läänekindlus

Thimphu

Phajo Drukgom Shigpo (1184–1251), Drukpa Kagyupa seksti loojal Bhutanis oli nägemus, et ta leiab endale elukaaslase – kuulsa naisjoogi uuestikehastuse Wangi orust. Esimest korda nägi ta oma tulevast Sonan Peldenit, kui nad seisisid teine teisel pool kiirevoolulist jõge. Siis kõndisid nad mõlemad piki jõekaldaid, kuni jõudsid ainsa sillani, mis viis üle jõe Lungtenzampas (Ettekuulutuse Sillani).

Aastaid viis ainus tee Thimphusse üle kitsa puust silla Lungtenzampasse. Kaunistatud palvelippudega ja pestud pritsmetega möirgavast jõest, oli see sobiv lähenemine veidralt võluvale linnale. Siin on lõivu makstud tänapäeva moodsale ajastule. Palvelipud ei kaunista seda silda, sest tegemist on välismaise arhitektuuri sünnitise, mis võiks sobida ükskõik millisesse linna, ainult mitte Thimphusse. Silla betoon kipub vägisi summutama jõe kohinat.

Thimphu org asub 2350 meetri kõrgusel merepinnast. Linnastumine algas siis, kui tehti teatavaks, et Thimphust saab 1952. aastal riigi pealinn. Dechenchoelingi palee ehitati samal ajal. Aga isegi tänapäeval on linn säilitanud oma etnilise arhitektuurstiili. Kuigi paljudel uutel ehitustel on Bhutani stiilis säilinud ainult aknad (seda nõuavad riiklikud eeskirjad), on hulk maju sellele vaatamata ehitatud vanas ajaloolises stiilis. Üheksakümnendatel aastatel toimus Thimphus elav ehitustegevus, ehk teiste sõnadega intensiivne urbanisatsioon. Jaapan (Toyota) on vallutanud lõviosa autoturust ja Thimphud ähvardab varsti õhusaaste.

Sellest hoolimata jääb Thimphu maaga ja loodusega tihedalt seotud linnaks ja ta muudab oma välimust igal aastaajal. Põllumajanduslikke terrasse haritakse viljarikastel orunõlvadel. Laugjatel orukülgedel õitsevad viljapuuaiad, kuna järsematel mäenõlvadel vahavad okaspuumetsad. Muljetavaldav Tashichhodzong vaatab alla põldudele ja golfiväljakule. Värvide üleküllus ümbritseb dzongi

kõikidel aastaegadel. Kevadel domineerivad muidugi õitsvad kirsipuud roheliste muruväljakute taustal.

Tashichhodzong, kus töötab kuninglik sekretariaat ja samuti ka usuliidri Je Khenpo kantselei, asub looduslikult kaunis jõekäärus. Kuid erinevalt teistest kindlustest pole see ehitatud kaitse otstarbeks nagu ülejäänud Shabdrung Ngawang Namgyeli poolt ehitatud dzongid. Algne Thimphu kindlus asus Dechen Phodrangis, kus tänapäeval paikneb munkade kool.

Do Ngon Dzong – “Sinise kivi kindlus” – on ehitatud kõrgele mäeküljele ja omab üsna kirjut ajalugu. Shabdrung sai dzongi oma kontrolli alla 1630. aastal ja ehitas selle ümber. Nimetades dzongi praeguse nimega Tashichhodzongiks, muutis ta selle munkade suveridentsiks. Tashichhodzongi ehitas oma praegusele kohale XVIII sajandi lõpul Je Khenpo, kuid taastati praeguse kuninga isa Jigme Dorji Wangchucki poolt 1960. aastatel valitsuse asupaigaks. Suurepärane kollektsioon religioosseid *thankhasid* ilustab Kuningliku Sekretariaadi ja Rahvusliku Assamblee suure saali seinu. Siin istub ka kuningas oma kullatud troonil.

Tshanglimithang on ka lahinguväli, kus Tongsa penlop Ugyen Wangchuck saavutas otsustava võidu 1885. aastal. Sellele järgnes võimuhaaramine kogu maal ja enda väljakuulutamine Bhutani esimeseks kuningaks. Too lahing osutus pöördepunktiks Bhutani ajaloos, lõpetades sisetülid, mis olid kestnud XVII sajandist peale.

Igal nädalalõpul toimub turg jõekäärus Tshanglimithangi vahetus läheduses, kuhu asula elanikud toovad värsket juurvilja, paprikat, kodus valmistatud juustu, punaseid kartuleid, *doma* ja beeteli lehti, seeni ja mune, kuivatatud kala ja lihalõikeid. Tiibeti ehteid, hõbesõlgesid, poolkalliskive, vibusid ja nooli ja isegi nädalalehe “Kuenseli” viimased numbrid nii kohalikus kui ka inglise keeles on müügiks välja pandud.

Peale turul tehtud sisseoste ja sõpradega kohtumist järgneb hommikueine, mis koosneb searasvast ja soolasest Bhutani teest. Laupäeva hommik on hoogsalt alanud.

Tshanglimithangi kohal asub linna keskus ja võimas kellatorn. Majad on ehitatud mitmel tasapinnal oru külgedele. Siin toimub kogu äritegevus. Raamatupoed, reisibürood, meenetega kauplused,

hotellid ja pangad. Riiklikust kaubamajast saab osta kõikvõimalikku tekstiilikaupa, käsitöid ja kunstiesemeid. Filatelistile on peapostkontoris suur valik kõikjal hinnatud Bhutani postmarke.

Motithangi piirkond ehk "pärlite aas" on aristokraatlik linnaosa. Mäeküljel metsas paikneb Motothangi hotell, mis ehitati 1974. aastal kuningas Jigme Sengye Wangchucki kroonimispidustuste tarvis. Riiklikud külalised, kuningliku pere liikmed ja teised kõrged aukandjad olid vaimustatud elegantsest ja suursugusest hoonest. Tänapäeval aga on see asutus mahajäetud ja räämas ning ootab oma renoveerijat.

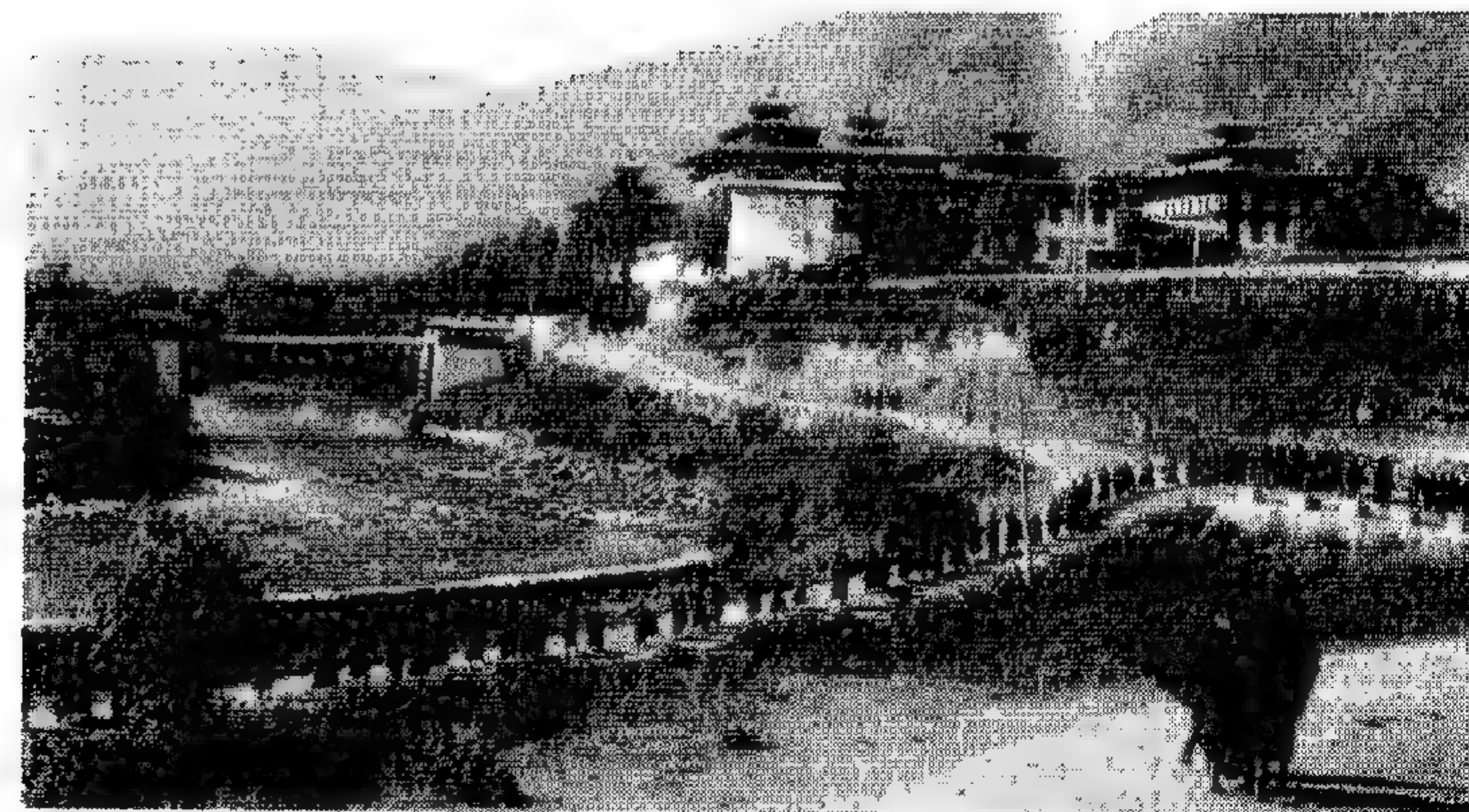
Motithang on vahepeatus teel Phajodingi kloostrisse 3700 meetri kõrgusel, kus pühak Phajo Drukgom Shigpo XIII sajandil mediteeris.

Tashichhodzongist pöörduv tee jõe vasakut kallast pidi Dechenchoelingi lossi – kuninga ema Ashi Kesangi residentsi. Tee jätkub piki orgu ülespoole kuni Jigme Dorji rahvuspargi väravateni. Sealt viib edasi muularada üha kõrgemale kuni Lumemehe Raja alguseni. Ja too rada suundub juba igilumiste Chomolhari, Laya, Lingshi ja Lunana kõrguste poole.

Dechenchoelingist on võimalik jalgsi matkata mööda taludest ja asulatest kuni metsani, kus asuvad Tango ja Cheri kloostrid.

Tango kloostri ehitas XIII sajandil Phajo Drukgom Shigpo, kellele järgnes tema poeg Dampa – Paro Drukpa aristokraatia esivanem. Kui Shabdrung Ngawang Namgyel tuli Bhutani, siis võttis teda selles kloostris külalislahkelt vastu Tsewang Tenzin. Viimane oli Pahjo uuestisünni ja "Jumaliku Hullu" Drukpa Kunley pojapoeg. "Jumalik Hull" sai Bhutanis tuntuks oma mitteortodokssete ja tahumatute jutluste poolest. Shabdrung leidis Tsewang Tenzinile naise ja neil sündis 1638. aastal poeg Tenzin Rabgye. Viimane oli Shabdrung ja temast sai neljas Desi – viimane Gya hõimust. 1694. aastal Punakha Dzongi ülema Gedun Choepheli poolt Thimphust välja tõrjutud, tõmbus Tenzin Rabgye tagasi Tangosse ja lõpetas siin oma elupäevad. Nii lõppes viisteist sugupõlve kestnud võimuhierarhia ja paiskas Bhutani kaks sajandit kestvasse kodusõtta, kuni praegune dünastia võimule sai ja korra taastas.

Tangost viib traditsiooniline puusild, mis kummalgi kaldal toetub kivist alusele, Cheri kloostrisse. Selle hoonetekompleksi ehitas Shabdrung 1620. aastal oma residentsiks. Tänapäeval elab siin tagasitõmbunult 67. Je Kenpo – Trulku Ngawang Thinley Lhundrup.

Thimphu dzong (kindlus)

Punakha

3116 meetrit üle merepinna asuv Dochu Le veelahe eraldab Thimphu orgu Punakhast. Himaalaja sinised harakad hõljuvad magnooliapuudelt rododendronitele, sirutades oma pikki sabasid ja edvistades särava sulestikuga. Talvel on nulusid paksu lumevaiba all lookas ja suured jääpurikad ripuvad külmunud jugade küljes. Selge ilmaga pakub Dochu La suurepäraselt vaadet lumme mattunud Himaalaja mägedele, kaasaarvatud kõrgtipud, nagu Masangang ja Jejekang-phugang, mõlema kõrgus 7158 meetrit ja Gangkar Punsum umbes 7300 meetrit üle merepinna.

Liiklus üle veelahkme toimub päripäeva ümber *chorten*'i, sukeldub siis värviliste palvelippude alt läbi ning algab pikk laskumine kuni Punakhani. Tee läbib mitu ökosüsteemi, alates Dochu-La nulgudest, möödudes parasvöötme mändidest ja tammesaludest kuni subtroopiliste hiigelsõnajalgade, orhideede ja banaaniistandusteni. Rida kõige atraktiivsemaid asulaid Bhutanis asub Lobeyssa teel, seal kus sõidusuund hargneb Punakha poole.

Punakha Dzongi ehitas Shabdrung Ngawang Namgyel 1637. aastal templi kõrvale, mille oli püstitanud 1328. aastal pühak Ngagi Rinchen. Kindlus jäi dzongiülemale käsutusse kuni Punakhast sai Bhutani pealinn.

Esimese kuninga Ugyen Wangchucki ametissepühitsemine toimus siin "Taevase õnnistuse" lossis 17. detsembril 1907. Kroonimisel osalesid Briti delegatsioon uue kuninga sõbra John Claude'i juhtimisel, mõned ohvitserid ja 25 meest Punjabi rügemendist. 1910. aasta jaanuaris sõlmiti Bhutani ja Inglismaa vaheline sõprusleping. Teine kuningas Jigme Wangchuck krooniti samuti Punakhas 1927. aasta märtsis ja see jäi valitsuse asupaigaks kuni 1952. aastani, kuni kolmas kuningas Jigme Dorji Wangchuck otsustas pealinna Thimphusse üle viia.

Punakha Dzong mõjub kiiluna Mo Chhu ja Po Chhu vahel. Partide ja pikakaelaliste kormoranide parved lendavad üle vee.

Jõgede viljakatel kallastel kasvatatakse mitmesuguseid kultuure. Tihti näeme ühel põllulapil mitmeid erinevaid teraviljasorte. See ökosõbralik süsteem on ennast kõigiti õigustanud. Jõukamad Thimphu elanikud omavad Punakhas maad ja kariloomi, sest nad eelistavad veeta talve madalamate orgude soojemas kliimas. Kindluseülem ise oli selle traditsiooni looja, tehes Punakha oma talvepealinnaks. Ka mungad kolivad talveks Thimphust Punakhasse, et pääseda käredate talvekülmade eest.

1651. aastal tõmbus Shabdrung Punakha dzongi, kust ta enam kunagi ei väljunud. Tundub uskumatu, et tema surma suudeti saladuses hoida viiskümmend pikka aastat, sest ainult sääraselt said Drukpad selles maakonnas võimu enda käes hoida.

Suur uputus 1994. aastal kahjustas märgatavalt kindlust ja selle ümbrust. Dzongchun (väike dzong), mis algselt oli ehitatud tempeliks, ehitati nüüd ümber ja kogu kindlus sai renoveeritud. Uued kaldakaitsed ja tulvatõrje tammid on muutnud jõe voolusuunda ja kaitsevad tõhusamalt kaldarajatisi. Nüüd ei saa jõgi kõrge veeseisu puhul enam kindlusemüüre ohustada.

Varasematel aegadel tuli Punakha dzongil taluda Tiibeti sõdalaste rünnakuid, kes tungisid orgu ratsa üle Laya ja Gasa mäekurude, et uuesti enda valdusse saada üht püha reliikviat. Tüliõunaks oli Avalokiteshvara kujukene, Ranjung Karsapani, mis olevat valmistatud Tiibeti Drukpa seksti asutaja Tsangpa Gyare selgoolulist. See kujuke leiti Tsangpa Gyare asjade hulgast peale tema maiste jäänuste tuhastamist. Punakha dzongi kaitsjad suutsid tiibetlaste rünnakud edukalt tõrjuda.

Igal aastal talve lõppedes, kuuaasta esimesel kuul toimuvad Punakha Dzongis suures pidustused – *dromche*.

Dzongis elavad mungad laulavad tundide kaupa sügavate bassihääletega budistlikke mantraid. Seda muusikat mitmekesistavad keelpillid, trompetid, trummid ja vasktaldrikud. See festival on pühendatud Yeshe Gompole, Bhutani kaitsejumalanna Mahakala ilmutusele. Neid pidustusi juhib Je Khenpo ise. Kollasesse riietunud kloostriülem istub palkonil, kus tal on suurepärase ülevaade öuel ettekantavatest religioossetest tantsudest.

Jäljendades Tiibeti sõdalaste pealetungi, tormavad punastes

rõivastes võitlejad pea kohal mõõku keerutades dzongist välja. Sõdurid hüppavad hobuste selga ja kappavad lahingusse. Väed on asetatud nelja kohta ümber dzongi, kus toimuvad rituaalsed tantsud, et võita jumaluste soosingut. Pidustuste lõppedes toimub suur *Serda Berkhor*'i rongkäik, mida juhivad jälle Je Khenpo isisklikult. Dzongist väljudes ümbritsevad meid pikad fanfaarid ja tantsivad sõdalased. Jõe ääres toimuvad palveteenistused ja edu soovimine Bhutani sõjajõududele.

Punakha Dzong

Wangdi Phodrang

Wangdi Phodrang asub kahe jõe ühinemise kohal. Pikk kaljueendi ulatub kaugele Dang Chhu valgalasse, sest too voolab alla põhjast, kuna Mo Chhu, tulles loogeldes Punakhast, on endale tee leidnud mäeahelikust lõuna pool. Terrasspõllud ulatuvad mäekülgepidi alla kuni jõeni, paljastades kohati valgeid liivaseid kalda-
luiteid.

Wangdi Phodrangi nimetatakse naljatades ka tuuliseks Phodrangiks üle mägede puhuva tugeva tuule tõttu ja seda eriti päeva teisel poolel. Tuulevarjuks on küll puid istutatud, kuid tormi-iilidena puhuv mägituul lõõtsub eukalüptide ridadest siiski läbi.

Wangdi Phodrangi dzong ehitati XVII sajandi keskel Shabdrung Ngawang Namgyeli juhiste kohaselt. Ehituse lõpetas Tenzing Rabgye 1683. aastal. Sindlikatusele on nagu harilikult kuhjatud hulk suuri kive. Kaks suurt palveveskit tervitavad külalist peavära-
va juures. Õue kõikidel külgedel kõrguvad kivihooned. Hoovi tagaküljel asub peatempel, mille katuselt lastakse septembrikuu suurte pidustuste aegu alla Guru Rinpoche suur *tanka* ehk *thondrel* (pilt). Usklike annetatud rasvalambid heidavad müstilist valgust kahekordseid trumme põristavatele tantsijatele. Kõikjal kogu tseremoonia vältel on tunda Drukpa Kagyupa sekti traditsioone.

Wangdi vastas teispoole jõge asub Rinchengangi küla. Selle majad on ebamäärased ja mullavärvilised, mis teevad nad veelgi monotoonsemaks. Iroonia seisab selles, et mainitud küla elanikud on tuntud heade müürseppade ja kiviraiduritena. Sajandeid on siinsed meistrimehed kindlusi ehitanud ja teevad seda ka veel tänapäeval. Punakhadzong ja Tashichhodzong on nende poolt tänapäeval ümber ehitatud ja renoveeritud. Nad on püstitanud palju maju, templeid, *chorten*'eid ja sildu.

Wangdi on asula, kus Shabdrung oli märganud, et kaarnaparv võib lennata kõigi nelja ilmakaare poole. Siin asub Bhutani teederistmik. Uus tee jälgib jõe jooksu lõunasse Chirangi, kuna ida-

lääne suunas kulgeb peatee. Jälgides Dangi jõe orgu, kulgeb tee üle Mustade Mägede veelahkme 3390 meetri kõrguse Pele La kuruni. Mõned kilomeetrid enne Pele La'd suundub sillutamata tee haru Nobding külast Gantey'sse ja Phobjika orgu.

Viimati nimetatud orus asuvad mustakaelaliste sookurgede (*Grus nigricollis*) talvituspaigad. Peale maratonlendu Kesk-Aasiast üle mägede häälitsevad nad valjusti ja sooritavad oma rituaaltantse. Need toredada linnud kogunevad rühmadesse, otsides paremat stardipaika, hüppavad siis tiibadega energiliselt vehkides õhku ja hõljuvad seejärel majesteetlikult mäekurude kohal.

Gantey Gompa asub künkal, kust avaneb suurepärane vaade Phobjika orule. Siinse kloostri ehitas Pema Trinley, Nyingmapa pühaku Pema Lingpa pojapoeg 1613. aastal. See on suurim Nyingmapa klooster Bhutanis ja ainuke lääne pool Musti Mägesid. Gantey Trulkus (Pema Trinley reinkarnatsioon) säilitas head suhted domineeriva Drukpa sektiga, kuid jätkab Pema Lingpa poolt õpetatud religioossete traditsioonide propageerimist. Teine Trulku, Tenzing Legpe Dondrup (1645-1726) laiendas kloostrit ja ümbritses selle kindlusega.

Ületades Mustad Mäed Pele La juures, oleme jõudnud Tongsa penlopi maade piirini. Siinset veelahet keeldus "hull pühak" Drukpa Kunley (1455-1529) ületamast. Legend pajatab, et ta olevat idapoolsetesse orgudesse sinepiivasid külvanud ja sellest ajast ei kasva seal enam riisikultuurid. "Musta Mäe Bjop" on rohu-aasade maa, üsna tihti esinevate sinepiväljadega. Siinne maastik on teravas kontrastis mäe läänekülje terrassidena haritavate riisipõldudega ja tihedate metsadega. Bjopi elanikud kasvatavad lambaid ja jakke ning punuvad kääbusbambusest väga ilusaid korve ja muid tarbeesemeid.

Üksteist kilomeetrit Pele La'st ida poole asub Rukubji küla, kus kõik hooned on ehitatud ülesharitud põllumaa madalamale servale. Lavamaa kahe mäe vahel arvatakse olevat madu. Templi asukoht mao pea peal peab näitama budismi hea vaimsuse üleolekut mao kurjusest. Guru Rinpoche ise olevat naissoost maodeemoni võitnud ja maalt kurjad vaimud välja ajanud. Rahvusliku autotee ehitus tõi endaga kaasa palju soovimatut. Rukubji elanikele ei meeldinud

tolmupilved, lõhkeaine plahvatused kaljude purustamisel ja lõpptulemusena tihe liiklus peateel. On oht, et kõik need ebameeldivused äratavad magava naisdeemoni. Kohaliku preestri soovitus küla kaitseväim hoopis mõnda teise kohta üle viia, andis tekkinud segadusele üha hoogu juurde. Kõigele lisaks tabas kohalikke põldusid ikaldus, samuti surid seletamata kombel mõned külaelanikud. Lõpuks paluti Gantey Trulkul kohalikel arusaamatustel vahendajaks olla ja jumalus oma kohale tagasi pühitseda.

Tongsa

Teel Tongsa poole möödume Chendebji *chorten*'ist. Selle stiiliseeritud silmad piiluvad meid üle ritta laotud *mani* kivide. Ehitatud XVIII sajandi keskel laama Sida poolt selleks, et teha kahjutuks orgu ähvardav naisdeemon. See *chorten* on ehitatud Nepaali *stuupade* Bodhnath ja Swayambhunath stiilis. Aastal 1982 lasi kuninga ema Ashi Kesang siia naabrusesse ehitada Bhutani stiilis *chorten*'i.

Tongsa hakkab juba kaugelt paistma. Vana rada laskub oru põhja ja tõuseb siis järsult dzongini. Autotee jälgib täpselt mägede piirjooni ja laskub suurt kaart tehes naaberorgu enne kui Tongsasse jõuame. See on hämmastav, sest me kujutleme silda, mis teed dzongiga ühendab, kuid me rühime veel ligi tund aega, et katta neid kahtkümmet kilomeetrit, mis meid eesmärgist lahutab. Nähes dzongi nii mitmest erinevast vaatenurgast, annab see meile suurepärase ülevaate selle strateegilisest tähtsusest. Just see aitas tollasel penlopil maakonnad ühendada ja esimeseks Bhutani kuningaks saada. Nüüd nimetatakse Bhutani kroonprints Tongsa penlopiks, märgistades sellega Tongsa ajaloolist tähtsust kogu riigile.

XVII sajandil jagunes Bhutan kolme põhilisse poliitilisse mõju sfääri. Võimu jagasid omavahel Tongsa, Paro ja Dagana penlopid. Lõpuks saavutas Paro kontrolli Lääne-Bhutani üle, kuna Tongsa valitses kesk- ja idarajoonide üle. Peale sõda Duari pärast 1864. aastal ja Sinchula rahulepingut, millega Bhutan loovutas Duarid inglastele. Saades vastutasuks aastarendi, suutis Tongsa penlop Jigme Nahgyel haarata võimu kogu riigis enda kätte. Tema poeg Ugyen Wanchuck asus valitsema 1881. aastal ja 1885. aastal võitis oma vastased Thimpus. Ta tugevdas suhteid inglastega ja tõsteti nende poolt aadliseisusesse.

2200 meetri kõrgusel asuv Tongsa Dzongist avaneb suurepärase vaade Mangade orgu. Dzongi vahitornist saab täieliku ülevaate Tongsa kõikidest kaitserajatistest. Esimese *chorten*'i ehitas siia

Ngagi Wanchuk (1517-1554), Shabdrung Ngawang Namgyeli vanavanaisa. Mõistes Tongsa strateegilisi eeliseid, ehitas Shabdrung siia esimese dzongi, mida hiljem on mitmel korral parandatud ja ümber ehitatud.

Tongsas ühinevad läänest, idast ja lõunast tulevad teed. Tee lõunasse viib meid Shemgangi. Siin näeme lopsakat troopilist metsa. Samuti kasvavad siin banaanid, mangod, sõnajalad, samblikud, bambus ja orhideed.

Geoloogid on leidnud Gonkhola lähedal mägedes vaske ja pruunsütt. Ka Mustad Mäed on rikkad mineraalidest. Tee itta tõuseb Yutong La juures 3400 meetri kõrgusele ja siit avaneb suurepärase vaade Bhutani kõrgeimatele tippudele. Meid ümbritseb jälle jakkide pärusmaa vohavate bambusvõsadega. Mäekuru kõrval kasvavad tihedad okaspuumetsad, ulatades Bumthangi Chumey orgu.

Bumthang

Bumthang on kuulus oma legendide ja tondijuttude poolest. See on võlutud maa, kus inimesed loovad müüte röövsõdalastest ja usku vahetavatest munkadest. Kus majadele on maalitud religioossed sümbolid ja inimesed kannavad amulette, et kaitsta end kurja eest. Choekhoru oru kohal kõrgub võimas Jakar Dzong, mis on ehitatud XVI sajandil. Öösel tõuseb jõest udu ja soiste kallaste kohal süttivad müstilised tulukesed.

Ühel talvisel varahommikul märkasid Euroopa turistid oma külalistemaja eest möödumas üht vanameest, kes sammus kitsast looklevat rada pidi alla jõe äärde. Rohkem sportlikust liikumishuvist kui uudishimust järgnesid võõramaalased vanamehele alla jõe äärde. Vanamees astus vette ja kadus silmist. Arvates, et ta on uppunud, jooksid külalised oma majutuspaika abi kutsuma. Seal aga öeldi neile, et tegemist on vaimuga, kes elab jõe veekeerises ja kelle ilmumine on õnnetust kuulutav. Samal õhtupoolikul toimus paadimatkal traagiline õnnetus, milles hukkusid kaks šveitslast.

Bumthang on Bhutani vaimne häll. Nimes endas on teatud usuline tähendus – pikergune läikivast klaasist anum, mida nimetatakse *bumpa* ja mida kasutatakse religioossetel toimingutel. Bhutani kaitsepühak Guru Padmasambhava tõi budismi Bumthangi VIII sajandil ja arvatakse, et ta mediteeris siin Kurje Lhakhangis. Austatud pühakud, Longchen Rabjampa ja Dorje Lingpa jutlustasid siin XIV sajandil. Pema Lingpa (1450-1521), üks suuremaid Bhutani religioosseid isiksusi, rajas Tamshing Lhakhang, mis tänase päevani on Nyingmapa sekti keskuseks jäänud. Jampey Lhakang, mille ehitas VII sajandil Tiibeti kuningas Songtsen Gampo, ennetas isegi Guru Rinpoche tuleku.

Domineeriva sekti Drukpa Kagyupa mõju levis suhteliselt hilja ja Bumthang kapituleerus poliitiliselt alles XVII sajandil kui Shabdrung Ngawang Namgyel kogu maa oma võimu alla ühendas. Bumthangi valitsesid juba väga varajastest aegadest alates Tiibeti

kuningakoja võsud, kuna aga Lääne-Bhutanis olid valitsusohjad Drukpa religioosse aadli käes. Bhutani kuninglikul perekonnal, kes tähistab oma põlvnemist nii Nyingmapa kui ka Drukpa sektide loojatest, on ka tihedad sidemed Bumthangiga. Esimene Bhutani kuningas Ugyen Wanchuck sündis siin Wanguchoeling'i lossis, mis kuulus Tongsa Penelop Jigme Namgyelile. Tema ehitas Kurje templi, et mälestada paika, kus Guru Rinpoche keha piirjooned kaljule tekkisid. Kurje kloostrit peetakse üheks pühamaks paigaks Bhutanis ja siin toimusid ka praeguse kuninga isa matused. Kuninga ema Ashi Kesang Wanchuck lasi siia templi ehitada. See ehitus mõjub kolmemõõtmelise mandalana. 108 kivist stuupat seisavad siin valvel ja neid ümbritsevad rõõmsalt lehvivad palvelippude read saadavad veel valgustamata maailma rahvastele Buddha läkituse.

Bumthangi basseinis ühinevad neli jõeorgu. Chumey ja Choekhoru asuvad pisut madalamal ja on väga viljaka pinnasega. Kasvatatakse peamiselt tatart, kuid ka nisu ja oder annavad rikkalikku saaki. Tang'i ja Ura orud asuvad kõrgemal, on seega külmemad ning sobivamad lambakasvatuseks, aga ka kartul tunneb ennast siin hästi ja on kohalike elanike jõukusele märgatavalt kaasa aidanud. Kõigele lisaks on Chumey org tuntud oma kudujate poolest, kes valmistavad suurepärase mustri villaseid kangaid, mida tuntakse *yatha* nime all.

Chumey orus asuvad mitmed vanad kloostrid, mille asutamisaeg ulatub tagasi Nyingmapa ususekti algusaastatesse. Tharpalingi klooster paikneb 3600 meetri kõrgusel ja selle ehitas Longchen Rabjampa XIV sajandil. Kudujate küla Zugney lähedal kõrgub Pra Lhakhang klooster, mille püstitas XVI sajandil Pema Lingpa poja-poeg Tenpe Nyima. Prakhangist lühikese jalutuskäigu kaugusel asub sajandivanune Nyimalungi klooster, kus elab sadakond munka.

Kõrgel Choekhoru oru kohal paikneb Jakar Dzong, "Valge linna klooster". Ehitatud XVI sajandil Drukpa lama Ngagi Wangchuki, Shabdrung Ngawang Namgyeli vanavanaaisa poolt. See on ainus dzong Bhutanis, mis ei majuta Drukpa sekti kuuluvat munkade vennaskonda, kuigi tegemist on piirkonna administratiivse keskusega. Jakari linn on ainult pisut suurem harilikust külast, mõnede

poekeste ja sööklaga. Tee viib meid ülespoole Wangduchoelingi lossi juurde ja edasi Jampey Lhakhang ja Kurje kloostriteni. Kurje kohal üle jõe on Tamshing klooster, kus võime imetleda Bhutani vanimaid seinamaale. Siinne klooster on ka varjupaigaks väikesele munkade vennaskonnale.

Jampey Lhakhang pole võibolla nii pilku püüdev kui mõned muud kloostrid selles rajoonis, aga kuulsad on selle kloostri viinamarjaistandused. Tõepoolest, selles peitub võlu. Kolmeteist sajandi vanune ja ikka säilitada oma vanu traditsioone. Legend räägib, et see püha hoone on ehitatud ühe vägeva naisdeemoni põlvele, et teda allaandmisele sundida. Too kurivaim sirutas oma liikmed kuni Tiibetini. Igal aastal novembris toimub viis päeva kestev festival siin Jampey Lhakhangis. Paljud rituaalid ja tantsud ulatuvad tagasi Nyingmapa meistrite aega, ülistades Guru Rinpoche voorusi, headuse võitu kurja üle ja lõpetades tseremooniaga, milles õnnistatakse pealtvaatajaid.

Festival algab hilja õhtul Mustade Mütside tantsuga. Mungad, tantsides pidurüüdes, viivad läbi puhastuspalved, õnnistades maad alkoholi ja viljateradega. Süüdatakse tuled, et kurjuse vaime peletada. Pimedas, lõkketulest ja sädemetest vaevalt nähtavad, on tantsijad tõepoolest hirmuäratavad. Alasti laama tants ulatub tagasi iidsete tantra rituaalideni. See toimub hilja öösel ja võõraid vaatajate hulka ei lubata. Tantsudes Ging ja Tsholing kujutatakse, kuidas Guru Rinpoche uuestikehastused toovad õnnistust ja eemaldavad takistusi budismi leviku teelt. Veel esitatakse tantse paradiisist ja sangaritest, mida Pema Lingpa kunagi munkadele oli õpetanud.

Klounid (Atsaras), kandes veidraid maske, lõbustavad pealtvaatajaid. Koomiline huumor on nende pärisosa ja nende tähelepanust ei pääse ka pealtvaatajad.

Jampey on igati külasimmani sarnane. Avaral kloostriõuel, taustaks mäenõlvu kattev tumeroheline okasmets, on külalisi kõikidest Bumthangi orgudest. Ikka selleks, et võtta osa *drup*'ist. Suitsutatud jakiliha viilud, põrsapraad ja tatrapudrust küpsetatud pannkoogid ilmuvad kui nõiaväel murule laotatud linale. Perekonna piknikust osavõtjad kiigutavad end vasktaldrikute, trummide ja pasunate taktis. Jampey Drup on meeldiv kogemus ühest õigest

külapoost. Siin pole külaliste murrus trügimist ega joodikute larmamist ja välisturiste (peale meid kahte) ei ühtegi. Viienda peopäeva lõppedes tuuakse välja kohalik jumalanna, kes siis kõiki kohalviibijaid ohtralt õnnistab.

Choekhorist ida poole asub Tangi org. Jõgi läbib siin kitsa kaljulõhe ja tormab Mebartsosse – "Leegitsevasse Järve", ühte palverändurite poolt väga pühaks peetud paika. Usklikud ujutavad lampe vee peal ja toovad oma lähedaste tuhastatud säilmed siia, kus arvatakse, et Pema Lingpa leidis ülipühad reliikviad, millised oli siia peitnud Guru Rinpoche. Mebartso pole tegelikult üldse järv. Jõgi teeb oma jooksul sõlme – pöördub oma sängis tagasi, moodustades sellel kohal laiema veekogu, mis oma vood suure mühinaga mäest alla saadab. Laialdane veepiiskade sadu kastab jõekallastel kasvavat rikkalikku taimestikku.

Ura La on 3600 meetri kõrgusel asuv mäekuru, mis avaneb Ura orgu. Kõrgmäestiku karjamaadel leiavad küllaldaselt toitu nii lambad kui ka jakid. Ura küla asub 3000 meetri kõrgusel ja majade stiil on siin erisugune kui mujal. Hooned on ehitatud hallidest kiviplokkidest ja katused on kaetud sindlitega. Elumajad on üksteisele lähestikku ehitatud. Enne kui kartulikasvatus külaelanikele jõukuse majja tõi, oli Ura tõesti vaene asula. Tänapäeval on külal oma koolimaja, hooned korras ja tulevik paljulubav.

Chomolhari: jumalanna eluase

Drugyel Dzongi kohal tibutab uduvihma. Selle kindluse 350 aastat vanu krobelsi müüre on kahjustanud nii tuli kui ka aeg. Selle ehitas 1647. aastal Shabdrung Ngawang Namgyel peale oma võidukat sõda tiibetlastega. Kindlus terendab hoiatavalt kaljueendi kohal, olles Paro oru tõsiselt võetav valvur. Mäeahelik lahutab geograafiliselt Paro viljakad põllud külmast kaljusest piirkonnast, mis tungib üha edasi kõrge Tiibeti platooni ja lumistesse Himaalaja mägedesse.

Parost tulev tee lõpeb siin, kahe maailma kokkupuutes. Siin on füüsiline piir, mis lahutab metsiku looduse moodsast tsivilisatsioonist. Siit alates on määravad visadus, leidlikkus, vastupidavus ja meelekindlus. Tegelik jõud pole elekter, vaid tööloomad: härjad, et põldu künda, muulad, et raskusi kanda ja hobused, et kiiremini kohale jõuda. Kõrgemal mägedes sobib töö-, kande- ja ratsaloomaks ainult metsik, tujukas ja ettearvamatu jakk. Dzongi jalamil tambivad muulad kannatamatult kapju vastu külmunud maad, oodates et neile laetakse selga kotid pottide, pannide, kämpingu varustuse ja mitut sorti toiduainetega nagu riis, kartulid, munad, juust ning sea- ja linnuliha.

Udulaamad Drugyeli ümber hakkavad taanduma ja varsti särab päike oma täies hiilguses eredalt sinises taevas. Selle taustal tõuseb esile Chomolhari sädelevvalge tipp. Seda mäge austavad bhutaanlased kui jumalannat. Püha mäe nähtavale ilmumist loetakse heaks endeks, kuid tee baaslaagrisse on pikk, parimal juhul kestab see 3–4 päeva. Jääb vaid üle loota head ilma.

Siin kasvanud punast riisi hinnatakse nii maitse kui ka lõhna poolest, mida see lisab Bhutani köögile. Ka meie toidusedelisse kuulub iga päev Paro punane riis rohke paprikaga, lisaks sealiha, niitnuudlid ja *datsi* – kohalik talujuust, mis on eriti hinnatud oma iseloomuliku lõhna poolest.

Ületame kitsa rippsilla, mis hüppab ja kiigub igal sammul, et pääseda üle raevunult mühiseva Pachu jõe. Jõgi jääb meie pidevaks kaaslaseks veel mõnda aega. See jõgikond on tõepoolest kohalik paradiis, ulatudes mägede jalami tihnikutest kuni igiroheliste tamme- ja sinimändide metsadeni. Himaalaja nulud ja rodo-dendronid katavad kõrged mäeseljandikud ja puude vahel kasvavad mägede kõige õrnemad taimed, hoolimata lumest ja pakasest. Jõe väiksemates pööristes ja abajates loovad kohalikud olud ja mikrokliima suurepärased kasvutingimused orhideedele, samblikele, vetikatele, sõnajalgadele ja seentele.

Kasvutingimused olenevad muidugi maastiku kõrgusest merepinnast. Liikudes mägiteid pidi üha ülespoole, jõuame väluni, mille keskel aprikoosiaed ja selle ümber rebasheina- ja tatrapõllud. Külasid ja talumaju kohtab üha harvemini ning kõik võõrad äratavad kohalikes uudishimu. Tervitustega ollakse tagasihoidlikud, lapsed lehvitavad mängides ja siis korraga pakub meile keegi peotäie puuvilju. Vahetuskaubana pakun pastapliiatsi. See võetakse vastu südamliku naeratusega. Raske on edasi anda seda soojust ja siirust, millega need mägielanikud meid kohtlevad.

See on loodusesõbra paradiis, kus elavad lumepõldpüüd, kõrgel õhus hõljuvad mägikotkad, raskeid radu kasutavad lumeleopardid, muskushirved, sinilambad, Himaalaja mustad karud ja takinid – Bhutani rahvusloomad. Lisaks neile suur hulk roht- ja ravimtaimi ning metsalilli.

Viimaks olemegi jõudnud Jigme Darji rahvusparki ja looduskaitsealale, mille maa-ala on 4200 km² – seega üks suuremaid biosfääri reservaat Aasias.

Et kaitsta loodust, vett ja õhku saastamise eest, on igasugune ehitamine kaitsealale keelatud. Siiski elab selles piirkonnas rida rändhõime, tegeldes jakkide ja lammaste kasvatamisega. Nad vahetavad oru elanikega bartertehingutena liha, loomanahku, juustu ja võid. Need Wangi hõimud loevad oma põlvnemist Mongoli anastajatest alates ja neid nimetatakse *Wangi Melo* – need, kes tulid ja kunagi ära ei lähe. Kuigi wangid võtsid vastu budismi juba XIII sajandi keskel ja nende usuisaks on Phajo Drukgom Shigpo, austavad nad veel tänapäeval loodusjumalaid – vanade Bonpo

animistlike traditsioonide kohaselt mägesid, metsi, järvesid ja loomi. Seesugust samastamist on märgata *chorten*'ites, mis on valmis-
tatud põdrasarvest, siniste lammaste pealuudest, hästi lõhnava-
test kadakaokstest ja palvelippe täisriputatud männitüvedest. Pal-
jud Bhutani ja Tiibeti munkade poolt esitatud tantsud ja rituaalid on
animismist kantud. Meil on siin tegemist hinge omistamisega loo-
dusnähtustele, loomadele, taimedele ja esemetele. Huvitav on see-
gi, et Bhutani kuningakroon on ilustatud musta rongaga. Viimast
peetakse Gonpo Jarodoncheni ilminguks. Ronga peaga Mahakala
on inimest kaitsev võimas jumalus.

Jangothang ilmus järsku nähtavale. Tee teeb järsu käänaku ja
seal ta ongi: Chomolhari! Sädeledes ja helkides hilise õhtupoole
valguses. Too suur kuppel (kõrgem kui 7000 meetrit), mille hõbe-
dane sära muutub kuldseks, kumab ka siis veel valgena, kui pime-
dus on saabunud.

Meie asupaigal on müstiline võlu, mida veelgi suurendavad vana
kindluse varemed mägijõe kohal, mis oma kohinaga on meid
saatnud juba mõnda aega. Imetledes looduse suursugusust, veet-
sime mõned päevad mägede kiiresti muutuvat ilmet vaadeldes.

Ühel hilisõhtul jõudis kohale kari taltsutamata jakke koos aja-
jatega. Loomad olid raskelt koormatud ja oli tükk tegemist, et neid
öörahuks ette valmistada. Kellelgi pole veel õnnestunud seda
poolmetsikut veist kodustada. Ainsana kuuletusid nad koertele,
kes vajaduse korral oma teravaid kihvu tunda andsid. Need truud
valvurid jälgisid kogu öö, et jakid oma kogunemispai-
gast ei lahkuks. Järgmisel hommikul laeti jakkidele jälle koormad selga ja
seda muidugi suurte raskustega, sest nad tõuklesid ja puiklesid
kuidas vähegi võimalik, et koormat mitte uuesti selga saada. Nad
perutasid ja olid valmis mäest alla tormama, et oma hinnaline
kandam lähemasse jõkke heita.

Mälestus Kõrg-Himaalajast jääb meie meelde alatiseks. Eriti
sügava mulje jätsid Jichu Drakye oma järskude orukallastega ja
muidugi jumalik Chomolhari. Mingil määral jääb üks osa meist siia
mägedesse.

Budism

Budism, usulis-filosoofiline õpetus, mis tekkis Indias VI–V
sajandil enne Kr ning kujunes hiljem kõrvuti ristiusu ja islamiga
üheks kolmest nn. maailmausundist. Selle õpetuse rajajaks peetakse
Šakjamunit. Budism tekkis brahmanismi langusajal mitme õpetuse
vahelises võitluses, sarnaneb mõnel määral brahmanismiga ja tema-
ga samal ajal tekkinud džainismiga (taassünniõpetus, karma, ahin-
sa). Algbudismist ei ole kindlaid teateid, sest budismi kanoonilised
tekstid ("Tipitaka", "Kandžur" jt.) on kirja pandud tunduvalt hiljem
(II sajandil enne Kr. – VII sajandil peale Kr.). Ent arvatavasti
kuuluvad õpetuse varasemasse järku neli nn. õilist tõe:

- on olemas kannatus;
- kannatusel on põhjus (ihad ja soovid);
- kannatust saab kaotada (põhjuse kaotamisega);
- selleks on kaheksaastmeline tee:
 1. õige vaade
 2. kavatsus
 3. jutt
 4. tegu
 5. eluviis
 6. püüdlemine
 7. mõtlus
 8. keskendumine.

Kannatus pole argine piin, vaid algeta sansaara põhiomadus.
Kannatusest vabanenu seisundit nimetatakse nirvaanaks ja selle
saavutanut budaks. Väga vana on ka veendumus, et ei ole igavest
muutumatut: nii maailma kui isikut võrreldakse vooluga, milles
dharmad üksteisest funktsionaalses sõltuvuses ühinevad ning põh-
juse ja tagajärje seaduse mõjul jälle lahknevad. Isik on seega
pidevalt muutuv, nii praeguses elus kui ka läbi kõigi elude vaadatu-
na. Et kõik olendid kannatavad, võivad muutuda ning on omavahel

põhjuse ja tagajärje seoses, tuleb üksteisesse suhtuda kaastundlikult, sallivalt ja abivalmilt.

Juba Šakjamuni eluajal tekkis suur budistlik mungakogudus (*sangha*). Kastivahede, ohverdamise, preestriseisuse ja askeesi eitamine võitis budismile paari sajandi jooksul järgijaid kogu Indias. Eriti agaralt levitas budismi III sajandil enne Kr. Ašoka. Kummatigi ei saanud budism Indias kunagi massiliseks ega valitsevaks usundiks, kuigi tema mõju kõigile eluavaldustele oli tohutu suur (brahmanism moendus budismi mõjul hinduismiks). Pärast Šakjamuni surma alanud õpetuslikud vaidlused ajendasid budismi lõhenemise. I sajandil enne Kr. kujunes kaks põhisuunda: mahajaana ja hinajaana. II–IX sajandini, kui Indias oli budismi hiilgeajastu, tekkisid suured *vihaarad* – kloosterülikoolid (Nalanda, Vikramašila, Valabhi ja teised). Neis arenes kaks kõrgetasemelist budistlikku filosoofiakoolkonda – šuunjawaada ja vidžanjaanavaada. VII sajandil sugenes vadžrajaana, see ülimalt individualistlik gurust ja õpilastest koosnevail väikerühmadel põhinev suund suutis teistest kauem vastu pidada hinduismi järjest suurenevale mõjule ning islamiusuliste turkide vallutustele. XIV sajandiks oli budism Indias peaaegu hääbunud. Kagu-, Ida- ja Sise-Aasia maadel on budismi mõju kestnud tänapäevani. I sajandil levis budism (peamiselt mahajaana) Hiinasse, kus tekkis mitu eripärast suunda. Hiina budism levis IV sajandil Koreasse ja VI sajandil Jaapanisse. Tiibetis tekkis kloosterülikoolides viljeldava mahajaana ja vadžrajaana omalaadne süntees, kuid sealsete koolkondade (gelukpa, kargjätpa, ningmapa ja sakjapa) eraldamine lamaismiks pole õigustatud.

Tiibeti budismi võtsid omaks ka mongolid, burjaadid, kalmõkid ja mandžud. Sri Lankal ja Kagu-Aasia maadel (v.a. Vietnam) tunnistatakse valdavalt hinajaanat.

XIX sajandi lõpust alates järgitakse budismi vähesel määral ka Lääne-Euroopas ja USA-s (algul theravaadat, siis *zen*'i ja nüüd tiibeti budismi) ning Indias. Ühtlasi on tema kaudu palju india kultuuri saavutusi levinud teistele maadele. Kõikjal, kuhu budism on levinud, on ta suuresti mõjutanud eeskätt ehitusi ja kujutavat kunsti.

Budistliku arhitektuuri vanim ehitisevorm on stuupa. Algselt

poolkerakujulised lihtsa dekooriga kivikuhjatised ehitati Ašoka ajal ja temale järgnenud ajastul suurejoonelisteks monumentideks (Amaravati, Bharhut, Sanchi ja teised), mida katavad kujud ja reljeefid. Hiinas muundus stuupa pagoodiks, Tiibetis *tšörteniks*.

Kloostrid olid algul lihtsad puust hütid ja koopad. I–II sajandil hakati kloosterülikoolidele püstitama iseloomulikke kivist hiigel-ehtisi (*vihaara*), hiljem rajati neid eriti Tiibetis (Patala) ja teistel Himaalaja maadel.

Varases skulptuuris ei viljeldud Šakjamuni ega teiste budade kujusid, need ilmusid I sajandil enne Kr. Järgmistest sajanditest on budade, bodhisattvate ja teiste budistliku mütoloogia tegelaste kujusid (suurimate kõrgus umbes 50 meetrit) säilinud rohkesti.

Budistliku maalikunsti vanimad näited pärinevad Ajantast. Viimastest sajanditest on tuntuimad Kaug-Ida ja tiibeti rullmaalid (*tankad*).

Nagu teisedki maailmausundid, peegeldas budism algul rahvahulkade lootusi ja arusaamist õiglusest.

Buddha

Legend räägib meile, et umbes kaks ja pool tuhat aastat tagasi elas Põhja-Indias Kapilvastu linnas kuningas Šuddhodana. Ühel heal päeval nägi kuninga abikaasa Mahamaya lossi aias puhates imelist und. Tema üsasse sisenen majesteetlik valge elevand. Kuninglikud astroloogid tõlgendasid seda kui heaendelist teavet, et ta saab maha erakorralise lapsega. Rahvapärinus väidab, et kui laps oli sündinud, oli tal ette näidata 32 *lakshana*'t ehk märki, mida sai olla ainult *mahapurush*'al, s.t. suurel mehel ja *chakravartin*'il ehk kõiki võitjal. Kuid tema karma oli teistsugune. Ta ei kasvanud selleks, et saada suureks väejuhiks, vaid temast sai buddh ehk Buddha – valgustatu ehk virgunu, kellel on ülimad teadmised ning kes võitis miljonid hinged oma sõnade ja tarkusega.

Ajaloolased on paljude Buddha biograafia üksikasjade suhtes erineval arvamisel. Nad tõrguvad ilustatud "fakte" tõena võtma. Aga kuigi mõnede aastarvude ja üksikute sündmuste osas võib vaielda, jääb jutu sisu muutmatuks. Tol ajal elas üks aadliseisusest isik, kes loobus mugavast elust ja naudingutest, et omandada vaimseid teadmisi. Peale aastaid kestnud lihasuretamist ja filosoofilisi otsinguid saavutas ta lõpuks teadmised, mis vabastasid ta ahelatest. Neist ahelatest, mis kõiki surelikke ahistavad. Temast sai rändav munk, kes pidas jutlusi üha erinevates paikades ligi viiskümmend aastat. Selleks ajaks kui ta suri, oli temast saanud legend. Rada, mille ta oli kätte näidanud, sai paljudele omaseks ja üsna pea muutus see uueks religiooniks.

Lapsele, kes säärase sümboolse unenäoga ilmavalgele tuli, anti nimeks Siddharta – too, kes on oma taotlused ellu viinud. Teda tunti ka Gautamana, kuna ta oli Gautama hõimus sündinud. Ema suri varsti peale poja sündi. Tema eest hoolitses ja teda kasvas tädi.

Legendid Buddha elust on säilitatud *Jataka* lugudes, mis on 550 jutust koosnev kogumik Buddha eelmistest eludest. *Jataka*

jutud räägivad paljudest Buddha sündidest. Sinna hulka kuuluvad kelmikad romansid, dramaatilised mõistujutud ja muinaslood. Nad võimaldavad meil pilku heita Buddha ellu ja õpetusse ning on inspireerinud paljusid kunstnikke nii Indias kui ka teistes maades.

Jataka jutud väidavad, et noor Siddharth, olles ümbritsetud luksusest, ei teadnud midagi vanadusest, haigustest ega surmast. Ennustaja oli hoiatanud tema isa ja too tegi kõik võimaliku, et poiss ei puutuks kokku ebameeldivustega. Ühel heal päeval, kui ta tegi lõbusõitu oma hobusega, nägi Siddharth hambutut küüru vana-meest, kelle juuksed olid hallid ja kes vaevaliselt kepi najal komberdas. Ta küsis kaarikujuhilt selle võõra isiku kohta ja sai teada, et seesugused isikud pole sugugi haruldased. Vanadus ja töövõimetus on kõikide inimeste saatus. Mõni aeg hiljem kohtus Siddharth ühe raskelt haige mehega, kes oli sügavas depressioonis ja sai teada, et sedagi esineb üsna tihti. Varsti kohtas ta matuserongi ja talle öeldi, et kõik elavad peavad kord surema. Ta sattus silma vastu elu reaalsusega, mida kuningakojas elades oli tema eest varjatud. Sügavalt tundlik ja intelligentne, jõudis ta arusaamisele, et inimene siin maa peal on määratud kannatama. Ta küsis endalt – kuidas saaks neid kannatusi vältida ja häda ning piinu vähendada? Ja kui ta nägi kollase rüüga erakut, hakkas ta mõtlema, kas mitte see pole kõige õigem viis elada – eemal naudingutest ja kannatustest.

Kui teatati, et ta on isaks saanud, ei teinud see teda õnnelikuks – vastupidi, erutus aina tõusis. Inimene on siia maa peale sündinud ainult selleks, et haiguste ja vanaduse all kannatada, juurdles ta endamisi. Mis oleks kui ka läheksin otsima tõtt, mis inimese nendest kannatustest vabastab? Segadus tema peas kestis mitu päeva.

I sajandil AD elanud budismi kirjanik ja poeet Ašvaghoša on meile oma poeemis *Buddhacharitam* andnud suurepärase pildi ühest juhtumist, mis oli saanud pöördepunktiks Siddhartha elus. Noort printsi teenindasid ja lõbustasid harilikult noored ilusad neiud, kes olid õppinud muusikat ja tantsu. Need pillerkaaritamised ei rõõmustanud teda hetkekski. Ta jäi osavõtmatuks ega tundnud mingit rõõmu. Ühel päeval jäi ta ettekande ajal magama. Väsinud

neiud kasutasid juhust, panid oma pillid käest ja heitsid ka puhkama. Kui prints ärkas, nägi ta üsna ebameeldivat pilti. Unised tüdrukud lebasid sassis juustega läbisegi vaibal. Ašvaghōša kirjutas: Ühel oli seelik puusadelt alla langenud ja ta nägi välja, nagu oleks elevant talle peale astunud. Teine hingas valjusti ja haigutas pärani suuga, kusjuures ta ehted ja lillepärljad olid lootusetult sassis. Nad lebasid segamini, nagu oleksid nad joobnud, ühegi iluta – sarnanedes surnukehadega. Ühel jooksis sülg suust, teine kiristas hambaid. Ruum sarnanes tiigiga, mille pinnale oli puistatud lootoslille varsi – nagu surnukamber täis laipu.

See vaade täitis Siddharta vastikusega. Peale seda kui ta oli jälginud nende kenade tütarlaste muutumist nii vähemeeldivateks olenditeks, muutusid sensuaalsed naudingud talle veelgi vastumeelsemaks. Käesolev elu tundus talle talumatuna. Juba kaua aega oli ta mõtisklenud vaimsest elust ja see oli nüüd viimane tilk tema kannatuste karikas. Ta otsustas sellest mugavast elust loobuda.

Siddharta Gautama loobumine polnud põgenemine elu raskuste eest – see oli lahtiütlemine igapäevaunelmatest ja mõttetust mõnulemisest. Räägitakse, et Gautama lahkus kodust ühel pimedal ööl, kui ta oli peaaegu kolmekümne aastane. Ta polnud enam romantiline kogemusteta nooruk, vaid naisemees ja lapse isa. Too draamatiline lahkumine polnud igavleva melanhoolse ja hüpersensitiivse nooruki impulsiivne reaktsioon. Suur lahkumine (mahabhīṣkramana) oli tõsine ja tähtis otsus, mis ei toimunud kiirustades. Tagasi vaadates polnud see põgenemine materiaalse maailma kannatuste eest, vaid tõsine katse nendega võitlema asuda.

Sel ööl, kui ta oli otsustanud kodust lahkuda, äratas ta oma kaarikujuhi Channa ja käskis endale hobuse saduldada. Kui see oli tehtud, tahtis Siddharta veel kord oma naist ja last näha. Ta läks tagasi magamistuppa ja vaatas hubiseva õlilambi valgel oma naist Yashodarat ja poeg Rahuli, kes magasid pehmes jasmiiniõitega ülekülvatud voodis. Kiusatus oli suur last viimast korda süles hoida, kuid ta suutis sellele vastu seista, kartes, et see äratab ta naise ja võib takistada kodust lahkumist.

Siddharta läks kõigepealt Kapilvastu linna, mis oli kuulus oma õpetatud meeste poolest. Ta pöördus kõigepealt kuulsa askeedi

Allar Kalama poole, et too teda vaimselt õpetaks. Kuid siit ta rahu ei leidnud. Ta õppis joogat, püha eluviisi ja meditatsiooni paljudelt tarkadelt, kuid need õpetatud mehed ei suutnud rahuldada tema uudishimu, kuidas lõplikult kannatustest vabaneda. Olles mõnda aega hoolsalt õppinud, rändas ta edasi teiste õpetajate juurde, külastades palverändurina pühasid paiku. Ikka selleks, et leida hingerahu.

Palju kuid kulus rännates, enne kui ta ühe jõe ääres kasvava puu (*Ficus religiosa*) alla peatuma jäi, otsustades sealt mitte enne liikuda, kui ta on saavutanud ülima kirkastuse. Ta paastus ja allutas oma keha rangetele piirangutele. Füüsilised ebamugavused olid tuntavad, kuid vaimne agoonia polnud vähem piinav. Noor askeet loobus toidust, peavarjust ja kehakatetest. Ta näljutas ennast ja rikkus sellega oma hea välimuse. Aastaid hiljem rääkis ta oma õpilastele: “Mu keha oli äärmiselt kurnatud. Mu liikmed sarnanesid linnurohule või kõrkjatele. Mu istmik oli kui piisoni sõrad. Mu selgroog oli kui sõlmede rida. Just nagu laguneval majal on sarikad harali, samasugused olid minu ribid. Justkui hästi sügaval asetsevas allikas sädeleb vesi kaugel all, nii särasid minu silmad sügaval koobastes.”

Rännuaastaid meenutades pajatas Buddha kord oma õpilasele Sariputtale karmist patukahetsusest ja pidevast kahtlusest. “Kari-tasin ennast rohkem kui teised askeedid. Kui viibisin üksi metsas, siis vahel tuli põder lähedale või paabulind – mõnikord kukkus oks või sahistas tuuleil kuivanud lehtedes. Ehmusin sellest... siis hakkasin mõtlema, miks ma pidevalt kardan? Ma ei püsinud paigal, ei istunud ega lamanud. Veetsin öö edasi-tagasi kõndides, kuni möödus paanika ja hirm.”

Hilisemad Buddha eluloo kirjutajad on neid juhtumeid ilustanud sümboolikaga. Buddhat kujutatakse kähmluses deemonite ja kurjade vaimudega. Räägitakse, et kuri kiusaja Mara ründas mediteerivat Siddharta ja püüdis teda ära meelitada. Poeet Ašvaghōša kirjeldab seda värvikalt oma *Buddhacharitam*'is:

Ookean tõusis keeristuule survest.

Ookean tõusis maavärina survest,

jõed voolasid tagasi oma lätteisse;

*mägede külgedel, kus oli kasvanud
lugemata arv puid, varisesid need alla;
Metsik torm ulus kõikjal... isegi päike
mähkis end pimedusse ja suur hulk
peata vaimusid terendus taevas.*

Siddharta mõistis, et on võimatu saada surematuid üllaid teadmisi nii kurnatud kehaga. Ta otsustas sööma hakata, et oma jõuvarusid taastada. Ühel päeval tõi talle üks talutüdruk Sujata, kes teda eksikombel metshaldjaks pidas, piimas keedetud riisi ja näljast nõrkenud askeet sõi seda, et oma jõuvaru taastada ning jätkas mediteerimist.

Neljakümne üheksandal päeval pärast seda, kui ta oli Niranjana jõe ääres bodipuu all peatama jäänud, nägi ta valgust.

Siddhartast oli nüüd saanud Buddha-Valgustatud ja Tathagata. Nagu ütleb *Samyutta Nikaya*, kolmas raamat, mis sisaldab Buddha jutlusi: "Tathagata on too, kes tõstab seda, mis varem tõusnud pole, kes tunneb teed ja kes on vilunud."

Pärast mõnesugust kõhklust, otsustas Buddha rännata välja laia maailma ja õpetada teistele, mida ta kogenud oli. Alguses tundis ta: "Inimesed klammerduvad selle külge, millega nad on harjunud. Kui ma õpetan neile tõde, siis ei mõista nad mind ja see oleks ajaraiskamine mis mind kurvastaks." Siis ta kaalutles ja jõudis arusaamisele, et tõtt tahavad teada kõik inimesed, ainult seda peab neile teadvustama. Kaastunne inimkonna vastu võitis kõik kahtlused.

Esimesed, kes kuulasid Buddha jutlust, olid need viis brahmaani, kes temaga koos olid paastunud. Neile pidas Buddha oma esimese jutluse *mrigdav*'is – hirvepargis – Sarnath'is, mitte kaugel Beanaresest (Varanasist). Arvatakse, et kui Buddha esimest korda nirvaanast (kütkeist vabanemisest) ja õigest rajast jutlust pidas, siis toimus see ühel juulikuu täiskuuööl. Sellele sündmusele vihjatakse kui *Dharmchakrapravartan*'ile – Seaduseratta käimalükkamisele. Selle esimese jutluse eesmärk oli kesktee mõtte selgitamine. Brahmaanid jätsid ta maha, kui ta rangest paastumisest loobus. Nüüd rääkis Buddha neile, et enesepiinamine on sama vääritud tegu kui luksuses elamine neile, kes üllast tõde otsivad. Äärmustest tuleb hoiduda, sest nii naudingud kui ka kannatused juhivad mõtted

mujale. Buddha tõi selle kohta ka näite. Kui muusikariistal *vina* on keeled lõdvdad, siis ei saa sellel mängida, kui aga liiga pingul, siis võib pill murduda.

Buddha õpetused olid tema kaasaegsetele arusaadavad ja vastuvõetavad. Selleks ajaks oli hindude pühakiri "Upanišadid" loovutanud paremiku oma sisust kulukatele rituaalidele. Kastisüsteem oli muutunud jäigaks ja ängistavaks. Ühiskond oli käärimas ja riigikord muutumas. Majandus elavnes. Intellektuaalne kliima oli valmis õigeusku ründama. Kaasa aitas ka võimukate printside ja rikaste kaupmeeste üleminek budistlikule elulaadile. Kuninglik soosing ja rikkalikud toetused võimaldasid Buddha õpetusel levida ka kaugetesse maadesse. Kuningas Ašoka (272–232 a. enne Kr.), India Magadha riigi valitseja, kolmas Maurjate dünastiast, jätkas oma isa Bindusara suurriiklikku poliitikat. Ašoka riik hõlmas peaaegu kogu India ala (välja arvatud lõunatipp) ning suure osa Pakistani ja Afganistani alast. Pärast Kalinga vallutamist (u. 260) kuulutas ta sõjad ebakõlbelisteks, tugines riigi ühtsuse tagamiseks budismile ja levitas seda ka väljaspool Indiat (saatis misjonäre isegi Vahemere-maadele). Ta saatis oma poja ja tütre – Mahendra ja Sanghmitara religioosse missiooniga Sri Lankasse. Ta lasi püstitada massiivsed kivisambad ja neile raiuda juhised, kuidas mõista *dhamma*'t ehk Buddha õpetust. Neid kuninglikke korraldusi leidis kõikjal Maurjate impeeriumi hiigelaladel.

Budism leidis hea vastuvõtu kõikjal Indias ja väljaspool selle piire. Viis sajandit peale Buddha esimest jutlust Sarnathis toimus tema õpetuse tormiline levik nii India subkontinendil kui ka välismaal. Loode-Indias asuv Taksila sai tuntuks kui budistliku õpetuse keskus ja Gandhara Loode-Indias (enne Aleksander Suure sõjakäiku) sai kuulsaks budismialase ikonograafia valmistamise keskuseks. Budism levis siiditeed pidi läbi Kesk-Aasia Turkestani ja sealt edasi Hiinasse ja Mongooliasse.

Ida-Indias Biharis asuvad Nalanda ja Vikramšila võistlevad Taksilaga. Budistlikku mõju kiirgab siinsetest kuulsatest viharitest (budistlikest koolidest) kõikjale. Budistlikud misjonärid pidasid võrdselt väga soodsaks. Kaupmehed, kes asusid laevale Tamraliptis (Tamluk) ja Bhṛigukacchas (Broach), et purjetada Yavadvi-

passse (Jaava), Suvarnavipasse (Sumatra) või Champasse (Kambodža ja Vietnam), võtsid endaga kaasa peale kallihinnaliste kaupade ka budismi hindamatud juveelid. Kušaani imperaator Kaniška (AD. 80) oli samuti uue usu suur pooldaja, toetades igati selle levitamist. Tema valitsemise ajal kutsuti kokku budistide suur konsiilium. Välismaalased olid huvitatud Buddha doktriinist. Kuningas Milindi (Kreeka kuningas Menander) küsimused sel alal olid küllalt sisukad ja sügavad, et neid eraldi raamatusse koguda. (Milindpanho, 100 aastat enne Kr. Omandas varsti kanoonilise staatuse.) VII sajandil vahetas usku kuningas Harša, kes oli olnud tõemeeli Šiva austaja (üks hindu kolmest jumalatest), sai aga budistiks.

Kahel esimesel sajandil peale Kr. ehitati suur *stuupa* (mullavalli sarnased ehitused, mis püstitati Buddha või teiste buda pühakute reliikviate säilitamiseks) Sanchis ja palvehooned Bharhutis ja Amaravatis. Budism oli muutunud populaarseks ja laia levikuga religiooniks.

Välismaalastest reisijad kinnitavad, et budistlikud kloostrid olid rikkad ja neis oli palju munki. Budismi toetasid Pala valitsejad Bengalis X ja XI sajandil peale Kr. sündi. Kui budism oma sünnimaal alla hakkas käima, siis polnud see tingitud materiaalse toetuse vajakajäämisest. Põhjust tuleb mujalt otsida. Üheks teguriks oli kindlasti hinduismi reform ja *bhakti* (hinduismi vaga vorm) esilekerkimine. Mõni sõna sellest lähemalt. Bhakti (sanskriti keeles "osadus") on India usundeis isiksuse vabanemise – mokša, nirvaana – tee, milles pearõhk on asetatud andumusele ja armastusele jumala (harilikult Višnu, Šiva või Devi), aga ka mütooloogilise buda, näiteks Amitabha, bodhisatva või Avalokitešvara vastu. Bhakti oli ka vool hinduismis – Višnu avataarade Krišna ja Rama või abstraktse omadusteta jumala austamine. Bhakti oli ka vool india kirjanduses, kus see tekkis IV–V sajandil ja arenes alates XII sajandist rahvaliikumiseks, mis ei tunnistanud kastikorda.

Buddhasse suhtuti kui ühte kümnest hindu avataarast, kes esindas üht ülima olendi uuestisündi – ja budism oma populaarses tõlgenduses ei erinenud enam oluliselt brahmanistlikust kultusest.

Olulisemaks teguriks osutus hinduismi taaselustamine ja reformeerimine. Kuulus hindu filosoof Sankara rändas mööda maad, võideldes buda munkadega ja jäi tihti võitjaks. Lihtsale inimesele muutus budism mingiks uueks kultuseks.

Kui tahame budismi olemust mõista, siis ei aita meid ajaloolised faktid kuigi palju. Tahame mõista, miks noore mehe olelusvõitlus umbteele sattus, liiatigi mitmesaja aasta eest enne Kristust. Miks see meid tänapäeval huvitab ja miks me arvame sellest õppida võivat, seda saame teada müütidest, legendidest, folkloorist ja muidugi metafüüsikat tundma õppides.

Neli õilist tõe

Buddha jutlustas neljast õilsast tõest ja õilsast kaheksaastmelisest rajast. Ta väitis retooriliselt, et on võimalik kahte moodi elada. Missugused need kaks võimalust siis on? Ihalduste ja naudingute tagaajamine, mis on madal ja ebapuhas, viies meid tagasi uuestisünnile, ja paastumine ning vabatahtlikult endale tekitatud kannatused, mis on ränkrasked ja mõttetud. *Tathagata* – kesktee hoidub mõlemast.

Ta rääkis ka inimese põhiolemusest, milleks on kannatus. “Ja see on õilis tõe kannatusest. Sünd, vanadus, haigus, surm, kokkupuude ebameeldivaga, lahkumine meeldivast, iga täitumata soov on kannatus – lühidalt, individuaalsuse kõik viis komponenti on kannatus.”

Buddha väitel muutub maailm, milles me elame, piinavaks seepärast, et me läheneme sellele, lähtudes soovidest ja ihaldustest. Too ihaldus tahab kesta igavesti, aga kõik on ju kaduv. Buddha õpetas, et on olemas teistsuguseid reaalsuse tunnetamise teid peale ihalduste. Ihaldus on hoopis teistsugune seisund ja mitte asi iseeneses. Inimene kannatab üksinda ja üksinda lakkavad ka tema kannatused.

Buddha märkis ära, et soovid ja ihaldused tekitavad kannatusi. Rahuldumata janu meeleliste naudingute järele mähib inimese piinade võrku. Soovidest lahtiütlemine on eeltingimuseks nirvaanasse pääsemiseks, sest nirvaana on oleluse täielik seiskumine ja budistlike püüdluste ülim eesmärk.

Et seda eesmärki saavutada, soovitab Buddha kaheksaastmelist teed. Seda nimetas ta ka keskmiseks teeks. Viimane nimetus on üsna täpne, sest ta soovitas kõigil hoiduda nii rangetest paastudest kui ka priiskavatest elukommetest.

Kaheksaastmeline tee asetab rõhu õigele käitumisele. Mõistel “õige” Buddha jutlustes polnud absoluutset tähendust, vaid sellesse

tuli relatiivselt suhtuda. Ülim mõõdupuu “õigele” oli kaastunne – *karuna*.

Samaaegselt Buddha esimese jutlusega toimus ka püha ordu budistliku Sangha asutamine.

Sangha liikmetele kehtisid kindlad sisekorra eeskirjad – kui tihti koos käia, annetuste kogumine, kuhu vihmaperioodil koguneda ja millega iga päev tegelda. Üldiselt kehtis keeld tühja juttu ajada, halbu sõpru omada ja igasuguseid naudinguid taga ajada. Munkadel soovitati olla külmaverelised ja keskendunud.

Alguses polnud budistlikel munkadel mingit kindlat käitumiskoodi. Eeldati, et ta pole vägivaldne, pole abielus, oleks rangelt lihtne ja kohusetundlik. Ta oli vaba organisatsiooni vaba liige. Hiljem hakati nõudma distsipliini ja koos sellega kujunes ka välja kindel kodukord. Budistliku munga päevane tegevus seisab käskkirjade uurimises ja religioossete riietuste sooritamises. Temalt oodatakse, et ta hoiaks puhta oma eluruumi ja aitaks koristada kloostri õue. Kõige olulisem tegevus on *brahmavihar* – lootosasendis istudes mediteerimine. Munk püüab oma meeli täita nelja ülima budistliku voorusega, ja need on: armastus, kaastunne, rõõm ja meelerahu. Mungad annavad ametisse pühitsemisel kümme tõotust – hoiduda abiellumast, mitte tarvitada joovastavaid jooke ja tahket toitu peale keskpäeva. Munk peab iga päev oma toidu armuannina kerjama ja ta tohib omada ainult kolme asja – habemenuga, õmblusnõela ja kaussi almuste tarvis. Pole olemas keskset ametivõimu, kes kontrolliks või juhiks mungaordut. Mungad kogunevad kaks korda kuus ühisele pihile (*upvasatha*). Sel puhul loetakse ette munkade kohustusi kanoonilisest tekstist *Vinaya Pitaka*’st ja mungad pihivad järjekorras oma individuaalsed patud. Kui üleastumine on tõsine, võidakse munk kogukonnast välja heita. Tseremoonia lõpeb jutlusega.

Aastad rändmungana

Buddha veetis oma elust nelikümmend viis aastat mööda maad rännates ja oma armuõpetust kuulutades. Näib, et Buddha pöördus tagasi Kapilvastu pärast seda, kui ta oli saanud valgustatuks ja pööras mõned perekonnaliikmed oma usku. Tema halva kuulsusega noorpõlvekaaslane ja hilisem õemees Devdatta hakkas mõnda aega tema õpilaseks. Kuid, nagu *Jataka* jutustused pajatavad, oli Devdatta pidevalt oma õpetajaga tülis. Lõpuks lõi ta temast lahku ja asutas oma, kuigi lühiajalise, religioosse sekti. Buddhaga liitusid mitmed tema perekonnaliikmed. Anand, tema nõbu, oli õpetaja lemmik ja saatja, eriti viimastel aastatel. Buddha abikaasa Yashodhara saatis oma poja Rahuli tema juurde, et isa suust neid õigeid tõdemusi kuulata. Poiss pühitsetigi mungaõpilaseks.

Kardetud teeröövel Angulimal, kes oli tuntud selle poolest, et ta tappis kõik oma ohvrid ja valmistas nende sõrmedest kaelakee, mida ta siis ka pidevalt kandis – muutis meelt, kui Buddha oli juba kakskümmend aastat rahvast õpetanud. Kaunis kurtisaan Ambapali loobus oma naudingurohkest elust ja järgnes kõhklemata Buddhale.

Buddha dialoogid, mis on säilinud kanoonilistest teostes, tutvustasid meile kahte brahmaani – Sariputtad ja Mauggpayani, kes viibisid pidevalt oma armastatud õpetaja juures. Buddha ei pööranud mingit tähelepanu kasti või klassi kuuluvusele. Juuksur Upali oli talle sama kallid kui miljonärist kaupmees Sudatta, kelle hüüdnimeks oli Aanathipindak, mis tähendas – “kes toidab orbusid”. See oli tema, kes ostis ühe printsi käest Jetvana – varjulise koopa, kus Buddha meeleldi viibis ja palju oma tähtsaid jutlusi pidas.

Buddha külastas korduvalt Kosalad ja selle pealinna Sravastid, kus valitses kuningas Pasenadi, kellele allusid *sakya*'d. Pasenadi imetles Buddhat ja austas teda. Buddha külastas mõnikord ka Vatsad, mille pealinnaks oli Kosambi. Ta rändas tihti Rajgiri ja Gayasse, mis asuvad Gangese jõest lõuna pool. Magadhi valitseja

Bimbisara suhtus samuti Buddha ideedesse soosivalt. Ida suunas külastas ta Vaishali Licchavi maakonnas ja Kushinari Malla territooriumil. Et saada mingit ettekujutust mainitud asukohtade kaugusest üksteisest, on kasulik mäletada, et Kapilvastust Gayani on umbes 350 kilomeetrit ja Viashali on Kapilvastust umbes 400 kilomeetrit. Võib kujutleda Buddha misjoniteekonna raskusi ajal, kui puudusid mugavad ja kiired liiklusvahendid.

Viimane isik, keda Buddha isiklikult oma usku pööras, oli Subhada, kes sai juhendid õpetajalt, kui ta surivoodil lebas. See toimus ajal, kui Ida- ja Põhja-India olid jagatud 16 riigiks ehk *janpada*'ks. Sakya'te – Buddha enda rahva territooriumist läänes asus Kosala regioon, kus tänapäeval asuvad Ayodhye ja Varanasi (Benares). Lõunas asus Magadhi kuningriik, mida tänapäeval nimetatakse Lõuna-Bihariks. Idas asusid Licchavis ja Mallas maa-alal, mis tänapäeval moodustab Põhja-Bihari.

Oma rännakutel pidas Buddha hulga mõjukaid jutlusi. Ta ei olnud imetegija, vaid mõjutas inimesi oma sõnaga. Tema sõnade lummus on tuhandeid aastaid säilinud. Kord, kui noor ema tuli tema juurde surnud lapsega – paludes, et ta lapse ellu ärataks, ei keeldunud Buddha sellest sõnaselgelt. Ta saatis naise sinepiivasid korjama majast, kust ei olnud kunagi röövitud ega varastatud. Surnud lapse ema asus kohe teele, et seda ülesannet täita. Mõne aja pärast tuli ta Buddha juurde tagasi, olles aru saanud oma käigu mõttetusest, sest ta polnud ainuke oma kaotuses. Ta ei saanud mitte ainult õppetundi kaastundes, vaid oli ka tegelikult lohutatud.

Üks kõige liigutavamaid jutlusi, mida Buddha pidas, oli tulejutt. Selle pidas ta Elevandi Kalju juures Gaya lähistel. Kui Buddha oma õpilastest ümbritsetuna maha istus, puhkes tuli vastas asuval mäeküljel. Pilved taevas peegeldasid tulekuma. Terve kogudus oli selle nähtuse lummuses.

Buddhale muutus kahjutuli metsas metafooriks. “Kõik, oo mungad,” ütles ta, “on leekides. Silm on leekides. Nähtav on leekides. Teadmine nähtavast on leekides. Peened ja nähtamatud leegid neelavad kõik. Olgu see nauding või olgu see kannatus, või ärgu olgu see ei nauding ega kannatus, ka see on leekides. Mis süütas need leegid? Ihade tuli, vihkamise tuli, lummuse tuli. Need leegid

süüitas inimese sünd, vanadus ja surm Seda ütlen ma teile, oo mungad."

Ühes teises jutluses nimetas Buddha viit suuremat jõge, öeldes: "Just nagu nende veed kaotavad oma nime ja eraldatakse, kui nad jõuavad välja ookeani, nii on unustatud kastikuuluvus, ametiastmed ja sugupuu, kui Buddha järgijad liituvad tema mungaorduga."

Kord küsis brahmaan Maugglayan Buddhalt: "Kas kõik Buddha järgijad on kindlad, et nad vabanevad maailma kannatustest?" Buddha vastas sellele omapoolse küsimusega: "Kas sa tead teed Rajgrihasse?" Kui Maugglayan sellele jaatavalt vastas, ütles Buddha, et "Üks teekäija võib jõuda Rajgrihasse sinu juhata tud teedpidi, kuid teine võib teelt eksida. Mina juhatan ka ainult teed. Mõned minu järgijatest jõuavad kohale, mõned mitte."

Kui Buddha sai vanemaks, eelistas ta käia paikades, kus ta oli viibinud lapsena ja noorukina. Oma viimase teekonna võttis ta ette kaheksakümne-aastasena, siis kui ta tervis oli juba üsna vilets. Ta rändas Kušinarasse koos oma jüngri Anandaga. Seal oli ta sepp Kunda külaliseks. Viimane söötis teda metssealiha ja riisiga.

Kas oli lõuna liiga rikkalik vanale ja haiglasele õpetajale või oli toit riknenud. Pärast söömaaega jäi Buddha haigeks. Tal olid suured valud ja kõht oli korrast ära, kuid ta jätkas oma teekonda ida suunas. Teda hakkas janu vaevama ja ta heitis ühe puu alla pikali. Anand läks lähedal asuvast jõest vett tooma. Ennast pisut paremini tundes jätkas Buddha teekonda.

Nagu harilikult jäid mungad lähemasse metsasallu öömajale. Siin kutsus Buddha oma õpilased enda juurde ja teatas neile, et lõpp on lähedal ning selles ei tohi süüdistada sepp Kundat ega tema söömaaega. Anand vajus kokku ja hakkas nutma.

Buddha hakkas teda lohutama ja sellest kujunes tema viimane jutt. "Küllalt, Anand! Ära nuta. On ju loomulik, et me kõik peame kunagi lahkuma asjadest ja inimestest, kes on meile kallid. Kõik, kes on sündinud, kannavad endas hävingu seemneid. Milleks siis need kannatused? Püüame vabaneda tunnete poolt tekitatud kannatustest. Püüame vabaneda individuaalsusest ja teadmatusest. Vennad, ma kinnitan teile, et kõik asjad sisaldavad kao eoseid. Töötage oma lunastuse nimel – olge üksteisele valgustiteks."

*Kuid neil ihalusobjektidel
Pole mingit reaalsust
Sündmustel pole rohkem reaalsust
Kui pilvedel, mis taevas hõljuvad
Kuidas saavad siis sünd, elu või surm
Meid kahjustada või tulu tuua mingil moel?*

*Kui mõlemad nii teadja
Kui ka see, mida teatakse
On põhiliselt tühjus
Kuidas saab siis meel
Sellest üldse mõjutatud olla?*

Filosoofia ja õpetus

Gautama, peale selle kui ta oli tegelikult Siddharthiks saanud – see tähendab, kui ta oli saavutanud oma elu eesmärgi ja saanud valgustatuks, rääkis südamest lihtsale inimesele. Et rahvahulkadele lähemale pääseda, rääkis ta neile arusaadavas paali keeles. Alles palju aastaid hiljem võtsid budismi filosoofid kasutusele sanskriti kui õpetatud inimeste keele.

Ühes oma viimastest jutlustest on Buddha öelnud: “Oo, mungad, püüdke üle saada murest, mis saadab meie aistinguid – püüdke samuti üle olla murest, mida tekitavad mõtted, arutelud, tunded ja ihalused.” Sellest lihtsast jutlusest arendati hiljem mõjukas ja mõnikord segadust tekitav mõiste sõltuvast pärivusest – *paticca samuppada*. Selle metafüüsika kohaselt tekib kujutlus teadmatusel, sellest eneseteadvus, sellest nimi ja kuju, siis järgnevad kuus meelt. Nendest tekivad kontakt ja tunnetus. Need kutsuvad esile ihaluse ja seotuse. See viib meid kaunilt sobiva ja seega uuestisünni juurde – mis on ju kõikide hädade lihaks saamine.

Tee ise on siht

See metafüüsika rõhutab kesktee vajadust ja voorust. Teekonna kaheksast õilsast osast räägivad kaks vaatest elule, kolm hõlmavad eetilisi põhimõtteid, millele järgnevad kolm vaimset distsipliini. Õige vaade nõuab, et inimene oleks teadlik oma kannatustest, ainuõige eesmärk saab olla ainult nendest kannatustest vabanemine. See aga tähendab loobumist ihalustest. Koos need kaks inimest aitaksid luua teineteisele suhtumist, mis valmistaks inimest vabanema oma isekusest. Õige kõne tähendab loobumist valest, pettusest ja keelepeksust. Õige tegu säilitab (inim)elu ja keelab allumast naudingule ning vihale. Õige elulaad ei luba elatist hankida valesti toimides. Buddha ütlemist mööda peab inimene võitlema kurjaga, kontrol-

lides pidevalt oma tundeid, kujutlusi ja tegusid. Õiged mälupildid ja meditatsioon aitavad objektiivsust arendada.

Keskmist rada käies muutub moraal inimintelligentsi funktsiooniks – midagi ausa enesekriitika taoliseks. Buddha õpetused pole mõõdupuu, dogma ega kood, vaid terviku moodustamine psüühikast. Rõhuasetus toimub seejuures distsipliinile.

Buddha suhtub maapealsesse ellu põhiliselt psühholoogilisest seisukohast lähtudes. Kannatuse traagika rõhutamine on tema lähtepunkt. Psühholoogiline kriitika ei allu alati loogikale. Ainult asjatundmatu võib Gautamat süüdistada haiglates fantaseerimises. Kannatus on seisund, mitte lõpplahendus. Universaalne seisund, kuid ikkagi seisund. Mõni võib-olla pole selle diagnoosiga nõus, kuid ei saa eitada, et see on selge ja arusaadav. Suur budismi tekst *Dhammapada* väidab: “Üksinda inimene kannatab.” Ja mitte sel- lepärast, et keegi on Jumala armust ilma jäänud või taevase viha alla sattunud.

Õpetused

Buddha õpetuse tuum koosneb elamiseks mõeldud moraalkoodeksist, mis on pingest vaba ja rahumeelne nii inimese kui ka looduse suhtes. On oluline aru saada, et budismi metafüüsilised mõisted pole lihtsalt illusioon õpetuse (maaja) erivariantidest. Oleks õigem neisse suhtuda kui relatiivsusteooriasse. Kõik meie teadmised on suhtelised ja tinglikud, mitte absoluutsed ehk lõplikud.

“Tõesti, ma teen teile teatavaks,” ütles Buddha, et see meie keha, surelik nagu ta on, varustatud teadvuse ja meeltega, on maailm, mis kasvab ja siis jälle väheneb, kuni ta siit kaob. Gautama pani suurt rõhku sellele, et olla otsekohene ja arusaadav. Tema mõisted olid alati selged, mitte kunagi kahemõttelised. Buddha eitas kategooriliselt Jumala olemasolu ja igavest hinge. Tema maailma mõõdupuuks oli inimene.

Mis on siis reaalsus? Buddha jõudis arusaamisele, et ükskõik kui sügavale me ka ei haara, leiame sealt ikka uusi kihte mida analüüsida. Mis suunas me ka ei liigu, ikka leiame jälle midagi avastada.

Buddha eluajal kehtis lõpmata palju erinevaid arusaamasid Jumala olemasolu kohta. Inimesed vaidlesid polüteismist ateismini. Gautama seisukoht oli agnostiline, s.t. ta eitas maailma tunnetatavust ja teadmiste tõesuse lõpliku kindlakstegemise võimalust. Näis, et ta oli üsna rahul mõistmaks universumi sisemisi seadusi ja suhteid. See ei nõudnud erilist kangelaslikkust, kuid oli seevastu praktilise inim mõistusega hoomatav. "Kas minu õpetus avab asjade olemuse või mitte, aga see viib halva kaotamiseni tegija enda poolt."

Buddha oli Jumala kui isikliku looja ja universumi valitseja suhtes skeptiline. Ta ei raisanud energiat, et seda mõistet teoloogiliselt või müstika seisukohalt defineerida. Kord küsis ta ühe braahmani käest: "Kas on keegi veedasiid hästi tundev braahman näinud silmast silma (kõikvõimast) Brahmat?" Ta rääkis oma jüngritele, et kõik braahmanite väited, nagu oleksid nad kirjast kolmes veedas, on tühi jutt. Ta võrdles neid inimesega, kes ehitast trepi, et majja pääseda. Maja ennast aga polnud ehitaja ise ega keegi teine kunagi näinud.

Buddha ei uskunud, et Jumala mõiste on vajalik moraali toetamiseks. Ta suhtus universumi kui täiuslikku kogumikku, mis suutis toimida ilma jumaliku sekkumiseta. Seda arusaama sisaldas juba kuulsa hindu mõttetarga Kapila dualistlik filosoofia. Kapila oli ka Samkhya filosoofilise koolkonna rajaja. Viimane oli üks kuuest hindu klassikalisest koolkonnast, mis olid asutatud selleks, et budismi ideede levikut takistada. Et ortodoksset ülemkihti mitte häirida, oli Kapila need küsimused kahemõtteliselt lahtiseks jätnud. Buddha aga pani asjad üsna selgelt paika. Ta ei püüdnud kõiksuse olemust seletada, tema reaalseid ilminguid aga küll.

Teises jutluses, mida ta pidas viiele mungale Isipatani hirvepargis Varanasis, väljendas Buddha end üsna selgelt, et üheski algosas pole midagi individuaalset. "Keha, tunnetus, taju, teadvus ja kõik muu on hingetu. Hing võib paremal juhul olla koostisosa, mis esindab aistingut ja taju sünteesi, mis aga ei ole surematu ega igavene. Buddha oma algses käsitluses võrdles hinge erilise peegli-ga, mis ei saa eksisteerida lahus ega iseseisvalt sellest, mida ta peegeldab. See peegel toimib tolle jõul, mida ta peegeldab.

Kuidas me siis kooskõlastame seda taassünniõpetusega? On loogiline, et need tõdemused, mis ei sobi Buddha algse õpetusega, toodi budismi tekstide täiendajate poolt sisse selleks, et rahval oleks midagi loota sealpoolsuses. Mingit hüvitist tuli tagada ka eetilise-moraalse koodeksi puhul. Buddhale oli maine teekond ise eesmärgiks ja kui soovite ka – hüvituseks.

Buddha ei eitanud filosoofiat. Ta kritiseeris ainult teatud lähene-mist sellele. Tema eitusel on positiivne eesmärk. Ta eitas veedade absoluutset doktriini ja tõi värsket hingeõhku India sumbunud mõttemaailma. Buddha jaatas kausaalsuse printsiipi. See polnud eriti uudne. Jooga ja Samkhya süsteemides (hindu filosoofilised õpetused, mis mõjutasid budistlikku mõtlemist) oli kausaalsusel märgatav mõju. Buddha õpetuse kohaselt on kausaalsuse printsiip tihedas seoses veel tähtsamate põhimõtetega nagu muutus ja vaheldus. Tema oli esimene, kes väitis, et elu on dünaamiline ja tema avas esimesena inimkonnale mõõtmatu ja pidevalt muutuva silma-piiri – nägemuse kõiksusest, millel pole algust ega lõppu. See oli millegi uue sünd.

Buddha suurus seisis selles, et ta kunagi ei kaotanud pinda jalge alt. Ta õpetas, et kuna me elame pidevalt muutuvas maailmas, siis seda enam on meil vajalik kultiveerida neid meelte ja mõtete harjumusi, mis kutsuvad meid säilitama rahu, objektiivsust, tasa-kaalu ja vaikust. Ta oli hästi teadlik maailma viletsusest ja kannatustest, pettumustest ning hädadest. Tema vaade elule koosnes peamiselt kaastundest ja praktikast. Tihti selgitas ta elutõdesid meeldejäävate tähendamissõnade abil. Kord pajatas ta ühele õpilasele: "Oletame, et mürgitatud nool läbis inimese keha ja sugulased kutsusid arsti. Nüüd oletame, et arst ei luba noolt haavast eemalda-da, enne kui on kindlaks tehtud laskja isik ja hõimu kuuluvus, samuti kas nool on lastud pikast vibust või on tegemist ammu noolega. Peab ka teada saama, millest vibunöör ja vibu on valmistatud, missugused olid suled noole küljes, millest tehtud noole ots, kas vasika hambast, habemenoa terast või oli see koguni kaisaline. Kõike seda võib-olla ei avastata ja vahepeal võib haavatu surra. Samuti pole kasulik muretseda paljude asjade pärast, mis pole otseselt meie eluga seotud. Mina tegelen selle elu kannatustega ja elulaadiga, kuidas neist vabaneda."

Buddha oli metafüüsiliste spekulatsioonide vastane. Ta oli teadlik, et vastuseis veedadel põhinevale religioonile oli tingitud keerulisest ja kulukast ohverdusriitusest kui ka raskesti mõistetavast pärast upanišade esilekerkinud metafüüsilisest mõtlemisest. (Upa-nišadid olid hilisemad hindu tekstid, mis kujutasid endast midagi silla taolist veedade perioodi ja budismi vahel.) Buddha teadis, et filosoferimine ja polemiseerimine on lihtrahvale raskesti arusaadav ja et metafüüsika on võrdväärne intellektuaalse müüdiga. Budismi metafüüsika keeruline ja viimistletud süsteem on sündinud mahajaana koolkonnas. Hinajaanas aga valitsesid piinliku täpsusega jälgitud moraali ja eetika eeskirjad. Budismi õpetused jagunesid peamiselt kahte suurde koolkonda – mahajaana ja hinajaana sektiks.

*Guru juhendite armust
Oleme ühendanud loova ja
Täidesaatva mõtluse.
Oleme hävitanud igasuguse
Eristatavuse sansaara ja
Nirvaana vahel.*

*Oleme ühendanud
Nägemuse ja tegevuse,
Me ei tea olevat
Mingit vahet nõusoleku
Ja keeldumise vahel.*

*Elades õnnistatud üksmeeles
Tohutu avaruse ja
Puhta teadvusega
Ei tea me mingit lahusolu
Enda ja teiste vahel.*

Budistlikud mungaordud ja nende tegevus

Munkade kokkutulek toimus peale Buddha surma (seda nimetati esimeseks konsiiliumiks) ja juhatas seda juuksur Upali. Anand kandis ette *Sutta Pitaka* – see oli Buddha aforismide kogu, mis oli välja valitud Buddha eetikast käsitlevatest jutlustest. *Sutta Pitaka* on too ühendav lüli, mis Buddha ütlemsed koos hoiab. Teine konsiilium peeti sada aastat peale tema surma – kui toimus usulõhenemine. Ordu jagunes kaheks: Sthavirvadini ehk vanemate pooldatajateks ja Mahasanghika ehk suure kogukonna järgijateks. Kolmas nõukoda kutsuti kokku kuningas Ašoka ajal Pataliputras, kus Sthavirvadinid tunnistasid õigeusklikeks ja teine leer ketseriteks.

Neljas konsiilium toimus Kaniška valitsemise ajal, mil Sarvastivadini õpetused kooskõlastatud koodeksiks ühendati. Nüüd olid erinevused nii selgelt välja kujunenud, et lõhenemist oli võimatu vältida. Uued ideed, mida olid arendanud Sarvastivadin ja Mahasanghik, tõid endaga kaasa Sangha (ordu) jagunemise mahajaanaks – Suureks veokiks ja hinajaanaks – väikseks veokiks. Väideti, et suur veok lunastab rohkem hingi kui väike veok.

Missugune ka ei olnud Buddha algne idee, vähem kui kakssada aastat peale tema lahkumist oli budism tunnistatud ametlikuks religiooniks. Oma arengu vältel oli see õpetus laenanud rahva hulgas käibel olnud uskumusi ja kombeid. Traditsiooni kohaselt ehitati stuupasid sinna, kuhu oli maetud Buddha reliikviaid. Religioosete säilmete hulgas 200 aastat enne Kr. kuni 200 aastat AD leidub budistlikke märksa rohkem kui brahmanistlikke. Arvatakse et Sthavirvadini Pali kaanon pärineb suurest Sanchi kloostrist.

Mahajaana ja hinajaana budism jagunevad hiljem neljaks koolkonnaks. Mahajaana jaguneb madhyamika ja yogachara koolkonnaks. Hinyana jaguneb samuti kahte koolkonda. Vaibhashika (need kes võtsid omaks budistliku filosoofi Katyayaniputra kirjutatud kommentaarid – vibhasha) ja santrantika (need, kes tunnistasid

suutrad – budistliku kaanoni – ainsaks autoriteediks). Nende nelja mõtlemiskoolkonnaga puutume pidevalt kokku, kui meil on tegemist India metafüüsikaga.

Mahajaana ehk suur veok

Madhyamika koolkonna asutaja oli kuulus filosoof Nagarjuna – braahman Deccanist. Tema õpetuse kohaselt on ebatavaline maailm vääriti mõistetud reaalsuse lisa ja on täiesti vale teha vahet maailma (sansaara) ja reaalsuse (sunyata) vahel.

Madhyamika tähendab keskmist õpetust (doktriini) ja seda ei tule segi ajada keskmise teega, mida jutlustas Buddha. Nagarjuna keskendus vastanditele nagu ühtsus ja mitmekesisus, hävimine ja säilivus ja püüdis selgitada, et midagi olulist nende mõistete abil väljendada ei saa. Müstiline keskkohd sisaldab *sunyata*'t, mida harilikult tõlgitakse kui tühjust. Reaalsus asubki selles keskpäigas – äärmuste vahel.

Sunyata mõiste on esitatud "Lillevanikus", tähtsas budistlikus pühakirjas, mis koostati III sajandil AD. See müstiline teos on pühendatud *thatata* – universumi olemuse mõistmisele. *Tahatata*'t kasutatakse mahajaana budismis selgitamiseks kõikide asjade lõplikku ja tingimusteta olemust. Kui väljendada positiivselt, võib seda nimetada *sunyata*'ks, kuna seda saab mõista ainult aru saades, et me ei leia nimetatut otsides ega kaota seda ennast temast lahutades. Nagarjuna väitel on meeltega tajutav ookean vaid silmadega nähtavad lained, loomulik oleks, kui me nähtavaid laineid peame ookeaniks. Tühjuse metafüüsika – *sunyata* – on üldjoontes ära seletatud. Tuleb märkida, et *sunyata* ei välista teatud praktilist reaalsust. Aja vältel on *sunyata* mõiste muutunud *prajna parmita*'ks – transtsendentaalse tarkuse avalikustatud tõeks.

Teise mahajaana sekti yogachara koolkonna asutaja arvatakse olevat Maitreyanath, kes elas Ayodhyas ja koostas rida töid süstematiseerimaks idealistlikku suunda budistlikus mõtlemises. Selles koolkonnas arenes terve rida teravmeelseid filosoofilisi arusamasid ja suhtumisi. Kõige märkimisväärsimaks mõtlejaks selles sektis peetakse Asangat Pešavarist. Tema töötas välja yogachara

meistritele ettenähtud treeningukavad. Arvatakse, et Asanga pööras oma noorema venna Vasubandhu, kes varem oli tuntud Sarvastivadini nime all – yogachari usku.

Madhyamika mõtlejad tegelesid peamiselt reaalsuse intellektuaalse uurimisega. Yogacharid koondasid oma tähelepanu elu psühholoogilistele mõõtmetele ja püüdsid sisevaatlusi süvendada meditatsiooni abil. Nende lõppjärelduse kohaselt on kõik reaalsed asjad eristamatud ja seda olulist ühtsust võib tunnetada otseselt meditatsiooni abil.

Yogachara koolkond on ka seotud poeet Ašvaghošaga ja teiste metafüüsikutega, kes seda arendasid, nagu Dignag ja Shilbhadra V ja VI sajandil. Nad arendasid mõistet alateadvuslikust kihist tekkivast ilmingust ehk varuteadvusest, mis on aluseks kogu inimlikule teadvusele, mida nimetatakse *alay vijana*. See koolkond mõjutas märgatavalt Hiina ja Tiibeti budismi. Hieun Tsang – tuntud hiina rändur Indias, õppis Shilbhadra juures ja kirjutas raamatu yogachara metafüüsilisest koolkonnast.

Madhyamikad olid yogacharidega teravas vastasseisus. Yogachari filosoofide peamine väide seisis selles, et kõik on universaalse vaimu ilming. Ei saa olla mingit küsimust subjekti/objekti kahesus. Iga seesugune eeldus on maaja. Sellest maaja mõistest arendas hindu filosoof Sankara oma Advaiti (monismi) filosoofia, mis ei tee mingit vahet individuaalse mina ja kosmilise reaalsuse vahel.

Laskumata üksikasjadesse võib öelda, et oma hiilgeaegadel julgustasid budismi õppekeskused omavahelist vaidlust. Kunagi ei sunnitud kedagi vaikima. Tuleb ka veel lisada, et omavahel võistlevad mõttekoolkonnad eksisteerisid koos mitte ainult kloosterüliskoolides, vaid ka perekondades. Kui üks õpetaja-mõtleja või tema koolkond oli domineeriv mõnes rajoonis, levisid need ideed takistusteta ka mujale. Munkade kooslused kujunesid elavateks intellektuaalseteks vennaskondadeks ja vastastikune ideede viljastamine toimus kõikjal. Hoolimata budistliku *Sangha* (kogudus, vennaskond) lõhenemisest mitmesse erinevasse sekti, jätkus budismi õitseng oma sünnimaal. Kui Hieun-Tsang külastas Indiat VII sajandil, siis hindas ta mahajaana ja hinajaana munkade arvu enam-vähem võrdseks – umbes 120 000 munku kummaski ordu.

Ei saa ka märkimata jätta, et üha suurenev lummus koos nürimeelse loogikaga sundis filosoofe rahva hulgast tagasi tõmbuma. Mitte ainult islami vägede pealetung ei tõrjunud budismi oma sünnimaalt välja, vaid ka järjest segasemaks muutuv metafüüsika ja sektidesse jagunenud lahkusulised andsid sellele üllale õpetusele ränga hoobi.

Ühelt poolt tõmbas usklikke enda poole hinduismi inkarneeruvad jumalused, teisalt aga võlus too lummus, mis hoovas tantra poolmaagilisest praktikast (vadžrajaana budism). Paljud ajaloolased arvavad, et budismi allakäigu on põhjustanud ratsionaalse traditsiooni nõrgenemine ja okultse ning esoteerilise praktika esilekerkimine.

Buddha õpetuse varajastel päevadel võis igaüks seda õpetada. "Kesktee" oli asjalik ja arusaadav. Kui aga skolastika oli võimust võtnud, siis see, mida õpetatud preestrid ja mungad pidasid ratsionaalseks ja loogiliseks, oli muutunud väheoluliseks nii printsidele kui ka talupoegadele. On väidetud, et mahajaana budism kerkis esile siis, kui oli tarvis rahvamassides usku toetada, kui hinajaana hakkas kokku kuivama ja kaotas oma värskuse. Kui mahajaana haare nõrgenes, ilmus vadžrajaana. Tantriline praktika muutus nii budismis kui ka hinduismis esoteeriliseks rituaaliks ja ebausuks. Tihti on märgitud, et kitsarinnalised vaidlused hukutavad õpetuse sisu.

Budismi metafüüsilised ponnistused mõjutasid oluliselt brahmaanlikku vedanta filosoofiat. Asanga vend Vasubandhu kummutas meisterlikult välismaailma olemuse, kinnitades vijnana reaalsust, vijnana on normaalsest teadvuse lävest allpool asetsev – alateadlik teadvus. Et seletada välisilma ebareaalsust, võrdlevad vastavad budistlikud tekstid seda jänese sarvede, viljatu naise poja ja tuleringiga, mis tekib põleva kepi keerutamisel. Need kujundid terendavad Advaiti arengus ehk monistlikus filosoofias.

Mahajaana koolkonna üks tähtsamaid uuendusi oli *trikaya* teooria tutvustamine. See koosneb õpetusest Buddha kolmest kehast (*dharmakaya*, *sambhogkaya* ja *nirmankaya*). Mahajaana õpetuse pooldajad ühinesid Mahasangkhika koolkonnaga teisel nõupäeval, vähendades ajaloolise Buddha tähtsust. Selle õpetuse

kohaselt jääb Buddha igaveseks ajaks jutlust pidama erinevatel aegadel, lõpmata paljudes kohtades, loendamatutes rõivastustes. *Dharmakaya* on olulise tähtsusega olemus, *sambhogkaya* on õnnis keha, milles Buddha ilmutab end taevas ja *nirmankaya* on keha, mida ta kasutab maa peal surelike abistamisel. Mahajaana suur tekst – Teemantsuutra – väljendab seda kuulsas värsireas:

Need, kes järgivad mu välist kuju,

Ja need, kes jäljendavad mu häält,

Näevad asjatut vaeva,

Need inimesed mind ei näe!

Ainult Dhamma kehas saame Buddhat näha,

Ainult Dhamma kehast tuleb meile õpetus.

Mahajaana pooldajad polnud isegi sellega rahul. Nad otsisid lüli, mis ühendaks ajaloolise Buddha rea neile sobivate mütoloogiliste kujutlustega. Nad väitsid, et samaaegselt Rajgrihas toimunud nõupidamisega, kus seadustati hinajaana *suutrad*, toimus nõupidamine ka Vimalsvabhavi mäel, kus bodhisattvate kogu (need, kes on tulnud maa peale budadena selleks, et leevendada inimeste kannatusi) oli seadustanud *suutra* mahajaana jüngritele. Nagarjuna arvates oli 500 aastat peale Buddha nirvaanasse minekut hea seadus kõvasti alla käinud ja suures ohus oma mõju kaotada. Õnneks avastati need minevikuväärtused ja elustati sellega püha õpetust.

Mahajaana budismi peamiseks iseloomustavaks on rõhu nihkumine *arhat'*ilt (pühakult) bodhisattva ideaalile. Seega siis kaastunde asetamine samale tasandile teadmise, millel on kuus astet ehk *parmita'*t. Bodhisattva mõistel on mahajaana sektis tähtis koht. Bodhisattva on isik, kes on oma nirvaanasse pääsemise edasi lükanud, kuni kogu inimkond on uuestisünni kannatustest vabane nud. Kõik bodhisattvad ei saavuta Buddha vaimse arengu taset. Šakjamuni nimi anti Siddharth Gautamale, kes vastavalt õpetusele on ainult kõige viimane pikas Buddhade reas, kes on ilmunud maa peale, et vabastada inimkond kannatustest. Kõige tuntum bodhisattva on Avalokiteshvara Padmapani – kõige kaastundlikum. Manjushri – teadmatuse ja eksituste likvideerija ja Maitreja, keda arvatakse olevat tuleviku Buddha.

Mahajaana uskumuse kohaselt tuleb bodhisattva niikaua ikka tagasi maa peale, kuni ka kõige väiksem putukas on oma lunastuse saavutanud. Suure veoki maailmas on palju bodhisattvaid. Peale juba mainitute on veel Kajrapani – karm patuga võitleja ja Ksiti-garbha – puhastustulede valvur.

Mahajaana sekti pooldajad polnud rahul ainult bodhisattvade tegevusega. Nad löid meeste kõrvale terve hulga jumalannasid. Naissoost jumalannad on oma abikaasade võimu kehastused. *Prajna parmita* on täiuslik intuitsioon. *Matangi*'d on hüljatud naised, *pišachi*'d on naisdeemonid, *dakinid* – naissoost nõiad, *jogiinid* – päästjad. Maagilised sümbolid ehk *yantra*'d, maagilised tekstid ehk mantrad ja *sadhana* ehk range korraga praktika, kuidas saada adeptiks. See kõik moodustab budistliku tantrismi tuumiku, mis omakorda näitab, et vastava ilmingu põhiväärtus on koostatud mõne jumaluse või reaalsuse aspekti poolt, kes on oma naispartneriga seksuaalses embuses.

Väike veok õpetab, et kannatustest vabaneme, kui saame järkjärgult lahti oma isikupärasusest. Suur veok annab lootust, et seda protsessi saavad abistada ja kiirendada kaastundlikud bodhisattvad.

Bodhisattva (vaimse valguse põhiolemus) püüab egost lahti saada aktiivse eneseohverduse ja omakasupüüdmatu teenimisega, tunnetades seesmiselt oma mina olematust. Tegemist on siin kaastunde ja teadmise-ga. Bodhisattva on kontaktis lihtrahvaga ja jagab nende harrastusi, kuid need ei mõjuta tema tunnetust.

Mahajaana budismi ülesanne on masside, mitte üksikisiku vabastamine. Seepärast nimetatakse seda suureks veokiks. Mahajaana tegeleb ka mitteusklike vajadustega ja on rahva hulgas populaarne. Omal ajal levis mahajaana Nepaali, Tiibetisse, Bhutani, Mongooliasse, Hiinasse, Koreasse ja Jaapanisse.

Hinajaana ehk väike veok

Sarvastivadid kuulusid vaibhashika koolkonda. Arvatakse, et Vibhaša kommentaarid olid koostatud II sajandil AD ja tõlgitud sanskriti keelde poeet Ašvaghoša poolt. Vasubandhu oli pärit Gandharast ja sai tuntuks oma teadmiste ja ülaltoodud kommen-

taaride uurimise poolest, asudes hiljem elama Kašmiri. Just Kašmirist kandus see mõtlemise süsteem Hiinasse ja selle põhilised tekstid tõlgiti hiina keelde. Vaibhashika filosoofid olid tihedalt seotud Kašmiri budismiga.

Sautrantikud said tuntuks oma ägeda vastuseisu poolest vaibhashika koolkonna liikmetele, keda nad taunisid kui realiste. Nagu nende nimi juba ütleb, usuvad nad, et suutrad (budismi kaanon, mis koosneb Buddha jutlustest) on lõplik autoriteet filosoofia osas ja ühtegi kommentaari nende kõrval ei saa lubada. Vaibhashikad väitsid, et ebatavaliste objektide olemasolu oleneb inimese tajust. Sautrantikud aga kinnitasid, et välismaailma kuuluvad asjad on pelgalt näilikud ja nende olemasolu saab tõestada ainult järeldades. Traditsiooni kohaselt peetakse selle koolkonna asutajaks Taksilas elanud Kumar Labdhad.

Hinajaana koolkonna pooldajad jäid oma õpetusele truuks. Ka nemad tunnistasid, et ajad on halvad ja taevasse pääsemisele ning uuestisünnile jumaluste juures tuleb vajalikku tähelepanu osutada. Kartmata mahajaana hiilgavat menu, pühendusid hinajaana teadlased *Abhidhamma* (õilis ehk ülim tõde) täiustamisele.

Gupta perioodi lõpul (viiendal sajandil AD) oli budism levinud subkontinendi paljudes regioonides. Andhra maakonnas olid budistid ennast rangelt sisse seadnud. *Vihar* Nagarjanikondas, kus suur filosoof elas, avastati alles kolmekümnendatel aastatel. Teine tuntud hiina rändur, Fa-hien, tõestab dokumentaalselt, et selle regiooni õitseng kestis V sajandini AD. Tuntud budistlik metafüüsik Dignag elas Tamilimaal Kantchis. Kathiawaris oli Valabhi kuulus budistlik keskus. Ajanta ja Ellora asuvad Maharashtras ja näitavad, et budism oli selles regioonis populaarne. Palju stuupasid ehitati ja *vihar*'id elasid jõukalt. Neid olid Amaravatis, Junnaris, Karles ja Kanheris.

Hinajaana ei suutnud mahajaanaga kaua võistelda ja oli oma sünnimaalt taanduma sunnitud, kuid see õpetus levis väljaspool India piire Birmas, Sri Lankal, Tais, Laoses ja Vietnamis.

Peale Gupta perioodi toimus üldine allakäik sotsiaalses ja kultuurilise elus ja India religioon rikastus sümpaatse maagia ning seksuaalse müstika ideedega. Budism ei saanud jääda kauaks sellest puutumata.

Tantrism

Tantra (sanskriti) on budismi ja hinduismi õpetuslikke pärimusi. Mõiste "tantra" tähistab ka sellele pärimusele omaseid õpetustekste. Budismis on tantra tee (tantrajaana) virgumistee, mille alus, teostus ja eesmärk on *mahāmudrā* ("suur sümbol"). Tantrat õpetas buda Šakjamuni oma võimekamaile õpilastele. I sajandil kujunes see mahajaana alusel eraldi sektiks. Algselt õpetajalt õpilasele edastatav esoteeriline õpetus muutus pärast V sajandit väliselt korraldatud ja ritualiseeritud pärimuseks, mille õitseng oli VIII – XII sajandil Ida- ja Kirde-Indias. Sel ajal tegutses 84 *mahāsiddha*'t, kes õpetasid budismi pärimust, lähtudes vahetust kogemusest. Budismi tantra pärimus mõjutas hindu tantrismi ja levis koos mahajaana õpetusega Sise-Aiasse ja Kaug-Itta. Kõige täielikumal kujul on tantra pärimus püsinud tiibeti budismis. Eristatakse nelja pärimusvormi: *kriya*-tantra (põhineb puhastumisel ja muudel välistel rituaalidel), *carya*-tantra (ühitab puhastumisrituaalid mõtlusega), *yoga*-tantra (põhineb mõtlusel ehk meditatsioonil) ja *anuttara-yoga*-tantra (sellel tasemel olivad naudidvad kõike ülima tarkuse avaldusena). Tiibeti uutes koolkondades (*sarma*) jaotatakse viimane omakorda isa- (selle olulisim tekst on "Guhyasmaja tantra"), ema- ("Cakrasamvara tantra") ja kahesuseta tantraks ("Kālacakra tantra"). Tiibeti vanas koolkonnas (*ningmapa*) jagunevad tantrad järkjärgulist kujustamismeetodit kasutavaks *mahayoga*'ks, otsest meetodit kasutavaks *anuyoga*'ks ja meelega algsel puhtusel põhineva suure täiuse (tiibeti dzogtšen) isevabanemise meetodit järgivaks *atiyoga*'ks. Tantra teed peetakse kiireks meetodiks, millega on võimalik jõuda virgumiseni samas elus, erinevalt suutra teest, mis võtab aega palju uuestisündide.

Hindu tantrism rajaneb õpetustekstidel (tantra ja *āgama*), mis põhjendavad vabanemistee (mokša) kiiret läbimist pärimuslikku asketismi ja kõlblust eirava ehkki sihilt sama mõtlusepraktika (*sādhana*) varal. Iseloomulikem on nn. pahema käe tee (*vāmācāra*), mille eesmärk on ühineda kosmogoonilise protsessi negatiivse kulgemisega (surma ja kaoga) eripäraste rituaalide varal. Seetõttu on tantrismi enamasti viljeldud Šiva ning tema šaktide

Durga ja Kali austamise pinnal pärimuslikes salaühingutes ja pädeva guru juhtimisel (EE, 9. köide).

Tantristlik budism

Välgunoole (vajrayana) õpetus tekkis Ida-Indias VIII sajandil. See sekt sai domineerivaks Tiibetis. Mõjusalt aitasid selleks kaasa Vikramšila kloostri koolitatud misjonärid. Vajrayanid tegid ettepaneku keelustada praktiline maagia. See sekt laiendas edukalt oma tegevust Tiibetis ja seda eriti teisest aastatuhandest alates. Seda mõjutasid nii India kui ka Hiina, kusjuures säilitati budismieelne Bon õpetuse põhituum, mis oli peamiselt šamanistlik, sisaldades psüühilist ja seksuaalset praktikat. Püüti oma õpetusse sulatada ka *hathajooga* traditsioone, st. rakendada füüsilist keha vaimseks otstarbeks – aga samuti lülitada sinna ka tantrat ehk esoteerilist rituaali. Tiibeti *tangkha*'d (budistlikud maalid) on kaugelt enamad kui religioosse kunsti näidised, need on hindamatud informatsiooni allikad vadžrajaana doktriinide arengust Tiibetis.

Mandala – tähtis vadžrajaana budismi element on kosmiliste jõudude esitamine mütoloomiliselt isikustatud vormis. Sümbolid väljendavad ürgalgseid mõjusid ja hõime. Mikrokosmos ja makrokosmos on võrdsustatud, tuues uuesti esile universumi draama iga inimese kujutluses. Inimkeha on kujutatud mandalana, mis jämedates joontes vastab viiele elemendile ja viiele närvikeskusele (*tšakratele*). Tšakrad vastavad viiele elemendile – tuli, vesi, õhk, eeter ja maa. Mandalad on vadžrajaana sektis eriti tähtsad, sest nende abil loodetakse ideede, eelduste ja oletuste kaoses mingi kord luua.

Naissoost jumalustel on tähtis osa vadžrajaana budismis. Neile viidatakse kui *prajna*'de (tarkus) ja *vidya*'te (teadjad) esindajatele. Silmapaistvad nende hulgas on Tara ja Prajnaparmita. Lisaks neile on veel *dakini*'d ehk naissoost nõiad. Tantrayana esoteerilises rituaalis on just nende osa väga tähtis. See budismi sekt on mõneski sarnane hathajoogaga, kuid me ei tohi segi ajada tantrismi praktikat hinduismi ja budismiga. Tiibeti meistrid, nagu joogi-poet Milarepa, olid tugeva, originaalse müstilise traditsiooni loojad, andes omalt poolt kõigiti hinnalise panuse vadžrajaana voolu. Viis

Dhyani budat, kes on abstraktsioonid ehk meeltekujutlused, sobivad maagiliselt viieks jaotatud kosmiliste jõududega. Samastamisele järgneb teisendus ja muutumine, liites nende Tathagata'dega kõik universumi jõud. Need on kui ürgtüübi kujutlused, mis tõusevad alateadvusest. Kuri kiusaja Mara näiteks kehastab inimese negatiivseid komponente nagu kleša (kurbus) ja mrityu (surelikkus).

Budism väljaspool Indiat

Buddha õpetused ei levinud mitte ainult Indias, vaid rändasid ka teistesse maadesse. Mitmel maal on budism domineeriv religioon ja reas riikides on tema kultuuriline mõju märgatav.

Tiibet, Hiina, Nepaal, Bhutan ja Birma kuuluvad India subkontinendi külge ja tunnetavad seetõttu budismi suurte keskuste Bengali ja Bihari elustavat kultuurikiirgust. Ka Taksila India loodepiirkonnas oli budismi filosoofia ja kultuuri tähtis keskus ning just siit levis budistlik mõte Kesk-Aasia maadesse. Kaks voolu India-Nepaal ja Turkestan-Mongoolia kohtusid Tiibetis, luues seal suurepärase sünteesi.

Hiinas toimus algul teatav vastuseis imporditud ideede osas, kuid uue usu sügav vaimsus võitis eelarvamused kiiresti. Budismi levik langes kokku taoismi elavnemisega ja paljud hiinlased märkasid nende kahe vaimse õpetuse sarnasust. Budism näis taoismi täiendavat ja mõlema õpetuse koosmõjul sündis midagi sarnast, mida õpetajad olid ammugi juba oodanud.

Varsti tekkisid Hiinas erinevad budismi koolkonnad, millest kaks said hästi tuntuks. Need olid amidism ja *chan*. Amidism sai inspiratsiooni ja nime bodhisattva Amitabalt. Rõhuasetus toimus seejuures mahajaana koolkonna hardusele. *Chan* sai oma nime sanskritikeelsest sõnast *dhyāna*, mis tähendab mõtisklevat süvenemist.

Hilisema ajajärgu budistid räägivad sageli oma usu idasuunalisest levikust. Kuid enne meie ajaarvamist oli budismi levikusuund pööratud rohkem läände ja suundus itta hiljem – meie ajaarvamise algul.

Millal, kuidas ja kelle poolt loodi mahajaana budism? Sellele küsimusele ei oska keegi täpselt vastata. Võib ainult kinnitada, et see suund tekkis mahasanghika nn. mõttegenealoogias ja seda tutvustasid edumeelsemad vaimulikud. Esimesed mahajaana tekstid on pärit vahemikust I või II sajandil enne Kr. kuni I sajandil A.D.

Ja kui tekstides esitatud Nagardžuna mõttesuund arenes, asus mahajaana budism religiooni ajaloo esiridadesse.

Mahajaana roll budismi pikas ajaloos on väga suur. Hiinas ja Jaapanis on budism kogu ajaloo vältel arenenud mahajaana õpetuse mõju all. See on täiesti loomulik, kuna seal oli loodud rahvahulkade päästmise uus ideaal, mis kujutab elavaid pühakuid bodhisattvate näol, kes viivad seda ideaali ellu. Veelgi enam, tulemused metafüüsika ja psühholoogia alal olid tänu mahajaana mõttetarkadele tõesti suurepärased. Mahajaana on muidugi Gautama Buddha õpetus, kuid sinna on lisatud palju uusi tarkuse ja kaastunde elemente. Nende täiendustega muutus budism jõulisemaks ja innukamaks ning hakkas rikastama Idamaa rahvaste vaimset elu nagu kiirevooluline jõgi.

Kesk-Aasia

Hiinasse jõudis budism tänu Kesk-Aasia maadele. Seetõttu on õpetuse Indiast Hiinasse levimise teooria juures vaja rääkida ka siiditeest. See tee kulges läbi Aasia keskosa lõputute avaruste, ühendades länt idaga. Selle rajajaks oli Hani dünastia imperaator Wu (valitses 140–87 enne Kr.). Sel ajal ulatus Hani territoorium kaugele läände ja külgnes selliste maadega nagu Fergana, Sogdiana, Buhaara ja Partia. Algselt Aleksander Suure poolt käivitatud kaubandus oli endiselt aktiivne. Sellel iidsel teel oli tähtsaimaks kaubaartikliks siid, siit ka nimetus siiditee. Umbes meie ajaarvamise alguses hakkasid Hiina ja India vahel tänu kaubandusele tekkima kultuurikontaktid. Seetõttu võib seda teed nimetada ka budismi teeks.

Veel Hiinast

Hiina budismi ajalugu algab budistlike tekstide tunnustamise ja tõlkimisega. Vanimaks tööks peetakse neljakümne kahe osalist Buddha suutrat, tõlgitud Kasjapamatanga ja teiste poolt A.D. 58–76 Hani dünastia valitseja Mingi ajal. Kinnitust on leidnud väide, mis omistab töö An-shih-kaole, kes tegeles tõlkimisega Lo-

yang'is umbes 148–171 A.D. Sellest ajast jätkus tõlketöö ligi tuhande aasta vältel, kuni Sungi dünastiani 960–1129 A.D.

Varasematel aastatel mängisid tähtsat osa tekstide tutvustamisel ja tõlkimisel Kesk-Aasia vaimulikud. Ülalmainitud An-shih-kaoli näiteks pärit Partiast. V sajandil, kui kerkis esile Kuchast pärit Kumaradživa, jõudis tõlketöö Hiinas oma haripunkti.

Siitpeale algas vaimulike tegevus, kes reisisid Hiinast Indiasse sanskriti keelt ja budistlikku õpetust omandama.

Vaimulikud tõid Hiinasse oma valiku tekste ja etendasid peaosa ka nende tõlkimisel.

Toetudes tohutule hulgale sanskriti keelest tõlgitud tekstidele, kaldusid nende õpetatud meeste mõtted ja religioosne tegevus järk-järgult, kuid visalt hiinalikkuse suunas. Selgelt hakkasid ilmne-ma rassi iseloom, vajadused ja tõekspidamised. Selle tendentsi ilminguks oli ka see, et vaimulikud pöörasid algusaegadel oma mõtte metafüüsiliselt *sunjata* teooria poole, nagu seda käsitletakse pradžnja suutrates. Hiljem loobusid nad hinajaanast (väike veok) ja pöörasid tähelepanu mahajaanale (suur veok). See tendents kerkis vähehaaval esile Tendai sektis ja tõusis esiplaanile *zen*'i sektis.

VI sajandi teisel poolel jõudis *zen*'i sekti täiustumine tema kolmanda patriarhi Tendai Daishi, Chih-i (538–597 A.D.) juhtimisel lõpule. See pühak oli üks suurimaid isiksusi budismi ajaloos ja tema töö Buddha õpetuse klassifitseerimisest viieks perioodiks ja kaheksaks doktriiniks on sügavalt mõjutanud budismi Hiinas ja Jaapanis.

Ülevaade näitab, et Hiinasse toodi erinevaid suutraid sisse, vaatamata nende algupärasele ajalisele järgnevusele ja tõlgiti sisse-toomise järjekorras. Suutrate tohtu arvu juures tekkis probleem, kuidas mõista nende päritolu ja kuidas neid hinnata. Oli vaja hinnata budismi tervikuna ja näidata, millised on kellegi seisukohad selle mõistmisel, vastavalt tema enese arusaamadele õpetusest. Suutrate hindamisel kerkib eelkõige esile hiinalik mõtteviis.

Kõige hilisem uustulnuk Hiina budismis oli *zen*'i sekt. Selle rajajaks peetakse võõramaist munka Bodhidharmat (– 528 A.D.), kuid tema istutatud taim kandis vilja alles pärast kuuendat patriarhi

Hui-neng'i (638–713 A.D). Pärast VIII sajandit kerkisid aga selles sektis esile ridamisi väljapaistvaid vaimulikke, kes tagasid *zen*'i hiilguse mitmeks sajandiks.

Budism on religioon, mis põhineb Šakjamuni õpetusel, mida Buddha jutlustas neljakümne viie aasta jooksul. Tema sõnadel on seega absoluutne autoriteet ja hoolimata paljudest koolkondadest, on nad kõik allutatud Šakjamuni pühadele tekstidele.

Šakjamuni kaitses oma õpetuses inimestevahelist võrdsust ja jutlustas lihtsate sõnadega, millest igaüks võis vabalt aru saada. Ta jätkas oma tööd inimeste heaks oma elu viimase minutini kaheksakümnenendal eluaastal.

Pärast Šakjamuni surma jätkasid tema jüngrid õpetuse levitamist vastavalt sellele, mida olid õpetajalt kuulnud. Selle käigus võis muidugi ilmnedä jüngrite väärarusaamadest tulenevat mitmetimõistmist. Šakjamuni sõnu peab aga edasi andma täpselt, õigesti ja ühtviisi kõikidele inimestele. Seetõttu kogunesid paljud vanemad vaimulikud, et täpsustada ja ühtlustada õpetust, kuulates ära üksteise arusaamad. Arutlusteks kulus mitu kuud ja selle tulemusena loodi korrastatud tekstid. Sellest on näha, kui hoolsalt ja läbimõeldult on püütud edasi anda suure õpetaja iga sõna.

Täpsustatud õpetus oli vaja ka kirja panna. Sellele lisati hilisemate õpetatud vaimulike kommentaarid ja tõlgendused. Õpetust ennast, hilisemaid kommentaare ja budistlikke eeskirju kokku nimetatakse sanskriti keeles "Tripitaka".

Tavaliselt peetakse budismi Hiinasse levimise ajaks aastat 67 A.D. Tegelikult aga hakati tekste hiina keelde tõlkima 84 aastat hiljem (151. aastal A.D). Sellest ajast on tõlkimine jätkunud rohkem kui 1700 aasta vältel. Tõlgitud raamatute arv on tõusnud 1440 tekstini 5586 köites. Hiljem lisati budistlikele tekstidele õpetatud vaimulike töid, nii et nimi "Tripitaka" polnud enam õigustatud.

Tiibet tutvus budismiga VII sajandi paiku. IX–XI sajandil tõlgiti tiibeti keelde peaaegu kõik pühad tekstid.

Pidades silmas tõsiasja, et budistlikku õpetust ei ole tõlgitud mitte ainult Idamaade (korea, jaapan, Sri Lanka, kambodža, türgi jt.) keeltesse, vaid ka ladina, prantsuse, inglise, saksa, itaalia ja

hispaania keelde, võib kindlalt väita, et Buddha õpetus on nüüdseks levinud igasse maailma nurka.

Hinnates aga tekstide tõlgete kvaliteeti, religiooni arengut ja muutusi rohkem kui kahe tuhande aasta vältel, on küllalt raske mõista Šakjamuni sõnade tähendust. Sellepärast on hädavajalik noppida välja õpetuse põhiseisukohad ja teha neist alusmüür, millele tugineb kõik muu.

Budismis on kõige suurem kaal Šakjamuni enese sõnadel. Budism peab olema õpetus, mis on tihedais sidemeis tegeliku eluga, vastasel juhul ei suudaks ta kütkestada inimsüdameid. Et teha õpetust inimestele lähedaseks, peavad tekstid olema selged ja lihtsad, erapooletud ja terviklikud, täpsed ja kirja pandud tuttavate igapäevaste sõnadega.

Tiibeti traditsioonide tähtsus meie aja ja inimkonna vaimse arengu tarvis peitub tõsiasjas, et Tiibet on viimane elav lüli (tegelikult küll eelviimane, aga sellest hiljem), mis ühendab meid kaugemineviku tsivilisatsioonidega. Egiptuse, Mesopotaamia, Kreeka, inkade ja maiade müstilised kultused hävisid koos nimetatud tsivilisatsioonide hävinemisega ning on meie teadmiste alaliseks kadunud, välja arvatud ehk mõned kasinad fragmendid.

India ja Hiina vanade tsivilisatsioonide jäljed on iidse kunstis ja kirjanduses hästi säilinud, hõõgudes ka mõneti kaasaegse mõtteviisi tuha all, ehkki on kaetud ja läbi imbunud nii paljudest kultuurimõjutuste kihtidest, et erinevaid elemente eraldada ja algset olemust ära tunda on raske, kui mitte võimatu. Tiibetil õnnestus oma loodusliku eraldatuse ja viimaste sajandite poliitilisest olukorrast pealesunnitult ligipääsmatuse tõttu mitte ainult säilitada, vaid hoida ka elavana kõige kaugema mineviku tavasid. Inimhinge peidetud jõudude tundmist, india pühakute ja mõttetarkade saavutusi ning esoteerilisi õpetusi.

Kuid maailma vahelduvate sündmuste keerises, millest ükski rahvas maa peal ei pääse ja mis haarab kaasa isegi eraldatud Tiibeti, kaovad need vaimsed saavutused, juhul kui nad ei saa inimkonna tulevase kõrgema tsivilisatsiooni pärisosaks.

1959. aastal kadus Tiibet poliitiliselt maailmakaardilt ja ainsa mahajaana-usulise riigina on säilinud Bhutan.

Pisut ajalugu

Tänu sellele, et Bhutan oli läbi sajandite ajanud rangelt eraldatuse poliitikat, on ta tänapäeval ainus maa ja riik (kuningriik), kus Tiibeti budism ehk vadžrajaana traditsioon on säilinud oma puhtal ja originaalsel kujul. Budism toodi Tiibetisse VIII sajandil A.D peamiselt Nepaalist ja Põhja-Indiast.

Samal ajal imbus budism tasapisi Bhutani. Tiheda metsaga kaetud ja hõredalt asustatud maa-alad, mis eraldasid Bhutani Indiast, takistasid siitkaudu budismi levikut. Nii jõudis see õpetus maale Tiibeti kaudu, kellega olid ammusid tihedad sidemed. See budismi koolkond, mis Bhutanis levis, oli seega Tiibetis sündinud. XIII kuni XVII sajandini ehitati Kesk-Bhutanis rida kloostreid Sise-Himaalaja orgudesse, sinna, kus elavad enamuses maa päriselanikud. See periood, mil need kloostrid asutati, langes kokku Tiibeti kultuuri kõrgperioodiga. Ülaltoodud **põhjustel peab iga-sugune Bhutani ühiskonna uurimine algama Tiibetist.**

Budismi kandumine Tiibetist Bhutani toimus vadžrajaana koolkonna aktiivsel toimel, kuid Bhutani kui iseseisva riigi teke, kes suutis tagasi tõrjuda Tiibeti vallutuskatsed, on peamiselt seotud Drukpa Kagyupa ordu juhtidega. Nimetus "Druk" tähendas algselt draakonit ja seda nime kandis üks väike klooster Kesk-Tiibetis, kus tekkis Drukpa Kagyupa nimeline mungaordu.

Sisetülide tulemusena põgenes laama Ngawang Namgyal (1594–1651) oma toetajatega 1616. aastal Bhutani. Ta sai tuntuks kui esimene *shabdrung*. Tema üksteisele järgnevad uuskehastused olid Bhutani vaimulikud valitsejad kuni 1911. aastani.

Ngawang Namgyal ehitas hulga dzonge (kindlusi) ja kloostreid üle kogu maa. Tema arhitektuurilist pärandit võib nüüdki veel näha hulgas templites, kloostrites ja kindlustes kogu Bhutani territooriumil.

Pole teada, kui suurel määral on Ngawang Namgyal vastutav

Tiibeti arhitektuuri ja ehitustehnika juurutamisel Bhutani. Võib arvata, et juba enne teda toimus mõlema maa vahel üsna tihe kaubavahetus.

Bhutani arhitektuuri ja ehitustehnikat võib ajas tagasi vaadata kuni Tiibetist laenatud juurteni. See Tiibeti tehnika ulatub tagasi kaugesse antiikaega ja saab tõenäoliselt oma alguse Kesk-Idast. Iidse siiditee kaudu toimusid kontaktid nii Hiina kui ka Pärsiaga. Sarnasust mõlema maa tehnika ja vormikäsitusega on kõikjal näha.

Budismi areng vadžrajaanaks

Budism sai alguse VI sajandil enne Kr. Põhja-Indias, kus sellele pani aluse Gautama Buddha ehk "Kirgastanu".

Eetiline süsteem, mida Buddha jutlustas, keskendas oma tähelepanu heategude sooritamisele ja targa ning distsiplineeritud meelsuse arendamisele, selleks et kindlustada positiivne uuestisünd ja seeläbi pääsemine nirvaanasse. Sajandite vältel peale Buddha surma tekkisid mitmesugused erinevad arusaamad, koolkonnad ja sektid.

Umbes 100. aastal A.D puhkes suur usutüli, mille tulemusel tekkisid kaks koolkonda, mida hiljem hakati nimetama mahajaana (suur veok), mis juurdus Kesk- ja Ida-Aasias ning hinajaana (väike veok), mis tänapäeval on domineerivaks religiooniks Lõuna- ja Kagu-Aasias.

Hinajaana tegeles varase ja primitiivse religioonifilosoofia, käitumise ja eetikaga. Nad püüdsid katkestada indiviidi uuestisünni järjepidevust, soovitades selleks harrastada kloostri distsipliini, nagu seda õpetavad suutrad. Neil oli jumalate austamine jäänud tagaplaanile.

Need, kes järgisid mahajaana koolkonna õpetusi, tegelesid kõikide elusolendite lunastamise probleemiga, lisades Ülma Olendi poole palvetamisele ka veel bodhisattvate austamise.

Bodhisattvad on inimesed, kes on saavutanud valgustatuse, kuid pole lahkunud nirvaanasse, vaid on jäänud maa peale, et aidata kõikidel olenditel vabaneda kannatustest. Sel põhjusel nimetatakse mahajaanat ka mõnikord "Bodhisattvayanaks".

Mahajaana muudab Buddha mõiste üsna abstraktseks. Kerkib päevakorraile mitte üks Buddha, vaid terve üksteisele järgnev Buddhade põlvkond niikaua kuni see muutub universaalseks põhimõtteks.

Tänaseks on Buddha isik varustatud üleloomulike ja legendaarsete võimetega. Mida enam religiooni mõju kasvab, muutub see üha enam metafüüsilisemaks ja rituaalsemaks. Selle tulemuseks on pidevad lahkkelid ja valeõpetused ning usulõhed.

Arendades budismi üleloomulikkust ja objektiivset sümbolismi (muutes lunastuse kättesaadavamaks ja üldisemaks), muutus mahajaana võimsamaks. Buddha mitmesuguste kujutuste kummar-damine, mis algselt olid mõeldud tema erinevaid eluperioode iseloomustama, muutusid hiljem erinevateks taevasteks jumalusteks. Inimlikud Buddhad ehk uuestisünnid loeti materiaalseteks peegeldusteks.

VI sajandi lõpul ilmus tantrism koos naiselike energiatega rakedusega, tungides nii budismi kui ka hinduismi. Taevastele bodhisattvatele ja teistele jumalustele ning deemonitele anti abikaasad kaastlasteks. Neid jumalannasid ja naissoost deemoneid kummardati kui üleloomulike jõudude valdajaid ja käsutajaid.

Just selle budismi koolkonna tõid VII sajandil Tiibetisse kuningas Songtsen Gampo kaks naist. Mõlemad naised olid andunud budistid. Peale Songtsen Gampo surma, umbes 650 A.D. toimus seisak budismi levikus. Budismi-eelsed rahva uskumused muutusid jälle populaarseks. See kestis terve sajandi ja alles VIII sajandi keskel saadeti kuningas Thrisong Detsen kui tuntud budismi õpetaja Indiasse, selleks et Tiibetisse luua budistlik ordu. Tiibetlaste palvele vastas kuulus tantra jooga õpetaja ja maag guru Padmasambhava, kes olevat rännanud Tiibetisse 747. a. Padmasambhava (lootosõies sündinu) on tuntud Tiibetis ja Bhutanis kui "Guru Rimpoche" ehk "hinnaline õpetaja".

Too võitis kõik olulisemad kohalikud deemonid ja kurjad vaimud, säästes neist enamuse tingimusel, et nad hakkasid tema õpetust kaitsma. Vastutasuks lubas ta neile austust ja lugupidamist.

Guru võimsaim relv nende deemonite vastu oli *dorje-vajra* – välgunool ja loitsud mahajaana pühakirjast.

Tiibeti kuninga Thrisong Detseni kaasabil ehitas Guru Rimpoche esimese Tiibeti kloostri Samyes 749. aastal AD. Siin asutas ta esimese Tiibeti laamade ordu.

Dorje ehk *vajra* on Padmasambhava peamine sümbol ja budismi liiki mida ta levitas Tiibetis ja Bhutanis nimetatakse seetõttu harilikult *Vajrayana* ehk Välgunoole veokiks.

Raske on kindlaks teha selle religiooni täpseid üksikasju, mida Guru Rimpoche õpetas (sest kõik käsikirjad, mis temast räägivad, on mõned aastasajad hiljem koostatud). Vana õpetuse Nyingmapa pühakiri tõendab, et tema õpetused olid võetud mahajaana äärmiselt tantristlikust ehk müstilisest koolkonnast.

Budismi juba niigi ebapuhtale osale lisas Guru Rimpoche kohalikke riitusi ja hulk budismieelseid deemoneid leidsid koha budistlikus panteonis. Säärasena oli religioon rahvale vastuvõetavam. See uus religioon ei sobinud aga kõigile. Budismieelse usundi preestrid ei võtnud uut õpetust vastu. Tantristliku mahajaana budismi segunemine budismieelse Tiibeti ja Bhutani uskumustega, nagu seda kuulutas Guru Rimpoche, oli vadžrajaana sisuline õpetus. Lääne kirjanduses nimetatakse vadžrajaanat ekslikult "lamaismiks". See on puhtakujuline lääne termin, mis on tuletatud tiibeti sõnast bla-ma (hääldatakse "lama"), mis tähendab "erakordne meister" ja see tiitel anti kloostriülematele ja kõrghariduse omandanud munkadele lugupidamise tunnuseks.

Guru Rimpoche'd peetakse vadžrajaana asutajaks ja teda austatakse Bhutanis ja Tiibetis kui pühakut või koguni kui teist Buddha. Arvatakse, et ta algatas oma eluajal süstemaatilise Buddha kanooniliste tekstide tõlkimise uude kirjakeelde *ucan*. Guru Rimpoche ilmumisega Tiibetisse algas suur tõlkimise ajastu ja kuna enamuse tõlgitavatest teostest kuulusid Tantristlikku Kaanoni, siis seepärast ongi Vadžrajaana Budistlik Kaanon säärase tugeva tantristliku kallakuga.

Need pühad raamatud olid "Kanjur" ja "Tanjur". "Kanjur" vastab budistlikule "Tripitakale" ja koosneb 108 köitest, mis on jagatud kolme ossa: a) eeskirjad ja distsipliinid, mis on vastavuses vinayana'ga; b) palved suutratest koos traktaatidega tantristliku süsteemi kohta (Šaktide austamine) ja c) traktaadid transtsedentaalsest tarkusest, mis vastavad Abhidharma'le.

Tanjur (kommentaariid) koosneb 225 köitest, mis sisaldavad hümnid, rituaale, manasõnu ja kirjandust.

Bhutanis on "Kanjur" jagatud nelja ossa:

- a) Vinaya seadused;
- b) Suutrad;
- c) Tantrad;
- d) Abhidharma.

Vadžrajaanas ehk tiibeti budismis eristatakse kolme erinevat perioodi:

- 1) Varajane ajastu Thrisong Detsen'ist VIII sajandi keskel kuni tagakiusamiseni Langdharma poolt IX sajandi keskel;
- 2) Keskaeg – IX sajandi keskelt kuni XVII sajandini;
- 3) Nüüdisaegne vajdžrajaana, mitmesuguste budistlike traditsioonide suurloomadest – alates XVII sajandist kuni tänapäevani.

Varajane ajastu

Oma sõjalisel kõrgperioodil (VII ja VIII sajandil AD) allutas Tiibet end ühe religiooni vaimsusele, mis oli täielik vastand budismielesele religioonile, kus kuningal oli absoluutne võim ja teda samastati jumalusega. Mida võimas Hiina imperaator ei suutnud läbi viia, sellega said hakkama Tiibeti kuninga Songtsen Gampo (valitses 629–650 AD) kaks naist. Neil õnnestus kuningas buda usku pöörata. Sel ajastul segunes Tiibetis tantristliku mahajaanaga veel *zen*-budism ja budismieelsed uskumused.

Songtsen Gampo kaks naist olid arvatavasti Nepaali printsess ja Hiina imperaatori tütar. Tiibeti kuningas oli sõjas Hiinaga võidukas olnud ja sai võiduviljana imperaatori tütre ja väga hinnalise Buddha kuju. Arvatakse, et see kuju oli valmistatud Buddha eluajal ja see olevat olnud imperaatori perekonna hinnalisim reliikvia. Kuna Hiina imperaator ei saanud keelduda oma tüdrit andmast nii võimsale mehele nagu Songtsen Gampo, siis toodi koos tütreka hinnaline raidkuju Lhasasse, kus see asetati kuulsasse Jokhangi. Mainitud raidkujule omistati imepäraseid võimeid ja sellest sai peagi ilmaliku võimu keskpunkt. Budismielese religiooni preestrite meeleheitest ja ahastusest hoolimata muutus Tiibeti pealinn Lhasa budismi keskuseks.

Budismi levikuga kasvas ka paganausu preestrite vastupanu. Thrisong Detseni valitsemise ajal sai ühest tema ministrist Mazhangist paganausuliste juht. Kuigi kuningas oli siiras budist, ei suutnud ta Mazhangile vastu seista. Viimast ei toetanud mitte ainult budismielese ajastu preestrid, vaid ka rida mõjukaid aristokraate. Enne kui Mazhang suutis budismi välja juurida, mõrvati ta oma vastaste poolt. Järgnes range budismi taastamine kuninga poolt, kes selleks otsustabeks kutsus õpetlasi Indiast.

Kuulus india õpetlane Santarakšita, kes tuli kuninga kutsel Tiibetisse, ei suutnud opositsioonist jagu saada ja pöördus tagasi Indiasse. Aga Santarakšita oli rääkinud kuningale kuulsast tantrismi filosoofist Padmasambhavast, keda tunti ka võimeka maagina. Tiibeti ja Bhutani mõiste maagist ei tähenda, et too peab olema ilmtingimata sügavalt usklik inimene, vaid rohkem selle kohta, kes teab, kuidas kasutada loodusjõudusid, mis kontrollivad psüühika ja kosmiliste jõudude puutepunkte. Kui maag on usklik inimene, kasutab ta oma teadmisi kõikide teiste olendite hüveks. Kui ta seda ei ole, kasutab ta neid teadmisi ainult enda tarbeks ja sunnib teisi oma huvides tegutsema. See ongi vahe "valge" ja "musta" maagia vahel, kuigi mõlemate aluseks on samad põhimõtted. Nagu teadus, pole ka maagiline jõud iseenesest hea ega halb, oleneb täielikult sellest, kuidas seda kasutatakse.

Padmasambhavale (Guru Rimpochele) kui kogenud maagile tehti ülesandeks maha suruda budismielese religiooni maagid.

Selle asemel, et kohalikud jumalused kui ebausust esindajad lihtsalt kõrvale heita ja maha suruda, muutis Padmasambhava nad dharma kaitsjateks, lülitades nad kõik budistlikku panteoni. Sellega andis ta budismile uut hoogu, ilma et ta oleks kahjustanud rahva sümpaatiat vanaaja jumaluste vastu või rikkunud iidseid traditsioone. Padmasambhavat peetakse suure kloostri rajajaks Samyes 749. aastal A.D. Seoses selle kloostri ehitamisega tuligi Padmasambhava Tiibetisse. Tiibeti kuningate poolt Bhutanis püstitatud ehitused hävisid maaväringutes. Bhutani elanikud on arvamisel, et need katastroofid kutsusid esile demonid.

Viimane suurtest Tiibeti usklikest kuningatest oli Ralpachon (Titsuk Detsen), valitses 817–836 AD. See kuningas, keda tii-

vustasid tema eelkäijate edusammud, rakendas palju reforme budismi kaitseks. Titsuk Detsen aga tapeti ja troonile sai tema noorem vend Langdharma, kes asus budismi taga kiusama. Need kolm aastat, mis see kuningas valitses, olid budismile hukatuslikud. Templid purustati ja mungad kihutati laiali. Ka Langdharma tapeti nagu tema vendki. Tiibeti impeerium lagunes, polnud kedagi, kes kuningriiki oleks suutnud koos hoida. Lhasa lakkas olemast pealinn ja riik jagunes väikesteks iseseisvateks kuningriikideks ja feodaalvaldusteks.

Langdharma pojapoeg suutis luua kuningriigi Lääne-Tiibetis, mis peale tema surma jaotati tema kolme poja vahel. Noorim neist, Detsung Gon sai Gugi kolm provintsi, mis hiljem mängisid olulist osa budismi tagasitulekul Tiibeti.

Keskaeg

Tagakiusamise ajastu näis olevat andnud budismile uut elujõudu ja vadžraana sekt kasvas pidevalt. XI sajandi alguses külastas Tiibetit hulk Kašmiri ja India munki, sest nende kodumaale olid tunginud moslemite sõdalased. Rändurite hulgas oli ka keegi Atisa nimeline mees. Tiibetisse jõudes oli Atisa juba 60-aastane, kuid ta asus kohe innukalt budismi levitama. Selle tulemusena kutsuti ellu XI sajandi keskel Kadampa koolkond, mis omakorda, tõsi küll hulk aega hiljem, äratas ellu ka teised budistlikud traditsioonid, kaasa arvatud Gelukpa, mis praegu on domineeriv sekt Tiibetis.

Atisa algas oma reformatsiooniga 1042. aastal, keskendudes joogale ja tantrismile. Ta taastas munkade hulgas jälle tsölibaadi ja kõrge moraali, taunides saatanlike kunstide kasutamist. Sel ajal moodustasid laamad juba suure ja mõjuvõimsa ordu, kelle käsutuses olid täielikud "Kanjuri" ja "Tanjuri" (kanooniliste raamatute) tõlked. Neis õpetati hoopis midagi muud kui seda, mis Tiibetis toimus. Kohalikku budismi imbunud Boni šamaanitarkused andsid ennast märgatavalt tunda. Bonism oli uskumus, mis põhines Pärsia ja Põhja-India arusaamadele religioonist.

Teine pool XI sajandist nägi vadžraana tõusu ja mitmete sektide omavahelist võistlust. Vaimulikud püüdsid ka ilmalikku

võimu enda kätte haarata. Vadžraana uuestisünd Tiibetis langes kokku islami pealetungiga Indias, kus buda munki ahistati ja hukati. Indias likvideeriti budism peaaegu täielikult, kusjuures palju munki ja misjonäre põgenes seetõttu suhteliselt rahulikku Tiibetisse.

XIII sajandi teisel poolel kuulus Tiibet Mongoolia imperaator Kublai Khaani impeeriumi koosseisu ja siin toimus oluline muutus kui khaan tunnistas Sakya Draakon Choje Phagda vadžraana kiriku peaks ja andis talle maksukohustusliku Tiibeti valitseja õigused. Järgnevad Sakya-usujuhid kasutasid oma võimu võistlevate ususektide mahasurumiseks.

XIV sajandil, kui Tiibet sattus Hiina Ming dünastia võimu alla, kärbiti Sakya usujuhi õigusi märgatavalt. Mõlema Sakyaga võistleva sekti (Kagyupa ja Kadampa) kirikupead said ühesuguse võimutäiuse ja kolme usujuhi omavahelist rivaalitsemist soodustati kõigiti.

XV sajandi alguses reformeeriti Kadampa sekt, millest sai nüüd Gelukpa koolkond. Too jättis teised peagi varju ning varsti sai Gelukpa juht Tiibeti preester-kuningaks. Toimus tagasipöördumine seisundi juurde, mis oli valitsenud Tiibetis VII–IX sajandil, mil Tiibeti kuningad nõudsid enda jumaluseks kuulutamist. Usujuhid olid nüüd haaranud ka ilmaliku võimu lisaks vaimsele autoriteedile, mida nad juba omasid.

1650. aastal kinnitas Hiina imperaator Suur-Laama ametisse. Tema tiitlile lisati mongoli nimetus "Dalai" (Ääretu kui ookean). Kõik teised laamade sektid tunnustasid tema ja tema järglaste jumalikku päritolu kui bodhisattva Avaloktešvara maist kehastust. Nad tunnustasid ka dalai-laama Tiibeti riigi seaduslikuks ilmalikuks valitsejaks.

Ürg- ja vanaaegne Bhutan

Sellest ajast, mil budism esimest korda Tiibetisse jõudis, on Bhutani kohta väga vähe teada.

VII sajandist alates astus Tiibet täiesti uude kasvu ning arengu ajastusse. Võimule tulid Yarlungi kuningad (VII–IX sajandini AD). See periood oli rikas sõdade poolest ja algas kuningas Songtsen Gampoga, Suur-Tiibeti kuningriigi rajajaga. Tema sõjaline mõju- piirkond ulatus Kesk-Aasia põhjarajoonidest kuni Gangese oruni lõunas. Arvatakse, et Songtsen Gampo ehitas esimesed budistlikud templid Kesk-Aasias, Himaalajas ja Bhutanis, püüdes anda oma impeeriumile ühtset religiooni. Need sündmused toimusid ajal, mil esimesed sõnumid budismist Tiibetisse jõudsid. Muidugi ei tähenda see, et kogu rahvas oleks kohe uue usu vastu võtnud. Arvatakse, et rahvas teenis mitmeid jumalusi ja tõekspidamisi. Kõigepealt toimis muidugi budismieelne kultus, mis keskendus kuninga jumalikustamisele. Sellele järgnes budismi esmatutvustamine, nii *zen*'i kui ka mahajaana vormis. Kolmandaks arvatakse, et sel perioodil sai uut hoogu Bon-religioon.

Hiljuti maale toodud budism levis visalt, sest vanaaja paganausu tavad ja uskumused olid sügavalt rahvaste teadvusse juurdunud ja Padmasambhava missioon oli alles esimeseks katseks usku laiemalt levitama hakata. Tähtsaks sammuks sel alal oli kuningas Songtsen Gampo korraldusel ehitatud budausu tempel ja klooster Samyes. Siin hakati esmakordselt Tiibetis munki õpetama. Ehitati suur hoonetekompleks ringi ümber templi, võttes eeskujuks India budistliku kloostri Odantapuris. Arvatakse, et Songtsen Gampo ehitas ka Bhutanis asuvad templid: Paro orus asuva Kyichu Lhakhang'i ja Bumthangi orus asuva Jampey Lhalhang'i. Lisaks neile templitele pannakse tema arvele ka veel Tang Anu Lhakhang, Tsilung Lhakhang (Konchogsum) ja Chhume Zunge Lhakhang'i kloostrite ehitamine. Rahvasuus on säilinud mõned pärimused selle ajastu kohta.

Umbes aastal 640 A.D. sai Tiibeti kuninga Songtsen Gampo nepaallannast abikaasa kuningalt loa ehitada budistlikke templeid, kuhu ta iganes soovib, ja selle tulemusena pani kuninganna Tiibeti Yarlungi maakonnas aluse 108 templile.

Kuri deemon aga lõhkus öösel selle, mis päeval oli ehitatud. Kuninganna küsis nõu kuninga hiinlannast abikaasalt, kes oli asjatundja hiina geomantia alal. Nähtavasti tegi kuninga nepaallannast abikaasa midagi valesti, sest soovitud tulemus jäi ära ja deemon lõhkus öösel endiselt päeval tehtud töö. Isegi kuninga isiklik sekumine ei andnud tulemusi. Lõpuks tuli kuningas intuiitivsele asjast arusaamisele. Naisdeemon, kes haaras kogu Tiibeti ja Bhutani, seistes harkisjalu maa ja mägede kohal, tuli jalgupidi kinni naelutada, et tema võimu vähendada. Selleks tuli templid ehitada ettenähtud vajalikesse kohtadesse. Neli templit, mida tuntakse kui Nelja Suure Sarve Mahasurujad (Rugnon chen-po bzhi) on ehitatud Tiibeti keskrajooni. Veel neli templit on püstitatud selleks, et "taltsutada riigi piire" (Mtha-dul) ja lõpuks kogum neljast templist, mille ülesandeks oli "vaos hoida maa-alad väljaspool riigi piire" (Yang-dul), millest igaüks naelutas maa külge deemoni ühe jäseme. Kõikide nende templite keskuseks on Jokhang Lhasas, mis asetseb mainitud naisdeemoni südame kohal. Sel otstarbel Bhutanis ehitatud templid asuvad Bumthangis Chamkhari orus ning on tuntud Jampey Lhakhang'i nime all ja teine asub Paro orus ning on tuntud Kyichu Lhakhangina.

Budismi teine õitsenguperiood Vadžrajaana esilekerkimine

Budismi teise õitsenguperioodi juhtivaks isikuks nii Bhutanis kui Tiibetis oli kahtlemata Padmasambhava (Guru Rimpoche). Ta töötas tuntud müstikaõpetaja Nalanda ülikoolis Indias, kes tundis põhjalikult ka tantrismi. VIII sajandi lõpul saadeti ta Tiibetisse, et budismi vastaseid ümber veenda. Sel ajal kui Guru Rimpoche Nepaalis viibis, paluti teda tulla Bhutani haiget kuningat Sendhat (Sindhu Raja) ravima, kes valitses tol ajal riiki, mis asus Kesk-Bhutanis ümber Bumthangi oru. Kuningas oli aeglaselt suremas kurja demoni poolt peale pandud needusesse. Guru Rimpoche kõrvaldas needuse, pööras kuninga buda usku ja abiellus kuninga tütreaga.

Legend Sindhu Raja'st

VIII sajandi alguses kerkis esile Indiast põgenenud kuningas või prints Sindhu Raja. Ta olevat lühikest aega valitsenud Bhutanis Bumthangi orus asunud kuningriiki. Pole veel kindlaks tehtud, kas Sindhu Raja oli legendaarne või ajalooline isik.

Legend pajatab meile, et Sindhu Raja ehitas "Usteta raudkindluse", millel oli üheksa korrust ning iga korrus erinevast hinnalisest materjalist.

Torni vundament oli ruudukujuline, mille ühe külje pikkus oli umbes 10–12 meetrit. Ruumid tornis ei olnud eriti avarad, sest torni keskel oli veel nelinurkne hoov. Viimane oli ülakorrustel kaetud lagedega. Säärasena sarnaneb see kõikide Jongi tornidega. Traditsiooni kohaselt sisaldas see ehitus "kõik maailma varandused".

Sindhu Raja valitsemise ajal tungis tema territooriumile Duari Väljade (India) kuningas Nabudara. Kuigi Sindhu Raja palus

endale appi kõiki teadaolevaid jumalusi, kaotas ta lahingu ja tema poeg langes võitluses. Mõlemad kaotused viisid kuninga tasa-kaalust välja, nii et ta kaotas usu religiooni ja käskis terves kuningriigis hävitada kõik templid ja jumalate kujud.

Selle peale vihastasid jumalused ja õnnetus tabas kogu kuningriiki. Sindhu Raja haigestus raskelt ja lebas surivoodil. Kõik pöördus tema vastu ja kuningas Nabudara valmistas uut sõjakäiku tema maale. Saadikud kinkidega läkitati Tiibetisse, et paluda appi Guru Padmasambhava. Tuli leida jõud, kes hävitaks kuningat ahistavad kurjad demonid.

Padmasambhava nõustus abistama ja tuli Bhutani. Jõudes Bumthangi orgu, sooritas ta kaheksa erinevat riietust, selleks et hävitada kurjad jõud. Et võidelda kõige võimsama demoniga, kes ilmutas end lõvina, moondus Padmasambhava Guruda linnuks (Jachung) ja hävitas kurjuse. Guru pööras kuningas Sindhu Raja buda usku ja viimane andis vande, et taastab kõik purustatud templid.

Siin mediteeris Padmasambhava

Kuningas toetas nüüd Guru Rimpoched kõigiti budismi levitamisel, kusjuures kohalikud jumalused ja demonid said küll mahasurutud, kuid nad muutusid nüüdsest budismi kaitsjateks. Selle paganausu jumaluste ülevõtmise eest budistlikku panteoni, hakati Guru Rimpochesse suhtuma kui ketserist pühakusse.

Bhutani mägisel maastikul ei saanud religioon nii kiiresti levida kui loodeti, hoolimata Guru Rimpoche paljudest jutlustest erinevates maakondades. Üks Guru Rimpoche ettekuulutustest teatab meile, et ta on peitnud lugemata hulga religioosseid aardeid, *terma*'sid, selleks et tulevaste põlvete väljavalitud isikud, *terton*'id, neid leiaksid. Palju tekste olevat peidetud kaljude alla, maa sisse ja raidkujudesse ja mõned neist on juba avastatud.

Nyingma traditsiooni kohaselt sisaldavad need informatsiooni, mida Guru Rimpoche ajal ei suudetud mõista ja peidetud olid nad seepärast, et ketserid ja uskmatud ei saaks sedalaadi salajast informatsiooni kuritarvitada.

Guru Rimpoche õpetuste tulemusena saadeti Bhutanist noori mehi Tiibetisse ja alates XI sajandi esimesest veerandist tulid õpetatud laamad Tiibetist Bhutani ja jäid siia elama. Siin asutasid nad väikseid mungakogukondi ja nii tekkisid vadžrajaana viis koolkonda. Need olid:

1. Nyingmapa
2. Kadampa
3. Kagyupa
4. Sakyapa
5. Gelukpa

Nyingmapa, Kagyupa (koos oma allsekti Karmapaga) ja Drukpa (Kagyupa allsektiga) moodustavad Bhutani hilisema religiooni traditsiooni. Ometi on kõik mainitu ainult Buddha sõnade selektamine. Erinevad arusaamad usulahkude vahel tekkisid ilmalikel põhjustel ja tekstidel suvalise tõlgenduse tulemusena. Sajandite vältel oli igal koolkonnal oma ilmalik (ka vaimulik) kaitsja ja soosija ning need usulised lahkvõtted olid tihti põhjuseks sõdade puhkemisel. Ilmalikud ja usutülid olid seetõttu tihti üksteisega tihedas seoses.

Kui Gelukpa sekt sai ilmaliku võimu Tiibetis enda kätte, nagu

see juhtus Kublai khaani valitsemise ajal, kasutasid nad oma võimu selleks, et teised koolkonnad maalt välja tõrjuda. Vanemad sektid, nagu Guru Rimpoche poolt asutatud Nyingmapa, liikusid lõuna poole ja asutasid väikseid "kuningriike" Himaalaja regioonis. Nende hulgas oli Lhapa Kagyupa sekt, mille asutas XII sajandil Gyalva Lhanangpa. Tolle sekti mõju ulatus üsna kaugele Lääne-Bhutani, kui Drukpa Kagyupa koolkond hakkas XIII sajandil Tiibetist oma mõjupiirkonda Phajo Drugom Shigpo juhtimisel laiendama. Drukpa (Druk – draakon, kelle mõirgamine on müristamine) asutati 1210 A.D. Legend pajatab, et XII sajandil oli hilisem Drukpa asutaja parajasti jutlust pidamas, kui kostis müristamine. Seda peeti heaks endeks ja uut Kagyupa koolkonda hakati nimetama "Drukpa", müristava draakoni sektiks. Drukpa ja Lhapa Kagyupa juhid võistlesid kõvasti Lääne-Bhutanis ja hiljem sattusid kõik Lhapa sekti kuulujad Drukpa ülemvõimu alla.

Shabdrungide tõus. Ngawang Namgyali ajastu

Ngawang Namgyal (1594–1651) oli Drukpa Changchublingi kloostri ülema poeg Tiibetis. 8.–12. eluaastani õppis ta oma juhendajate abiga Drukpa rituaale. Legend pajatab meile, et tema minekut Bhutani, sealset rahvast õigesse usku pöörama, ennustati talle imepäraselt. Kuigi Ngawang Namgyal oli harjunud sööma ainult odrateradest valmistatud toitu, tuli tema suust mitu korda valget riisi.

Kuna Bhutani tunti kui "Valge riisi lõunapoolset maad", siis peeti seda selgeks tunnuseks.

13-aastaselt pühitseti ta Tiibetis Druk Ralungi kloostri abtiks. Sel ajal oli ta juba tunnustatud õpetlane.

Tiibeti Tsang valitseja Phuntšo Namgyal ei sallinud laama Ngawang Namgyali ja valmistas teda sõjaga ründama. Laamat informeeriti sellest salaja ja ta kutsus endale kaitsvad jumalused appi. Tsangi pooldajad kaotasid traditsiooni kohaselt lahingu. Ngawang Namgyali tegevus Drukpa ordus tekitas arusaamatusi ja vaidlusi. Aimates teda ootavaid lahkheliseid, võttis ta vastu Gasa laama Hoptšoka kutse tulla Loode-Bhutani. 1616. aastal, olles siis

23-aastane, rändas Ngawang Namgyal lõunasse, kus teda tervitasid Gasa laama võitlusvalmid poolehoidjad.

Ngawang Namgyal ühendas mitmeks jaotatud riigi ja seadis sisse kahekordse seaduse. Talle omistati austav tiitel "Shabdrung", mis tähendab: Kelle jalgade ees allutakse. Tema hakkas esimesena maad valitsema nii ilmaliku kui vaimuliku juhina. Ta nimetas endale alluva ilmaliku valitseja "Desi" kui ka vaimuliku juhi "Je Khenpo". Töötati välja täpsed juhised vaimulikele ja ilmalikele juhtidele ning ametnikele. Hakati ehitama kindlusi ja kloostreid. Kindlused olid tugevate müüridega piiratud kloostrid, kus asusid ka provintside administratiivsed keskused. Neid provintse valitsesid kohalikud kubernerid ehk penlopid, kes allusid otse Shabdrungile.

Need Ngawang Namgyali poolt ettevõetud poliitilised ja administratiivsed ümberkorraldused ühendasid Bhutani üheks poliitiliseks tervikuks, mis oli võimeline tõrjuma Tiibeti võimuhaaramise katseid. Seepärast peetakse Ngawang Namgyali Bhutani riigi loojaks

Peale tema surma 1651. aastal, jätkasid Sabdrungile järgnenud reinkarnatsioonid riigi valitsemist, jättes religiooni probleemid ja ilmalikud asjad Je Khenpose, Desise ja penloppide hooleks.

Shabdrungi uuestisünni täielik ilming koosnes kolmest inkarneerunud aspektist ja need on meel, kõne ja keha. Nende kolme tunnuse leidmine ühes isikud tekitas ületamatuid raskusi. Mõjutas Shabdrungi ja valitsuse autoriteeti ning suurendas penloppide võimu kohapeal. Lõpptulemusena oligi see peamiseks põhjuseks päritava monarhia kehtestamiseks.

Päritava monarhia sisseseadmine

Bhutani "Saatuses ettenähtud mees," Ugyen Wangchuck sündis 1862. aastal Tongsa penlopi Jigme Namgyali pojana. Kaks kõige tuntumat suguvõsa olid temas esindatud. Lapsena oli Ugyen Wangchuck erakordselt arenenud. 1870. aastal sai tema isa Bhutani Desi'ks ja võitis 1874. aastal oma poliitilised vastased Paros ja Wangdi Phodrangis. Tongsa penlop hakkas järk-järgult riiki juhtima, eriti peale seda, kui noor Ugyen sai Paro penlopiks. 1883. aastal sai Ugyen Wangchuck Tongsa penlopiks, mis oli tol ajal kõige mõjuvõimsam provints. Samal aastal oli tal tegemist ühe vastuhakuga, mis kujunes Bhutani viimaseks kodusõjaks. 1885. aasta suvel marssis Ugyen Wangchuck oma armeega Thimphusse ja vallutas Thimphu orus asuva Simotokha dzongi. Viimane lahing peeti ja võideti Changlingmithangis, väljakul, kus tänapäeval peetakse üleriigilisi festivale ja kus toimuvad vibuküttide võistlused.

1907. aastal valisid kogu laamade korpus, riiginõunikud ja rahva esindajad Punakhas üksmeelselt Ugyen Wangchucki esimeseks Druk Gyalpoks, Bhutani Draakoni kuningaks.

Druk Gyalpo Ugyen Wangchuck suri 21. augustil 1926 ja temale järgnes troonil tema poeg Gyalse Jigme Wangchuck. Teda oli kasvatanud isa ja ta oli saanud hea ettevalmistuse nii administratiivsel alal kui ka poliitikas. 18-aastaselt abiellus ta Ashi (printsess) Puntsho Chhodeniga Wangduchholingi paleest Bumthangis. Aasta hiljem sai temast Tongsa penlop ja 1926. aastal anti talle teise päritava Bhutani Draakoni kuninga tiitel. Peamiselt tema valitsemise ajal hakkas Bhutan loobuma isolatsioonipoliitikast. Ta suri 1952. aastal peale 26-aastasest edukat valitsemist.

Bhutani kolmas Druk Gyalpo, kuningas Jigme Dorji Wangchuck sündis 1928. aastal Tongsas. 15-aastasena sai ta Tongsa penlopiks, kuid siirdus varsti Inglismaale oma haridust täiendama. Peale naasmist koju sai temast Paro penlop ja 1952. aastal abiellus

ta Ashi Kelzang Chhodeniga. Samal aastal tõusis ta Kuldsele Troonile kui kolmas pärvuse teel valitsejaks saanud Bhutani kuningas. Druk Gyalpo Jigme Dorji Wangchucki võib nimetada "moodsa Bhutani isaks". Tema valitsemise ajal lõppes vabatahtlik eraldumine muust maailmast ja Bhutan kerkis esile kui kiiresti arenev moodne riik. Sotsiaalsel ja majandusalal toimusid radikaalsed muutused, mis andsid Bhutanile soliidse aluse arenemaks järgnevatel aastakümnetel.

Tema valitsemise 20 aastat sisaldavad terve rea mõjukaid tulemusi ja kuninga enneaegset surma 21. juulil 1972 leinas kogu Bhutani rahvas.

Kuningas Jigme Sengye Wangchuck, neljas Druk Gyalpo astus troonile 22. juulil 1972. Teda soovitasid Munkade Kogu, ametiisikud ja rahvas.

Noore kuninga juhtimisel on Bhutan asunud kindlalt sotsiaalse ja majandusliku progressi teele. Rahvusvahelistel konverentsidel esindab Bhutani tihti kuningas ise. Terve rea riikidega on loodud diplomaatilised suhted.

Bhutani ikonograafia

Kloostrite, templite ja eramute põhilised dekoratiivelemendid koosnevad maalingutest müüridel ja seintel. Lisaks neile ripuvad seintel kangastele maalitud pühapildid, mida nimetatakse *thanka*'deks.

Kõigi nende maalingute juures on kasutatud palju erinevaid motiive. Puitseinad on kaetud harilikult abstraktsete mustrite või taimornamentidega. Abstraktsed dekoratsioonid koosnevad looklevatest joontest, mis moodustavad geomeetrilise mustri või svastika. Taimemustritest esinevad sinised, roosad või valged lootoslilled, mida tihti esineb ka Tiibetis ja hiina kunstis. Nii nagu paljudes teisteski Bhutani kultuuri aspektides, peame algupära otsima Tiibetist, mille kultuur oli budismi algusaastatel tihedalt seotud Nepaali ja Kašmiri kaudu vahendatud India maailmanägemusega.

Budistlik kunst tekkis arvatavasti varsti peale esimeste *sangha*'de (budistlikud kogudused) tekkimist Indias. See toimus V sajandil enne Kr.

Indias algas budistliku panteoni portreteerimine umbes II sajandil enne Kr., imperaator Ašoka valitsemise ajal, mil terve rida sümboleid oli ikonograafia jaoks juba välja kujunenud. Ajalooline Buddha, Šakjamuni esines siis ainult sümbooltes kujutatuna. See sümbooltes esitamine põle budismi leiutatud, vaid hoopis vanema traditsiooni jääknähtus. Sümboleid hakati kasutama palverändamise paikade tekkimisega. Kõikidel polnud võimalik kaugel asuvatesse pühapaikadesse rännata ja neile asendas seda lähedal asuv sümbol. Kasutatavad sümboolid on harilikult kõigile arusaadavad märgid või pildid tegelikest või mütoloogilistest loomadest, taimedest või elututest asjadest.

Bhutanis on neid sümboleid kõikjal majades ja templites näha. Neid on ornamentidesse ja rõivastesse kootud, seintele joonistatud või maalitud. Enamasti pärinevad need sümboolid Indiast ja Hiinast, väheste algupära kuulub tiibeti või bhutani kultuuri. Paljud neist sümbooltist on õnneloitsud, mis peavad ära hoidma haigused või kaitsma maja ja selle elanikke.

Joonistes on tunda Hellenismi, hilise Rooma ja Pärsia-Sassaniidide ajastu mõju. Klassikaline Buddha portree sündis Põhja-Indias. Enamus olemasolevaid ikonograafilisi tunnusjooni jõudis Tiibetisse VII–XI sajandil A.D läbi Kašmiri ja Nepaali. Seda stiili nimetatakse harilikult Guge koolkonnaks, mis sai nime Lääne-Tiibeti Guge kuningate dünastia järgi.

XVII sajandil hakkasid Tiibeti ikonograafiasse tungima hiina stilistika mõjud (peale Mongoolia Lhabzangi tungimist Tiibetisse), kui suhted Manchu õukonnaga Beijungis tihenesid.

Hiina rikas kultuuripärand oli heaks allikaks Tiibeti religioossele maalikunstile, mis siiani oli orienteeritud Indiale. Toimusid ranged muutused, eriti maastikumaali osas. Hiina stiilis pilvepöörised, kaljukogumid ja stiliseeritud puud täiendasid rangemat sümmeetrilist India kompositsiooni. Matemaatiliste proportsioonide tegelik puudumine Hiina maalingus vähendab seetõttu Manchu mõju ja säilib India traditsioon, kus suurim kujutis säilitab oma keskse asendi. Joonestik muutub stiliseeritumaks ja graatsilisemaks ning näojoontele hakatakse rohkem tähelepanu osutama. Üldlevinud praktikat portreteerida laamasid või õpetajaid kesksete figuuridena, tuleb

lugeda tüüpiliselt Tiibeti algupäraks. Kui seesugust austatud õpetajat on kujutatud, siis tema suhteid mõne jumaluse või vaimse isaga võib näidata mitmel moel. Harikult näidatakse kõne all olevat jumalust keske kujutise pea kohal asuva väikese figuurina. Teine võimalus on keske kujutise ümbritsemine hulga objektidega, mis on tuntud vastava jumaluse sümbolitena.

Hoolimata teistest teguritest, mis mõjutavad Tiibeti religiooset maali, jääb kompositsioon Indo-Himaalaja tüüpi kuuluvaks. Hiina komponent esineb põhiliselt kujudevahelise vaba pinna täitmisel, kus kunstnik on vähem sõltuv ikonograafilistest ettekirjutustest ja saab oma fantaasiat rakendada maastiku ja pilvede kujutamisel.

Nagu me oleme juba kogenud, on Bhutani religioosse kunsti peamiseks allikaks vadžrajaana ehk Tiibeti tantristlik budism, mis ilustab nii vaimulike kui ka ilmalike hoonete seinu. Andekad kunstnikud püüdleval budistliku valgustatuse poole, olles kantud kaastundest kõikide kannatajate suhtes. Erisugused kujutised püüavad esitada kahte budismi põhilist aspekti. *Buddha tarkust*: vabane mist kõikidest piirangutest, kõikidest tingimustest ja kõikidest segadustest. *Piiramata kaastunnet*: kõikide vooruste omamist.

Kuidas mõista vadžrajaana kunsti

Budhat kujutatakse harilikult kahte moodi. Esiteks oli olemas ainult üks Buddha kuju. See üks kuju esindas Ülimat Buddhat, mis on portreeteritud olenevalt sellest, missuguse budistliku koolkonnaga meil on tegemist. Drukpa Kagyupa näiteks kujutab Buddhat ühe variandina *vadžrajaanas*: üleni sinises, hoides üht dorje'd (*vajra*) ja üht drilbrit (*kelluke dorje käepidemega*) vastu rinda, istudes *vajra* asendis ja ilustatud budistliku ornamentikaga. Dorje sümboliseerib kaastunnet, kell tarkust.

Teine variant Buddha kujutamiseks on esitada teda bodhisattvana. Kõige harilikumad kolm kujutist on: Avalokitešvara, Manjusri ja Vajrapani. Need on kõige tuntumad kombinatsioonid vadžrajaana erinevates koolkondades.

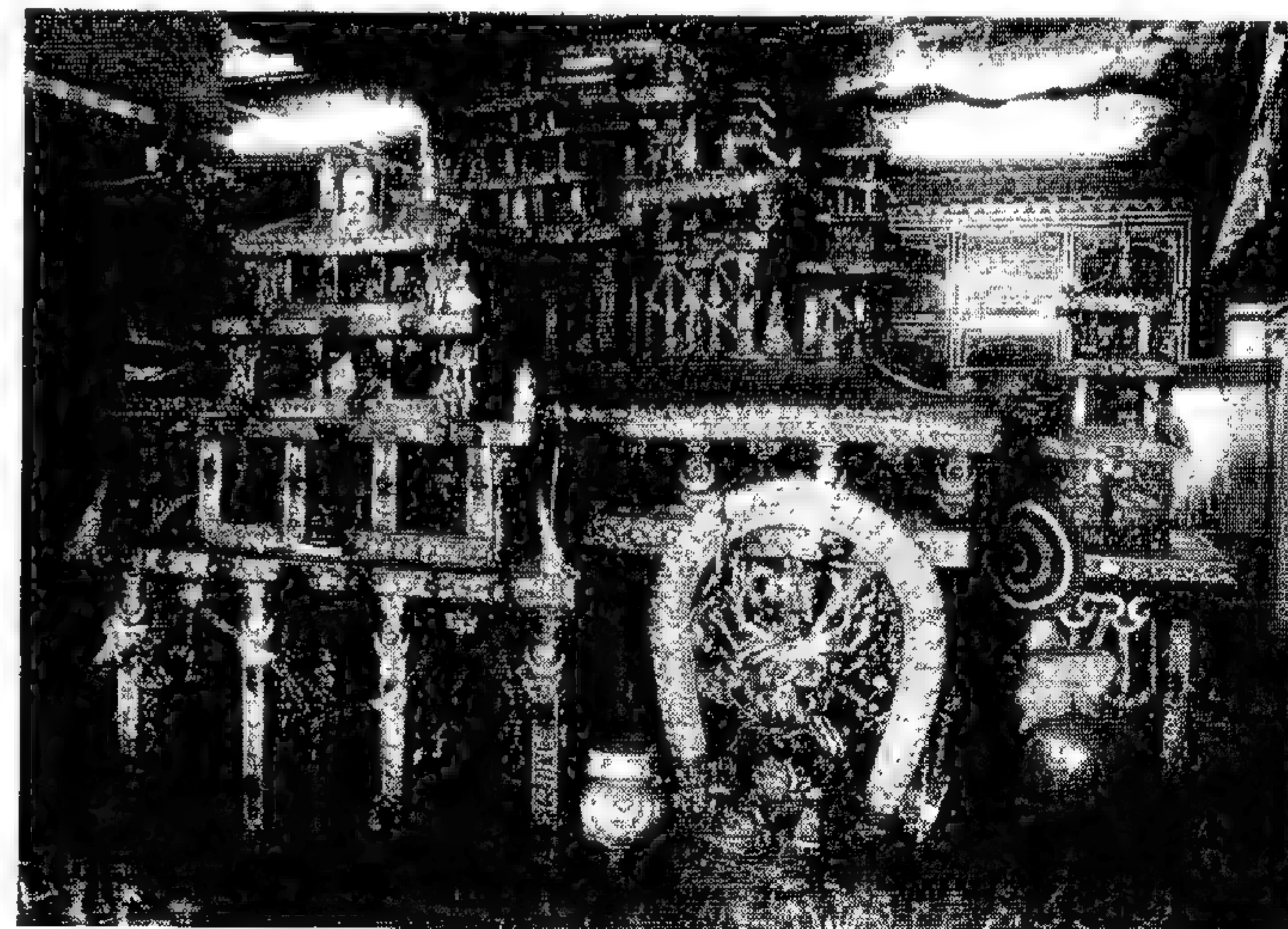
Avalokitešvara: kaastunde bodhisattva; värvuselt valge; istudes

vajra asendis, pealmised käed on rinnale asetatud; väiksemates kätes on lootos ja lillepärg. Väiksemates on mantra (loits) OM MANI PADME HUM, mille abil ta päästab lunastuse poole püüdlevaid inimesi. Lootos sümboliseerib lunastust; ühendatud käed esindavad menetlust ja tarkust, sisaldades endas valgustatuse juveeli.

Manjusri: tarkuse bodhisattva on üleni kollane; istudes *vajra* asendis, hoides täiusliku tarkuse raamatut ja mõõka, millega teadmatust hävitada.

Vajrapani: Buddha võimsus; domineerivalt sinine; raevune hoiak, paremas käes dorje. Vajrapani on üleni ümbritsetud leekidest.

Peale juba mainitud Ülima Buddha ja bodhisattvate, mida mahayana koolkond on lisanud, täienes budistlik panteon paljude budismieelsete aegade Tiibeti ja Kesk-Aasia jumalustega. See kõik on oluliselt mõjutanud usundilist ikonograafiat, eriti kui seda võrrel-

Templi sisemus

da mitme tantra mahajaana budismiga. See teeb kogu probleemi märgatavalt keerulisemaks, sest selles materjalis käsitatud sümbolism kaldub tihti äärmustesse. Kõikide nende sümbolite kodumaa on India ja Bhutani jõudsid need üle Kašmiri, Nepaali ja Tiibeti.

Veel tantrismist

Tantra, budismi ja hinduismi õpetuslikke pärimusi. Mõiste "tantra" tähistab ka sellele pärimusele omaseid õpetustekste. Budismis on tantra tee (tantrajaana) virgumistee, mille alus, teostus ja eesmärk on *mahamudra* (suur sümbol). Tantrat õpetas buddha Šakjamuni oma võimekamaile õpilastele. I sajandil kujunes see mahajaana alusel eraldi vooluks. Algselt õpetajalt õpilasele edastatav esoteeriline õpetus muutus pärast V sajandit väliselt korraldatud ja ritualiseeritud pärimuseks, mille õitseng oli VII–XII sajandini Ida- ja Kirde-Indias. Sel ajal tegutses 84 *mahāsiddha*'t, kes õpetasid budismi pärimust, lähtudes vahetust kogemusest. Budismi tantra pärimus mõjutas hindu tantrismi ja levis koos mahajaana õpetusega Sise-Aasiasse ja Kaug-Itta. Kõige täielikumal kujul on tantra pärimus püsinud tiibeti budismis. Eristatakse neli pärimusvormi: *kriya*-tantra (põhineb puhastumis- ja muudel välistel rituaalidel), *carya*-tantra (ühitab puhastumisrituaalid mõtlusega), *yoga*-tantra (põhineb peamiselt mõtlusel ehk meditatsioonil) ja *anuttarayoga*-tantra (sellel tasemel olivad naudidvad kõike ülima tarkuse avaldusena). Tiibeti uuteks koolkondades (*sarma*) jaotatakse viimane omakorda isa – (selle olulisim tekst on "Guhuasamaja tantra"), ema- ("Cakrasamvara tantra") ja kahepuseta tantraks ("Kālacakra tantra"). Tiibeti vanas koolkonnas (*ningmapa*) jagunevad tantrad järkjärgulist kujutamismeetodit kasutavaks *mahayoga*'ks, otsest meetodit kasutavaks *anuyoga*'ks ja meele algsel puhtusel põhineva suure täiuse (tiibeti dzogtšen) isevabanemise meetodit järgivaks *atiyoga*'ks. Tantra teed peetakse kiireks meetodiks, millega on võimalik jõuda virgumiseni samas elus, erinevalt suutra teest, mis võtab aega palju ajastuid.

Hindu tantrism rajaneb õpetustekstidel (tantra ja agama), mis põhjendavad vabanemistee (*mokša*) kiiret läbimist pärimuslikku asketismi ja kõlblust eirava, ehkki sihilt sama mõtlusepraktika (*sadhana*) varal. Iseloomulikem on nõndanimetatud vasaku käe tee (*vamacara*), mille eesmärk on ühineda kosmagoonilise protsessi negatiivse kulgemisega (surma ja kaosega) eripäraste rituaalide varal. Seetõttu on tantrismi enamasti viljeldud Šiva ning tema šaktide Durga ja Kali austamise pinnal pärimuslikes salaühingutes ja pädeva guru juhtimisel.

Sümbolid

Kõige sagedamini kasutatav sümbol budismis on lootos (*pema*, *padma*), üliinimliku alge sümbol. Ujuv lootos tuleb veest, ilma eriliste kontaktideta maapinnaga ja kui mudane see vesi ka ei oleks, lootos säilitab oma puhtuse. Lootos võib olla ka trooniks jumalusele ja see näitab juba selgesti jumalikkude päritolu.

Teine tuntud sümbol on Norbu (*ratna*), mida tihti kasutatakse Bhutani aknaraamide dekoreerimisel. Norbu on kõikide juveelide ema ja tal on soove täita tahtev iseloom. Norbust tuletatud sümbol on Konchogsum (*tsiratna*). See on püha kolmiku Buddha, Dharma ja Sangha sümbol, vastavalt siis Buddha, Buddha Sõna ja laamade kogudus ehk budistlik kirik. Harilikult kujutatakse neid kolme pikerguse juveelina, sümmeetriliselt asetatud ja ümbritsetud lekidest. Mõnikord kannab seda sümbolit ka hiina mütoloogiline Tuulehobu (*Lung-ta*).

Tihti kasutatav sümbol on Yung-Drung (svastika ehk haakrist). See on üks enim tuntud ja levinud arhailisi märke eelajaloolises Aasias, Euraasias ja Ameerikas. Näib, et selle sümboli juured peituvad päikese kummardamises, tules ja tulejumalustes. Ta on sarnane päikeseratta ruunisümboliga. Tiibeti budistid suhtuvad sellesse kui igavese valgustatuse sümbolisse (*bodhi*), kuid seda kasutatakse ka kui heaendelist embleemi pikaealisuse kohta. Bon'idel on see väga tähtis embleem, asendades budistide ristamisi asetatud dorje'sid, mis sümboliseerivad maailma loomist. Budistliku svastika

harud näitavad iseloomulikult paremale poole ehk päikese liikumise suunas. Bon'i svastika jälle vastupidi. Budistid kasutavad tihti ka paari svastikat, mille harud näitavad erinevaid suundi. Svastikat peetakse suureks õnnetoojaks ja seda võime näha majade ja templite sissepääsu kohal hele- ja tumesinises värvuses.

Selgelt hiina päritolu on trigrammid (kolme tähe jäljendid), mida leiame kõikjal Bhutani arhitektuuri dekoratsioonides. *Gakhil* ehk keerlev embleem on ringikujuline diagramm, sisaldades endas kolm või neli "pöörlevat" segmenti. See esindab õndsust kiirgavat kaastunnet. Vaheldumisi võib see esindada pidevat muutust ja liikumist nagu svastikagi. Need kolme või nelja segmendiga ringid esinevad ka Hiina mütoloogias. Bhutanis leiame harilikult trigramme nikerdatult puitkapiteelidel.

Teine trigramm, mida leiame harilikult maalituna karniisidele, on Shou. Shou on pärit Hiina mütoloogiast ja esindab pikka eluiga, aga Bhutanis pole tal seda mõju mis Hiinas. Siiski imetlevad tiibetlased ja bhutaanlased selle elemendi ilu ja tunnistavad üldjoontes selle heategevast mõju.

Mitmesugused kujutised vadžrajaana ikonograafias jagunevad laias laastus kategooriatesse, mis on küll antropomorfssed (inimesekujulised), erinevad mitmeti kujult, riietuselt, näojoontelt, embleemide poolest jne. On olemas teatud standardid vadžrajaana jumaluste kujutamisel. Põhiliselt on olemas neli erinevat kehaasendit (asana'd). Need on:

1. Seistes; sirgelt või toetudes küljele.
2. Istudes; neljas asendis.
3. Tantsides; toetudes vasakule või paremale, nn. "vibu ja noole asendis".
4. Yab-yum; meest-naist ühendav asend, sümboliseerides kahe polaarsuse jõu-tarkuse ühinemist.

Kui jumalused istuvad, võivad nad seda teha troonil või mäel, millest igaühel on oma tähendus:

1. Lõvi: julgus, jõud, vaimne tarkus.
2. Elevant: muutmatus, meditatsiooni voorus.
3. Hobune: arukus ja vormi tasakaal.
4. Paabulind: kingituste ilu.

5. Jachung (garuda): võit kõikide elementide üle.

Tantrismi jumalused võivad esineda üleloomulikul kujul nagu mitme peaga, paljude käte, jalgade ja silmadega. Avalokitešvaral (Chenrezi) on üksteist pead, tuhat jalga ja tuhat silma. Valgel Taral on tuhat pead, tuhat kätt ja tuhat jalga.

Jumalik olend võib ilmuda mitmesugusel erineval kujul. Hea näide selles kontekstis on Guru Rimpoche (Padmasambhava), kes võib esineda ühel kujul neist kaheksast, mida ta kasutas Sindu Rajat ähvardanud deemonite väljaajamisel. Käte žestid (mudrad) ja sümboolsed esemed aitavad meil jumaluse eesmärki lahti mõtestada.

Erinevates ilmingutes esinevad kaks algkuju:

Rahumeelne ilming:

Dorje-varja mudrad.

Ümbritsetud lilledest; rahumeelne asend ja näoilme; rietatud mungarüüsse või rikkalikult kaunistatud kuninglikku ülikonda. Viimaste hulgas näeme tihti bodhisattvaid: noored kaunid printsid ja printsessid, istudes lootostroonidel, rietatud kuninglikus India stiilis. Lisaks sellele on bodhisattvaid kerge ära tunda nende juurde kuuluvatest tüüpilistest ornamentidest: kroon, kõrvarõngas, kaelakee, kandadeni ulatuv lillevanik, nabani ulatuv vanik, õlavarre ümber kantav käevõru, randmerihm, jalavõru ja narmastega vöö. Soeng on koonusekujuline ja laubal on *tilak* ehk heaende märk.

Raevune ilming:

Ümbritsetud leekidest, vihane näoilme, suured ja vihased silmad, julm ja tihti ülemääraselt suur suu, juuksed lahtiselt rippumas või püstiseisvad, suur pea, kaelakee inimkolpadest, harilikult alasti või osaliselt alasti, kandes krooni, mille küljes on surnupealuud ja inimese kondid.

Erinevalt bodhisattvatest kannab raevune ilming kuut ornamenti inimluudest: kõrva ornamenti, kaelakeed, õlavarre võru, randmerihma, jalavõru ja vanikut. Kõik see vastab täpselt India ikonograafilisele kaanonile. Tiibeti vastavad eeskirjad näevad ette veel seitset komponenti ja need on:

Loomanahk üleriidena, selle all kantavat inimnahka, tiigrinahka, Brahma lõnga, sülge või rasva mõlemas suunurgas, verega tehtud tilaki märk laubal ja tuhaga määratud keha.

Kõige raevukamad neist ilmingutest on umbritsetud lekidest ja lisaks neile veel koljudest. Peale ornamentide ja riituse näitab kompleksi värvus, kellega meil on tegemist. Leebust iseloomustab valge ja kollane värvus. Raevukust iseloomustab jälle must või tumesinine.

Peale nende põhivärvuste on rida hübriide, mis katavad laia tegevusulatuse rahumeelsest raevukani.

Erigrupi moodustavad mitte-inimesed. Siia kuulub suur hulk loomapeadega olendeid, musta maagiaga tegelejad, nõiad, maod, lumelõvid, garudad, luukered jne. Iga kujutis on omaette sümbol.

Kõigi nende vadžrajaana ikonograafias esinevate olendite ja kujutiste sümbolika väljakujunemine kestis sajandeid. Maalid ja joonised, mis on tänapäevale lähemal, kirjeldavad asendeid ja

žeste usaldusväärsemalt ja täpsemalt kui vanemad näidised.

Budismi ikonograafia ja eriti veel tantristliku budismi oma on nii laiahaardeline, et seda tuleks käsitleda eraldi teoses. Siiski tuleks peatuda lühidalt tihti seinamaalidel kujutatavatel nelja ilmakaare suurtel valvuritel.

Taeva kõige madalamates piirkondades on nelja ilmakaare suured valvurid. Taevased kuningad kaitsevad kõrgemate sfääride julgeolekut väliste deemonite kallaletungide eest. Kõikide templite sissekäikude kohal võime leida seinamaale suurte valvurite kujutistega, sest nende ülesanne on pühakoda kaitsta kõige kurja eest. Harilikult on nad maalitud templi eesruumi (*gorika*) seintele. Kui *gorika* puudub, siis leiame nende portreed ctiku seintel.

Need neli valvurit on:

1. Yulkhorsung (Dhritarashtra): Idasuuna valge valvur, käes on tal lauto.
2. Phakyepo (Virudhaka): Lõunasuuna roheline valvur, tema tunnuseks on mõõk.
3. Chenmisang (Virupasha / kubra): Läänesuuna punane valvur. Teda märgistab chorten.
4. Namtoese (Vaisravana): Põhjakaare kollane valvur. Teda märgistab loom mungo. Ühes teises aspektis sümboliseerib Namtoese rikkust.

Värvid ja värvused

Bhutanis traditsiooniliselt kasutatavad värvid koosnevad neljast maapõuest saadavast pigmendist: valgest, ookrist, oranžpunasest ja väga tumedast sinisest, peaaegu mustast. Nende pigmentide kombinatsioonid annavad kunstnikule ootamatult laia paleti värvide ja varjude kujutamisel.

Värvustel on tohutu mõju inimpsüühikale. Peale ilu ja esteetiliste aspektide on veel midagi sügavamalt ja peenemat, mis vist rohkem kui ükski muu tegur aitab teadvuses muutusi esile kutsuda. Seepärast panevad nii bhutaanlased kui ka teised himaalaja rahvad nii suurt rõhku värvustele, nagu seda on näha nende templites ja eluma-

jades. Värvused on valguse elav keel, teiste reaalsuste märk. Värvuste metafüüsilist tähendust kui teiste reaalsuste esindajaid ja sümboleid on käsitletud *Bardo Thoedol*'is ("Tiibeti surnuteraamat"). Selles pühas raamatus on metafüüsilist reaalsust kujutatud erinevate värvuste ja valguse abil.

Ka templi seinte värvimist ei tule võtta kui lihtsat dekoratiivset elementi; sellesse tuleks suhtuda kui palvesse, mis on väljendatud lineaarsete kujundite ja värvuste abil. Nendesse maalingutesse tuleb suhtuda kui Buddha kaanoni illustreerimisse. Eriti tähtis on see olnud maal, kus enamus rahvast on olnud kirjaoskamatu ja on seda tänapäevani.

Elumajade arhitektuurilised maalingud toimuvad pisut erinevatel motiividel. Tehnika, mida seejuures kasutatakse on teistsugusel tasandil. Elanikel pole alati võimalik tellida tööd suhteliselt kallitelt elukutselistelt kunstnikelt.

Bhutani kunst

Enamus kasutatavatest mustritest ja motiividest on korduvad joonised, nagu lilled, geomeetrilised bordüürid, norbused, vanikud, svastikad jne.

Paljud kompositsioonid on budistliku ikonograafia poolt paika pandud. Kunstnik joonistab ja maalib, lähtudes kindlatest standarditest. Enamik kompositsioone näeb ette ühte kesket kujutist, mida tuleb maalida suuremana kui ümbritsevaid figuure. Mõned aga kujutavad kõiki ühesuurustena, kusjuures puudub ka keskmine figuur.

Kujundite paigutus on märgatav Padmasambhava (Guru Rimpoche) puhul. Teda võidakse kujutada ümbritsetuna tema kaheksast ilmingust või koos 26 õpilasega või jälle ühena järgnevast kolmest figuurist: Dharmakaya Samantabhadra Sambhogakaya Vajrasattva ja Nirmanakaya Padmasambhava ja paljud teised.

Kindlalt paika pandud kompositsioon, kus keskel figureerib peategelane, keda ümbritseb saatjaskond, moodustab mandala. Selle sümbolism on kompleksne ja kujutab teatud gruppi jumalusi

istudes või seistes ümber peategelase, kusjuures taustaks on tihti mõni pühakoda.

Tiibeti ja Bhutani kunst on rangelt normeeritud. Kunstnikke piiravad rohkem ikonograafia nõuded ja ettekirjutused kui puht esteetilised kaalutlused. Seega jääb valmis töö ilu ja kunstiline väärtus tagaplaanile. Kunstnik ei loo põhimõtteliselt meistriteost, vaid täidab tellimust, milles ta pajatab meile igast kujutatud pisi-asjast. Vähemgi kõrvalekaldumine joonises või viimistluses loetakse eksimiseks reeglite ja tavade suhtes.

Bhutani kunst on *ajatu*. Templid ja kloostrid on mitmel korral maha põletatud, röövitud ja maavärinate läbi kannatanud, aga iga kord on nad jälle taastatud. Soodsad asjaolud võisid säilitada vanu kunstitöid, näiteks XVI sajandist pärit seinamaalid Tamzhing Lhangis Bumthangi orus või seinamaalid Thowadag Gompa Tangi orus (mõlemad Kesk-Bhutanis). Need on aga harvad juhud, kus nii hooned kui ka kunstiteosed on säilinud.

Bhutani kunsti iseloomustab veel anonüümsus. Ainult väga harva võib leida mõnda allkirjastatud maali, seinakaunistust või *thanka*'t.

Tiibeti kunstnik "signeeris" harilikult oma töö sellega, et ta asetaski enda tagasihoidliku üsna väikese kujutise kusagile maali alla nurka. Bhutanis pole selliseid märgistamisi siiani leitud. On aga leitud maali tellija või sponsori väikesi kujutisi või signatuure kusagil töö nurgas.

On veel liik kunstitöid, mida me siiani pole maininud. Need, mis asuvad *gonkhang*'ides. Gonkhang on väike, pime kõrvaltempel, mis on pühendatud raevustele kaitsejumalustele. Selles sünges hägususes ripuvad kiskjate nahad, hambad ja küüned, nagu ka võidetud vaenlase rõivastus ja relvad. Viimased on välja pandud ka piltide või kujudena. Gonkhang on pühendatud vaenlase hävingule ja muutusele.

Need ruumid on ilustatud erakorraliste seinamaalidega, kujutades vördjalikke deemoneid, nõidu, maage ja kiskjaid loomi. Gonkhangis võime näha veel ka inimeste väljatorgatud silmi, äralõigatud kõrvu, käsi, ninasid ja keeli, mis tihti on asetatud verd täis pealuusse ja mis peavad sümboliseerima inimeste poolt ohverdatud meeli. Vastavalt siis nägemist, kompamist, haistmist ja maitsmist.

See viitab kujutletavale enesetükeldamise aktile. Sääraselt on gonkhang ilmselt budismieelne traditsioon, mis hiljem liideti koostisosana vadžrajaana budismi. See on tempel, kus austatakse Guru Rimpoche poolt allaheidetud vaimusid.

Kindlused

Sõna "dzong" tähendab kindlust ja Tiibetis mõeldakse selle all kindlustatud lossi, kus asub teatud rajooni administratiivne ja sõjaline keskus. Bhutanis ühitab dzong neid funktsioone kloostriaga.

Dzongid asuvad kõik strateegiliselt tähtsates kohtades, eriti seal, kus on karta vaenlase (peamiselt Tiibeti) rünnakut. Vanasti kogunes vaenlase kallaletungi puhul kogu oru elanikkond dzongi kaitsvate müüride varju.

Dzongide süsteem kui administratiivne struktuur on pärit Tiibetist ja arvatakse, et Bhutani tõi selle 1153. aastal Tiibeti laama Gyalva Lhanangpa. Dzongid laiendasid nii religioosset kui ka militaarset autoriteeti ja moodustasid kindla osa Suur-Tiibeti kuningriigi sõjalisest ja administratiivsest jõustruktuurist. Dzongid muutusid järk-järgult võimsate perekondade kindlusteks. Varasematel aegadel kuulusid praeguse Bhutani mõned rajoonid kohalikele hõimudele või kuningtele. Neile kuulusid kindlustatud ehitused, mida nimetati *Gyel Khar* – Kuninglik Kindlus.

Tegelikult pole nendest iidsetest *Gyel Khar*'idest peaaegu midagi lähemat teada. Varemete järele otsustades oli tegemist neljakandilise kivist torniga, mis näitab selgesti oma sugulust Tiibeti arhitektuuriga. Kõrgust oli sellel tornil üheksa või kümme korrust ja müürid olid hästi paksud.

XII sajandist alates täitsid dzongid põhiliselt sõjalist otstarvet. Nendes valitsesid võimsad maahaldurid – penlopid. Kuigi need penlopid allusid kõrgemale võimule, laiendasid nad järk-järgult oma mõju ja õigusi ning valitsesid dzongidest praktiliselt oma provintse. Sõjad mitmete penloppide vahel märgistasid Bhutani ajalugu XVII sajandist kuni XX sajandi alguseni. Need sõjad lõppesid iseenesest, kui üks penlop suutis vallutada oma vastase dzongi.

Nendel kindlustel oli tähtis osa ka maa religioosses elus ja on seda ka tänapäeval. Enamikul on või oli keskne klooster, kus toimus munkade koolitamine ja mis oli ka nende eluase. Tänapäeval on ainult Mongari, Paro, Punakha, Tashigangi, Thimphu ja Tongsa dzongis munkade kogukonnad. Thimphu ja Punakha dzongid on vastavalt Bhutani usujuhi Je Khenpo suve- ja talveresidentsiks. Simtokha dzongis õpetatakse teoloogilisi ja klassikalisi õppeaineid, üliõpilased on aga siin ilmalikud.

Dzongi kloostri ja administratsiooni vahel on kindlapiiriline vahe. Sajandite vältel on see nii olnud, kuigi kõik ilmalikud kohustused täideti kuni viimase ajani kloostriametnike poolt. Nende ehituste ülesanne läbi aegade on olnud Drukpa Kagyupa usulahu huvide kaitsmine.

Dzong Bhutanis

Enamus dzonge on ehitatud ühtse plaani alusel, kuid muidugi kohalikest oludest tingitud variatsioonidega. Valitud asukoht peab olema domineeriv, harilikult mäenõlval ja hea ülevaatega orgu. Bhutani dzongid sarnanevad arhitektuuriliselt oma Tiibeti eeskujudega, kusjuures üksikasjades on märgata küllalt suuri erinevusi. On väheusutav, et kõige vanemad dzongid olevat olnud ümmargused tornid, Bhutanis leiduvad ümartornid on harilikult dzongile suvaliselt lisatud vahitornid. Lisaks muule kasutati neid veel vanglatena ja lahinguvarustuse hoidlatena.

Dzongid on valdavalt projekteeritud kas ristküliku- või ruudukujulise põhiplaani, mille keskel asub siseõu. Kõrvalekaldumise sellest võisid tingida maapinna reljeefi iseärasused. Nurgad on harva täisnurksed ja põhikuju läheneb rõõpkülikule. Ehitus näitab selgesti Tiibeti päritolu, rõhuga rasketele kivimüüridele, mis on koonusekujuliselt alt pisut laiemad ja ülalt pisut kitsamad. Tihti esineb uste ja aknaavade ümber krohvitud müüriribasid. Mustad ja hallid ribad annavad avaustele hea kontrasti valgeks lubjatud müüride taustal.

Aknaraamid nendes avades koosnevad harilikult kolmest raskest puidust tahutud postist, mis vähe valgust läbi lasevad. Seetõttu kasutatakse neid kitsa avaga aknaid ainult mitteeluruumides. Eluruumi leiame ülemistel korrustel, kus välisseinad on puidust ja savist ning avarust seetõttu rohkem.

Vertikaalne arhitektuurikorraldus nii mõõtmel kui dekoratsioonilt aitab nii kindluse kaitset kui ka esteetikat arvestada. Aknad on alumistel korrustel kitsad ja tagasihoidlikud, vähe dekoreeritud kui üldse, tagasihoidlik puidust raam asetatud massiivsesse kivimüüri. Mida kõrgemal asub põrandapind, seda laiemad ja paremini ilustatud on aknad. Aknad on seega peamised dekoratiivsed elemendid valgeks lubjatud välisseinte taustal.

Katusetasandist pisut allpool leiame eranditult kõikjal laia riba *khemar'i*, mis harilikult on punane. Bhutani arhitektuuris märgistab see hoone religioosset kuuluvust. See värviriba näitab veel kord Bhutani arhitektuuri tihedat sidet Tiibetiga. Bhutanis on talumajadel kõrged katused, sest seal sajab palju vihma. Tiibetis on vihma vähe ja katused lamedad. Need lamedad katusepinnad on ühtlasi ka lisa

elamis- ja töötamispiinnaks. Katus on ümbritsetud kaitserinnatisega, et keegi kogemata ei komistaks ja alla ei kukuks. Tihti moodustavad selle rinnatise kuivama laotud küttepuud.

Dzongi südamiku moodustab alati *utse*, õue keskel asuv tornikujuline ehtis, mis sisaldab peamised templid ja nendega seoses olevad ruumid. See on kõige olulisem osa dzongist ja on alati paljukorruseline ning oma põhiplaani ristküliku- või ruudukujuline. Säärasena sarnaneb *utse* mõningal määral kindluse torniga. Tongsa dzongi *utse* on huvitav näide. Arvatakse, et see on ehitatud 1542. aastal ning on olnud kasutusel kui üksik kindlusetorn, kus on olnud ka eluruumid. Selle torni suhteliselt saledamad proportsioonid eristavad teda märgatavalt Bhutani teistest *utse*'dest. Tongsa *utse* võib seega olla ainus Bhutanis säilinud *gyel khar*. Kõige püham koht *utse*'s on Lhakhang (Lha- vaim, hing, Khang – maja). Lhakhangis võime leida Buddha, Guru Rimpoche, bodhisattvate ja teiste pühade meeste ja naiste kujusid ja pilte. Tempel on saanud oma nime isiku järgi, keda esindab suurim kuju selles templis, näiteks Guru Rimpoche Lhakhang või Chenrezi Lhakhang jne. Peale peamise kuju on harilikult veel rida teisi. Paremal ja vasakul templile nime andnud kujust asuvad tema õpilaste vähemad kujud ja pildid.

Lhakhang jõe läbi Tshokhangi, mida harilikult tuntakse *Kunrena* nime all. See on suur palvesaal, kuhu mungad kogunevad mitu korda päevas kas palvusele või muuks otstarbeks. Enamuses dzongides on Tshokhangi kõrval veel rida väiksemaid altariruumi, mis on pühendatud mitmesugustele jumalustele ja pühakutele. Kõikides nendes ruumides on seinad kaunistatud pühapiltidega.

Enne sisenemist Tshokhangi tuleb läbida *Gorokha*, mis sõnasõnaliselt tähendab "ukse suud". See on poolavatud ruum, mille kolm külge moodustavad seinad ja mille üks külg avaneb hoovi. Gorokhas pole kujusid, kuid seinad on kaetud pühapiltidega. Need on pühendatud nelja ilmakaare kaitsejumalustele. Olelusratas ja Kõiksuse Kavand on samuti eelistatud motiivid. Olelusratas on tihti esinev sümbol. See on suur ümmargune seinamaal, mille ülemine pool on kaheks jaotatud (mõnikord ka kolmeks). Üks osa kujutab vaimude ja titaanide riiki ja teine osa inimeste maailma.

Alumine osa on alati jagatud kolme ossa. Keskel on põrgu, mis näitab meile, mis siis juhtub, kui inimesed ei tunnista vadžraana doktriini. Kujutatud on piinamist. Kannatusi väga kõrge ja väga madala temperatuuri käes. Vasakul ja paremal põrgust leiame näljaste vaimude ja loomade riigi. Ümmarguse maali keskmes on väiksem sõõr, kus on kujutatud kukke, madu ja siga, sümboliseerides ihalust, vihkamist ja nõmedust, s.t. inimkannatuste algallikaid. Sõõri välisservas on rida pilte, mis kujutavad 12 lüli üksteisega seoses olevaid põhjusi. Vale käitumise vääramata rada, mis viib üha hullemate tulemiteni. Tänapäeva maailma jumalus Mara on kõik ülaltoodu oma hammaste vahele haaranud, et takistada inimestel põgenemist sellest maailmast.

Nüüd jõuame ringteeni ümber *utse*, see on märgistatud palveveskite reaga ehituse allkorrusel. Need palveveskid on silindrikujulised ja täidetud palvete ning mantratega, mis on maalitud nende välisseintele. Palverändurid käivad ümber *utse* kellaosuti liikumise suunas, keerutavad palveveskeid ja austavad sääraselt templit ja selle jumalusi. Iga palveveski pööre kannab usulise mõtte, mis on maalitud veski pealispinnale või kirjutatud paberile, mis veski seest kogu maailmale laiali paisatakse. Palveveskid asetsevad orvus kiviplaatide vastas, millele on nikerdatud buddhade, bodhisattvate, pühakute, mahasiddhade või laamade kujutisi.

Dzongi õu on piiratud paksude kivimüüridega ja sillutatud laiade lamedate kiviplaatidega. Seda õue nimetatakse dochheniks, mis tõlkes tähendab "laiad kivid". Piki dochhen'i külgi paistab dzongi välisstruktuur kahe-, kolme- või neljakorruseline, koos õue vaatavate palkonite ja terrassidega. Puust sambad kannavad ülakorrust ja nende vahelt paistavad laiad tahutud aampalgid. Viimased on harilikult kaetud pöörlevate pilvesiluettidega, samuti võib sealt leida meredeemoni Makara maalitud või nikerdatud kujutise või Hiina trigramme aampalgi keskel.

Balustraadide ja palkonite taga on dašad ehk munkade eluruumid, samuti õppeklassid ja muud vajalikud ruumid. Õuetasandist allpool asuvad enamasti laoruumid ja tallid.

Dzongis tehakse teravat vahet kloostri ja administratsiooni hoonete vahel. Seetõttu on kindluses mitu õue. Konstruksioonilt ei erine kloostrihooned dzongi muust osast, kuigi mõnedes neist

näivad templid ja klooster olevat märgatavalt vanemad kui muu osa. Kõigi nende kaalutluste taustal peame meenutama, et 1897. aastal toimus Bhutanis tugev maavärin, mis hävitas täielikult või osaliselt enamuse dzongidest. Kõik olevat taastatud originaalses stiilis.

Maa ja rahvas

Bhutanil pole merepiiri ja selle maa geograafiline eripära piirab elanike kontakte muu maailmaga. Bhutanis endas on erinevad rajoonid üksteisest eraldatud kas siis mäeahelike või praktiliselt läbipääsmatute metsamassiividega. Need iseärasused takistavad asulate ja üksteisest kaugel asuvate piirkondade omavahelist suhtlemist.

Põhjast lõunasse võime Bhutani jagada kolme erinevasse tsooni: Suur-Himaalaja mägedega Kula Kangri (7754 m) ja Jomolhari (7314 m) on Tiibeti platoo lõunapoolne piir. Selles igilume piirkonnas asub veel terve rida uurimata ja koguni ilma nimeta mägihiiglasid, "jumalate trooni". Paljud Bhutani jõed saavad oma alguse põhjapiiril asuvatest hiigljääliustikest. Neli mäekuru, üks idas ja kolm läänes olid läbi aegade kõige tähtsamad ühendusteed Tiibetiga.

Teine tsoon on Sise-Himaalaja oma viljarikaste orgude ja kiirevooluliste mägi jõgedega. Siin elab enamus Bhutani rahvastikust. Erinevus sademetes ja kõrguses merepinnast (1100 kuni 3000 m) tingib väga erineva taimekasvu ja metsade koosseisu (tamm, roododendron, küpress, kadakas, mänd jne.). Fauna on samuti väga liigirikas nagu faasanid, põldpüüd, tuvid, põdrad, metssead ja karud. Vahel eksib ka mõni tiiger siia kliimavööndisse.

Mustade Mägede ahelik, mis ristub Pele-La mäekuruga, jagab maa lääne- ja idaosaks.

Kolmas tsoon asub lõuna eelmäestikus, kus kliima on subtroopilisest kuni troopiliseni. Siin pole aastane sademete hulk viis kuni kuus meetrit mingi erand. Künkanõlvad on kaetud džunglitihnikuga. Ainult siin kogu maailmas elutseb pika sabaga ahv kuldne langur (*Presbytis Geei*). Siin tunnevad ennast hästi ka elevandid, tiigrid ja ninasarvikud.

Need kolm tsooni kokku on 46 500 ruutkilomeetrit umbes 0,6 miljonit elanikuga.

Rahvastik

Bhutani elanikkond koosneb kolmest erinevast etnilisest grupist. Kõigepealt on Sharchopid, kõige varasemate kohalike elanike järeltulijad. See on Indo-Mongoli tõugu rahvas, kellest veel täpselt ei teata, kust ja millal nad maale tulid. Teise grupi moodustavad ngalopid, Tšibeti immigrandide järeltulijad, kes tulid maale alates IX sajandist AD. Sellesse gruppi kuuluvad elanikke leidub peamiselt Bhutani lääneosas, erinevalt Sharchop'idest, kes jäid elama Musta Mäestiku ahelikust ida poole. Kolmas grupp koosneb nepaallastest, kes seadsid ennast sisse lõunatsöonis alates XIX sajandist AD.

Bhutani ametlik keel on dzongkha, mis tõlkes tähendab "dzongi keel". See on üks tšibeti dialektidest, milles on arenenud märgatav rahvuslik iseloom, eriti hääldamises. Seda trükitakse klassikalise tšibeti tähestiku *Ucan*'i abil. Käsitsi kirjutamiseks on seda pisut muudetud.

Paljude kõrgmäestiku orgude geograafiline eraldatus on kaasa aidanud terve rea kohalike dialektide säilmisele. Bhutani kaguosas on säilinud Mon ja Khen keeled. Vanad keeled on Bhutani rikka traditsiooni hammastavad koostisosad, sisaldades tohutu hulga kohalike legende, laule ja rituaale.

Bhutanis on tänapäeval säilinud neli kohalikku keelt: dzongkha, mida räägitakse Lääne- ja Põhja-Bhutanis ja mis on ühtlasi selle riigi rahvuskeel, bumthangkha, mida räägitakse Kesk-Bhutanis, sharchopkha, mis on käibel Ida-Bhutanis ja napali, mida kasutatakse Lõuna-Bhutanis.

Tüüpiline vaade Bhutani mägiselle alale

4000 m kõrgusel merepinnast

Piknik mägedes

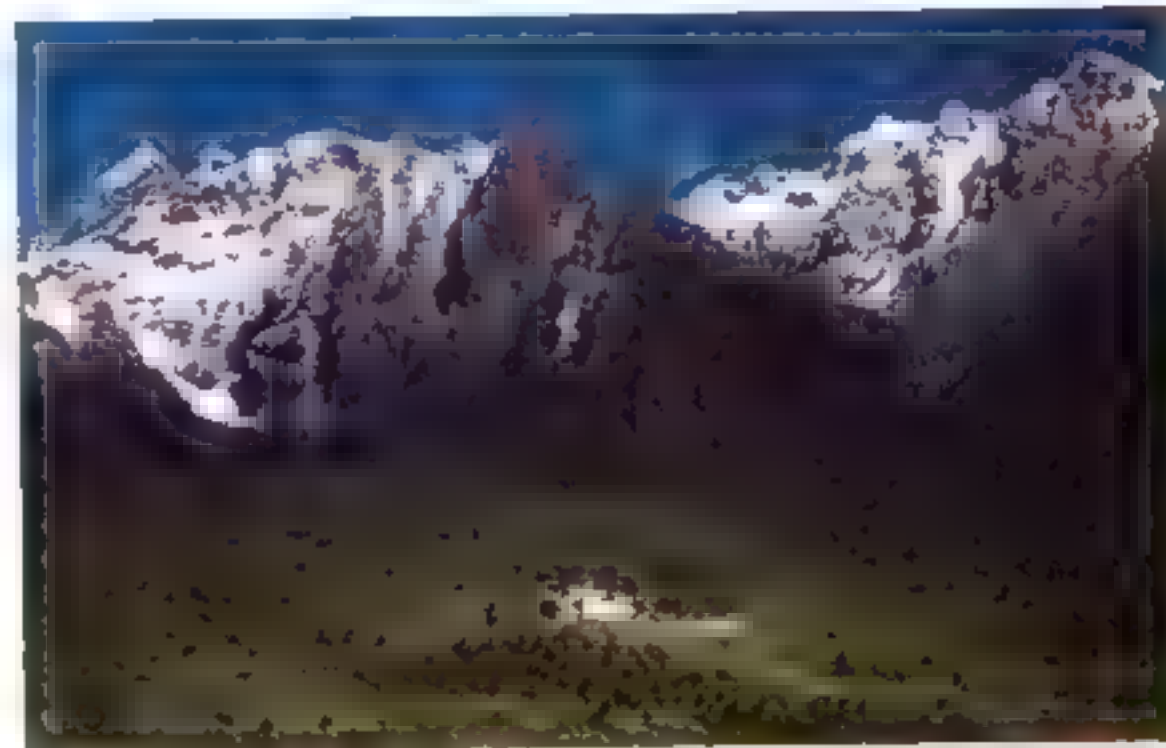
Autori abikaasa koos reisipäri (paremal) ja autojahiaga

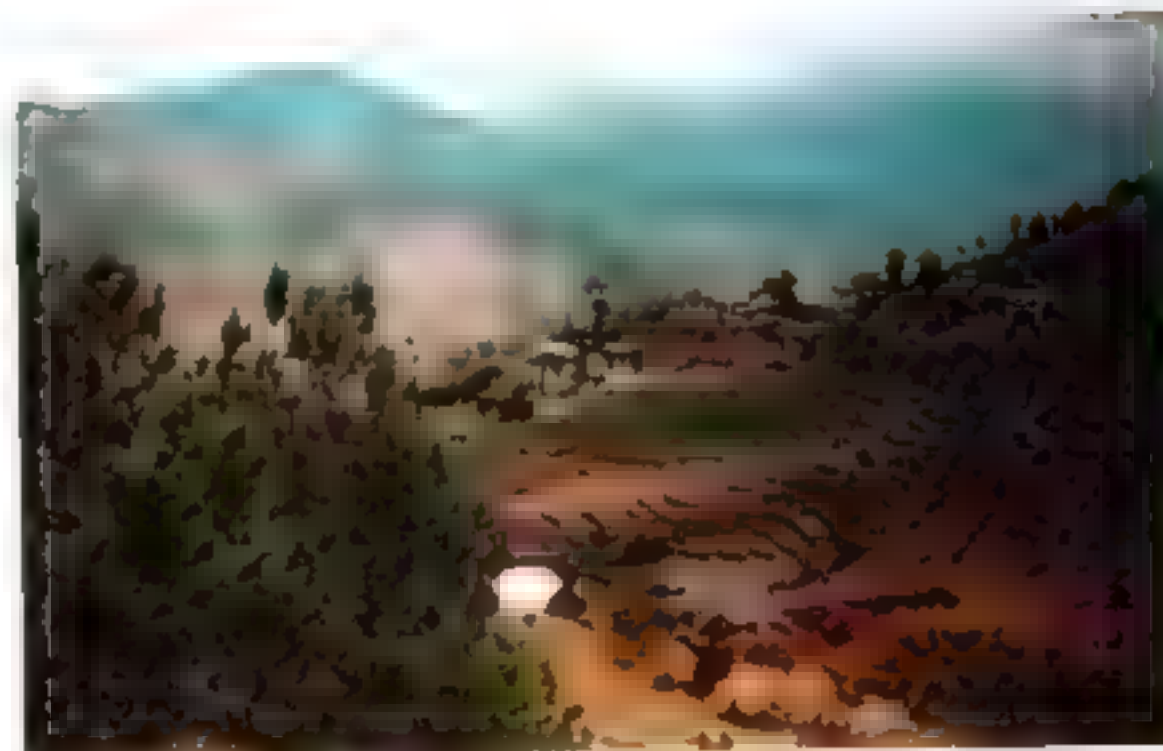
Enne päikeseloojangut

Lääne-Bhutanis

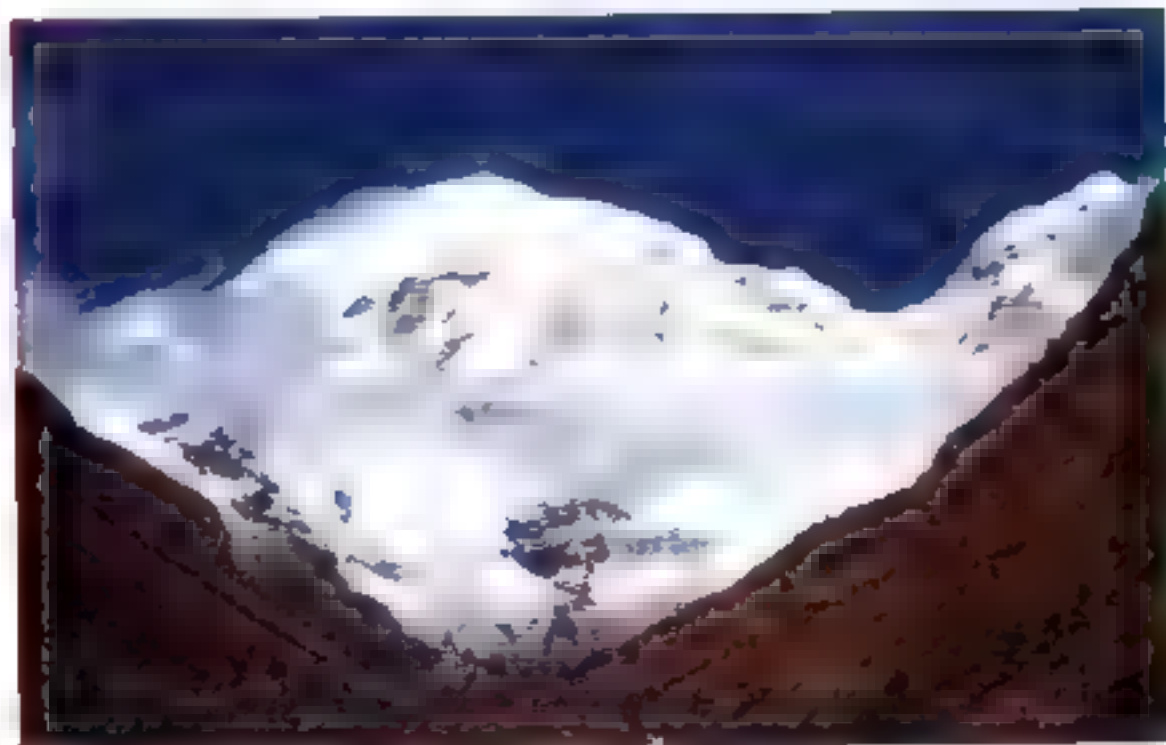
Laune-Bhutanis

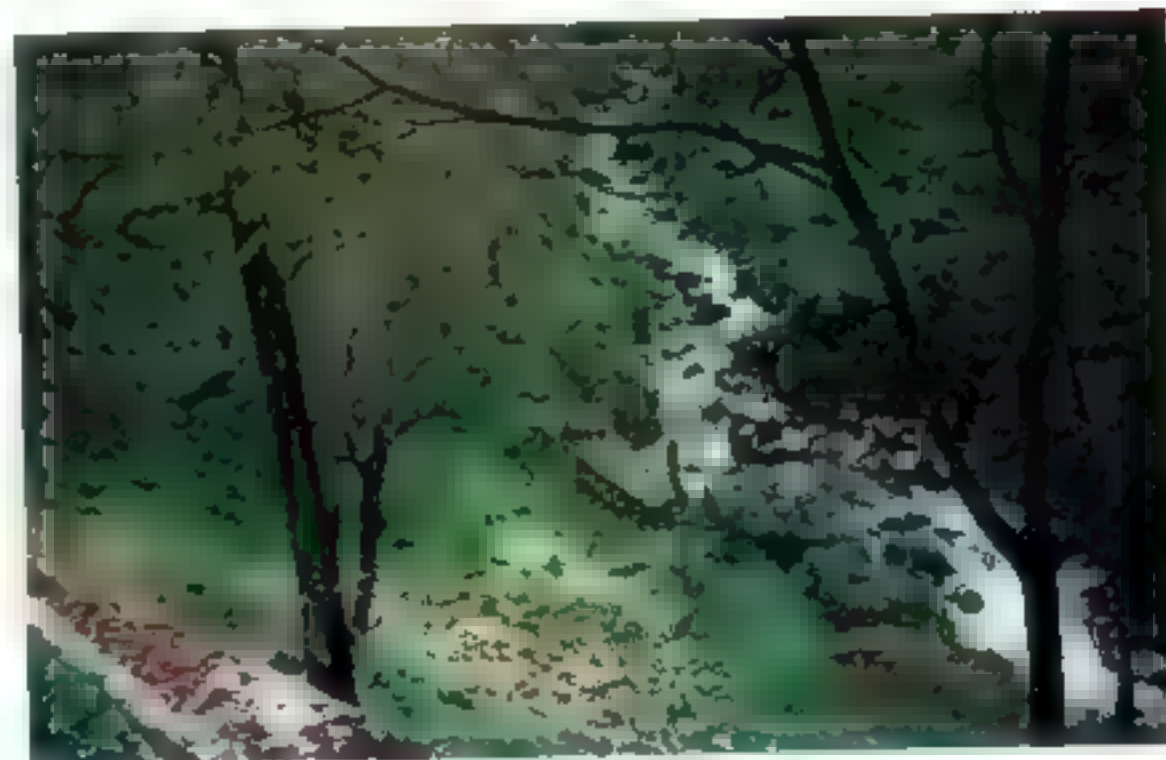
Terasspöllandus

Lashio Dzong

Chomolhari mäetipp

Oru pöbjas

4000 m kõrgusel

Bhutani naised vilja peksmas

Jakiga kündmas

Bhutani kunstikoolis

Tantsustuudios

Bhutani tüdruk turukarviga

Kindlus klooster tenpo

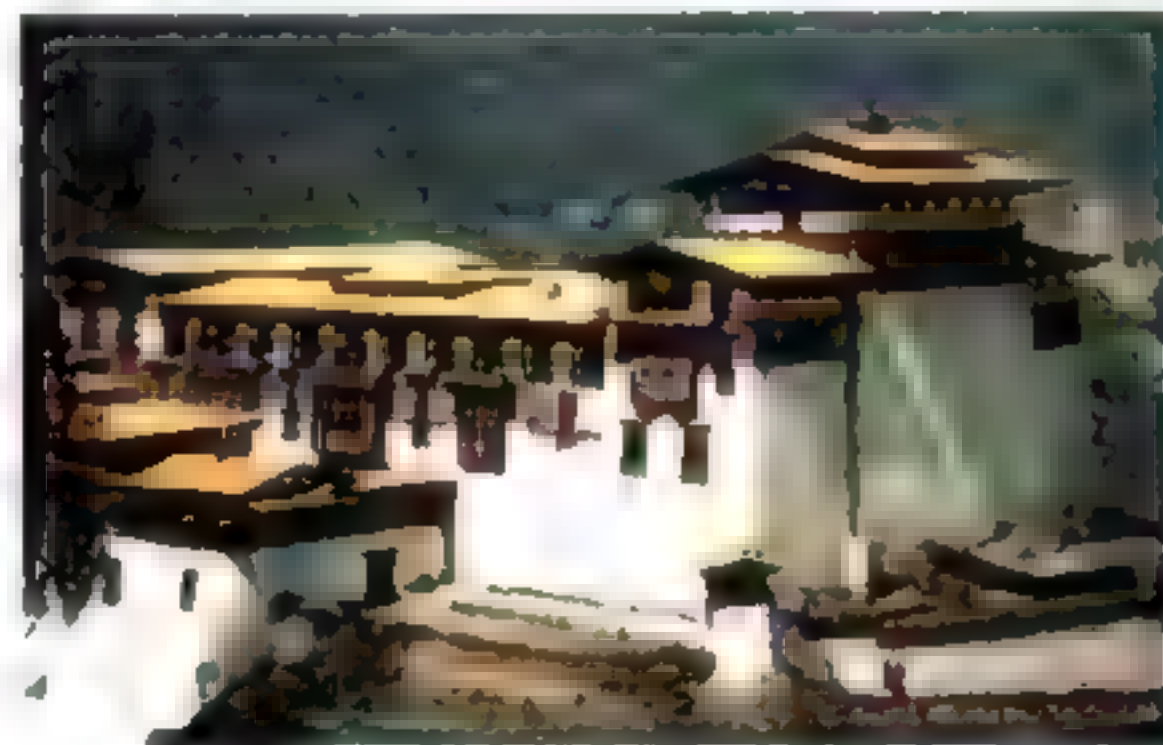
Mungaõpilased lõunavahet ajal

Noored mungad

Kevud Bhutanis

Trongsa Dzong

Palveseskid

Mujake mägedes 4000 m kõrgusel

Pidulik rongkisk kindluse ovel

Palvelipud

Ülevaade asustusest

Bhutani elanike arv arvati olevat 1997. aastal umbes 600 000. Elanike tihedus on umbes 13 inimest ruutkilomeetril. Sissetulek ühe inimese kohta aastas on 470 USA dollarit. Suured maa-alad on praktiliselt tühjad, kuna teised on jälle üle rahvastatud. Põhjast lõunasse a) tegelikult tühi Suur Himaalaja piirkond - lõhestatud maapind kõrgmägede vahel, mille kõrgus ulatub kuni 7554 m; b) Sise Himaalaja suhteliselt hästi asustatud orgude võõnd, mis kogu Bhutani ajaloo vältel on andnud tema elanikele toitu, peavarju ja kõike muud vajalikku, c) Mustast Maahelikust lõunasse jääv ala ja d) Lõunapiirkond piirab India, mida iseloomustavad hajutatud elanikegrupid.

Lõunapiirkond on tihedalt rahvastatud. Seltele on ka suhteliselt lihtne juurdepaas Indiast ja sinu asetsevate linnaelanike arv kasvab märksa kiiremini kui muudes piirkondades.

Minu enesetunne troopikas

Püüan näha taimi kasvamas, troopikas peaks see õnnestuma. See tihnik keeb maapõuest välja. Need bambusvõsad otse tunglevad taevasse. Kogu jumalik looming voolab pidevalt. Pole tarvis Herakleitost, et seda kellelegi selgeks teha. Troopikamets on midagi muud kui meil. Parasvõõtnes on mõiste "mets" kollektiivne arusaam, selle all mõistetakse suurt hulka üksikuid puid. Siin troopikas aga mõjub mõiste "mets" puudest konkreetsemalt. Viimastel on tegu, et rohelistest massist üldse välja paista. Kaevarimiseprotsess toimub nii hoogsalt, rikkalikult ja piiritlemata, et väline vaatlus küll mingit võimalust ei anna olemise teooriat luua. Kõik on pigem tõestatav saamise või tekkimise abil ja väljaspool saamist pole midagi. Iga silmapilgu vaatlemine tõestab meile Buddha ilmutusõpetuse õigsust.

Buddha fenomenoloogia on vegetatsiooni täpsem teooria, mida kunagi on avaldatud. Nii nagu taime elu on tüüpiline kõigi eluavalduste suhtes, nii on ka Buddha inimeste olemise ära seletanud ja seda on küllalt palju. Kõik välised probleemid on taimes esile kerkinud ja lahenduse leidnud nagu inimese olemuseski vabaduseprobleemid, surematus ja see, miks me üldse eksisteerime. Tekib küsimus, kas Buddha on tahtnud inimesi taimede sarnastena näha. Vastus saab olla ainult jaatav. Tema õpetus samastab kõik olemisvormid. Budistliku inimese passiivsusel pole muud seletust, kui et ta on taime sarnane.

Troopikas viibides ei imesta ma enam, et Buddha on oma õpetuse aluseks võtnud taimede elu fenomenoloogia. Elu võrdub siin vegetatsiooniga. Nii keha kui vaim vegeteerivad. Ja see vegeteerimine kurnab inimest sel määral, et langeb ära mingite kõrgemate eesmärkide poole püüdmine.

Et abstraktne õpetlane budistliku maailmavaatega rahuldub, on arusaadav. Kuid inimene, kes tunnetuslikult on budismini jõudnud ja kes pealegi veel Kõiksusega elavas seoses on, kaldub harilikult

absolutismi. Nii oli see kõikide vanade india tarkade juures, kelle vaated Buddhaga üldjoontes kattusid. Buddha lõi religiooni, mis oli puhtakujuline fenomenoloogiline relativism. See näib läänepoolkera elanikele paradoksaalsena ja paneb braahmani tarku budismile halvustavalt ülevalt alla vaatama. Nüüd avanevad ka minu silmad üha rohkem ja rohkem. Hakkan paremini mõistma. Nende füsioloogiliste eelduste juures, mida troopikas elavad inimesed omavad, on budism tõeline evangeelium ehk võiks seda vähemalt olla.

Tarvitseb vaid analüüsida oma teadvust, kuidas see nende päevadega on muutunud. Minu tegutsemistahe on märgatavalt vähenenud. Minus pole initsiatiivi. Selle asemel et tegutseda, lasen ma endaga sündida. Sellega on vahemaa minuni normaalseks muutunud, mis isegi ennast jälgiva põhjamaalase juures üpris harva juhtub. Koos sellega tekkinud sisemine vaikus, mis on selge enesetunnetuse eeltingimuseks. Troopikas pole palju tarvis, et psüühikas toimuvat objektiivselt tunnetada. Nüüd aga lisandub sellele too toimumine – orgaanilised protsessid mõjuvad vegetatsioonisarnaselt, kus nad ilma meie egot kaasa tõmbamata toimivad – see on väga intensiivne, palju hoogsam kui põhjalaiustel. Nii hingena kui ka ihuna tunnen end pidevalt vohavat, kasvavat, õilmitsevat, pidevalt tekkimas ja hääbumas. Mul on tunne, nagu aetakse mind pidevalt läbi lõpmatute sündide ja surmade. Tulemus on kahe sugune: esiteks olen olukorrast teadlik – toimub lõputu ahel uuestisündide, teiseks aga tekib raskusi üle maapealse elu välja vaadata. Ma ei leia, et sealpool muutuvat ka midagi püsivat oleks. Kogu olulestadvus haihtub pidevas muutuses. Esiteks ei tunne ma ennast osakesena sellest, teiseks on mitte-mina protsessi teadvus nii tugev, et iseseisvale mina-tunnetusele enam ruumi pole. Kui nüüd nende kogemuste taustal mõtiskleda budismist, kus väidetakse, et pole muud kui algus ja lõpmatu protsess, milles lõpmatu põhjuslikkuse read üksteisele mõju avaldavad. Mille järgi kõik näiliselt püsivad kehad on ainult saamise mööduvad lõikepunktid, mille kohaselt pole mina väljaspool saamist. Pole ka hinge ega isikut ja sääraselt tunnen ma oma elu. Nüüd mõistan hästi, kuidas Buddha jüngrid ja õpilased tema õpetust rõõmuga tervitasid. Õhtumaalastes oleksid need jutlused meeleheite esile kutsunud. Inimene on alati rõõmsalt

liigutatud, kui keegi teine talle tema isiklikke elamusi avalikustab.

Selle tunnetusega langevad ära kõik raskused mõista budismi nirvaanamõtet. Troopikaelanik tunneb end mitte-minas ujedalt, selles ülivõimsas looduses, mis tema teadvuse kõigiti täidab. Kuni ta selles protsessis on võimeline lahustuma, ei küsi ta edasi, mitte rohkem kui lääne elurõõmus noormees keskajal taeva järele küsis. Tuleb aga päev, mis harva tulemata jääb, mil ta oma seisundist on väsinud. Mil temas ärkab aimus millegi kõrgema järele, siis saab troopikaelanik seda kõrgemat ainult sääraselt kujutleda, et see teda keskkonna ahelatest vabastab. Nende sisse, näiteks eluna taevas ei saa ta oma elu kujutleda, kuna igasugune kujutletav elu oleks sarnane sellega, millest ta väsinud on. Tema ideaal on seetõttu tingimata ainult lahustumine. Mida mõistab ta tegelikult nirvaana all? Kuidas peaks ta seda tegelikult määratlema? Mina-teadvust tal pole, mida saaks vastandada kiiresti kaduva loodusega. Järelikult ei saa ta väita, et ta mingit kõrgemat seisundit ihkaks. Samuti ei saa ta väita, et ta sooviks olematusse haihtuda, sest juba sellega, et ta loodusprotsessist eemalduda soovib, tunnistab ta, et ta ennast selles lahustumas ei tunne. Ta igatseb kindlapeale pääsemist saamise ja kadumise askeldustest. Kui püüan seda tunnetust tabada, siis tunnetan, et ma pole selles edukam kui Buddha jüngrid. Buddhal oli oma filosoofiline põhjus, miks ta nirvaana kohta midagi lähemat ei rääkinud ja kõiki katseid selles suunas ketserluseks nimetas. Igatsus nirvaana järele tähendab püüdlust vabaneda looduse kütkeist. Üldinimlikku soovi vabaneda, mis on aluseks kõikidele eshatoloogilistele kujutlustele. Tugeva mina-teadvusega inimesed soovivad oma vabanemist positiivsete kujutlustega. Seal, kui inimesed on ettenägelikumad nagu braahmanid, kujutlevad nad seisundit väljaspool individuaalsust, milles nad peale oma isiksusest loobumist, seda enam oma mina säilitaks.

Kuidas aga on lood nendega, kellel puudub mina-teadvus? Neid juhivad samad vabaduspüüdlused hoopis teistele kujutlustele. Tõepoolest, nad ihkavad vabanemist loodusest, ja neil ei ole sellest suuremaid soovide. Kus loodustunnetus on kõikvõimas, ja oma mina vaevalt tunnetatakse, ei saa enesetunnetus ennast positiivselt maksmata panna. Budisti metafüüsiline elamus on igatsus nägemusest

vabaneda. Rohkemat ta ei vaja. Kui keegi teine teda veel edasi küsitseb, siis näitab see, et teda pole mõistetud.

Olen paljudest jumalateenistustest osa võtnud ja preestrite ning munkadega mõtteid vahetanud. Templist kostab muusika, mis usklike jumalateenistusele kutsub. Jõuan juba mitmendat korda arusaamisele, et mingi õpetuse vaimsusega tutvumine peidab endas alati üllatusi. Kas kirik esindab "puhast" õpetust või mitte – on ta vaimu elav väljend.

Pean tunnistama, et budistlik preester üllatab mind oma kõrge tasemega. Temast kiirgab mingit leebust, kõikemõistmist, heasoovlikkust, mingit eluraskustest kõrgemal seismist. Kahtlemata on siin tegemist huvipuudusega materiaalse elu vastu, mida budism oma usklikele sisendab. Ideena võib see muidugi väga tore olla, elada teistele ja mitte endale. Säärastena, nagu inimesed kord juba on, teeb aktiivne ligimesearmastus kitsarinnaliseks ja sugugi mitte avaramaks. Ainult erandjuhtudel ei muutu inimesed seejuures pealetükivaks ja võimuahneks. Kui taktitud on kõik inimkonna parandajad! Kui kitsarinnalised kõik misjonärid! Psühholoogiliselt tähendab see ju oma arvamise pealesurumist kellelegi teisele. Kes sääraselt toimib, on vaimselt piiratud inimene. Kes sellega pidevalt tegeleb või kellele see on koguni elukutseks, muutub üha piiratumaks.

Budism õpetab meile, kuidas oma vaimse heaolu eest hoolt kanda ja see eesmärk nagu toidaks inimese egoismi. Seda aga ei tule budismis kahel põhjusel karta: esiteks, ei püüta isiksuse õndsust saavutada, vaid vabaneda individuaalsuse raamidest, mille kohaselt egoistlikud soovid on välistatud. Teiseks, heatahtlikkus ja kaastunne on budisti voorusteks, mis teda kõige enam abistavad vabanemaks isekusest. Koostöö seesuguste ideaalidega nagu huvipuudus ja ligimesearmastus on tekitanud budismis seesuguse vaimse üleoleku teistest religioonidest: budistlik ligimesearmastus ja halastus. Ligimesearmastus kristluses tähendab tahta head teha. Budismis – jätta igaüks oma arengutasemele. Ja seda mitte ükskõiksusel lähtudes, vaid arusaamast, et igas seisundis on oma sellele arengutasemele vajalik positiivsus.

Üldindialise arusaamade kohaselt asub iga inimolend just täpselt sellel arenguastmel, kuhu ta oma püüdluste abil on tõusnud või

langenud. Järelikult on iga arenguaste sisemiselt õigustatud. Oleks muidugi väga soovitatav, et igaüks kõrgeima astmeni jõuaks, kuid sinna ei saa hüpata, vaid tõusma peab aeglaselt aste-astmelt ja igal astmel on oma erandlik võlu. Ristiusu algsajandeil, kui askeetlust kõrgelt hinnati ja ilmalikku elu patuseks peeti, oleksid meie kirikujuhid meeleldi kogu inimkonna kloostriks sulgenud. Budism aga, kus meelsus on ju tegelikult veelgi maailmavaenulikum kui ürgkristluses ja kus mungaseisus on tunnistanud ülimaks siin maa peal, on ometi kaugel sellest, et kõrgema pärast madalat hukka mõista. Iga seisund on vajalik ja seetõttu hea.

Õis ei välista lehte ega too omakorda vart või juurt. Inimese heaolu ei vaja, et me kõik lehed vägivaldselt õiteks muudame. Jätame nad rahulikult lehtedeks ja suhtume neisse armastava arusaamisega. See suurepärane üleolek ja inimesearmastus vaatab meile vastu igast budistliku preestri näost. Nüüd hakkan aru saama, miks rahvas budistlikke vaimulikke nii piiritult austab. Algul tundus see vastuolulisena, et seda, kes maailma asjade vastu huvi ei tunne, rohkem austatakse kui toda, kes pidevalt oma kaasinimeste eest hoolt kannab. Tegelikult toimib see kõikjal sääraselt. Inimene ei taha olla eestkostjalane. Tagamõtteta, omakasupüüdmata, puhas elu on budistlike põhimõtete kohaselt ülim, mida inimene võib maa peal saavutada. Nii teenib see, kes munki teenib – oma ideaali.

Nende templite õhkkond, või õigemini öeldes, kiirgus, on suurepärane. Kunagi pole ma seesuguse rahu keskel viibinud. Ja ometi on mul täna selgem kui kunagi varem, et budism läänepoolkera elanikele religiooniks ei sobi. Et sääraselt mõjuda, nii kujundavalt, nii positiivselt, nagu see on toiminud lõunapoolkera elanike hulgas, peab olema vastav hingematerjal – hoopis teistsugune, kui meie seda hankida suudame. Meie, kes me kusagil rahu ei leia, kelle kogu energia on kineetiline, muutuks enda huvides elades ilmselt egoistideks, üldine kaastunne ja heasoovlikkus muutuks kohe labaseks loomakaitseks.

Pole mingit kahtlust, et ainult troopikaelanikele sobib lõuna budism, seda ei tohi kunagi unustada. Kui oleme selle endale selgeks teinud, on arusaadav, et budismi juurde kuulub ka leebe looduslik alus, siis jääb üle ainult imestada, missugust loovat jõudu

see sisaldab. On hämmastav, millise tasemeni see religioon on rahvahulki õilistanud. Brahmanism pole kunagi rahvamasse sääraselt mõjutanud. Buddha sotsiaalpoliitiline vägitegu seisis selles, et ta esoteerilise ja eksoteerilise tarkuse vahel oleva seina maha rebis ja nagu Kristus kõikidele ühte evangeeliumi kuulutas. Selle iseloom oli väga täpsetele tingimustele sobitatud. Kõik ajalooallikad on sellega nõus, et Buddha oma hinajaana õpetuses (mida lõunapoolne kirik tunnistab) pole kõiki oma teadmisi avaldanud, vaid ainult osa sellest, mis vähemarenenud troopikaelanikele sobis. See õpetus on tõepoolest pisut naiivne. Aga kui õigesti on seejuures osatud arvestada lõunamaalase hingeelu. Selles mõttes on hinajaana-budism palju inimlähedam kui brahmanism ja ristiusk. Brahmanism oli küll lihtrahvale eraldi õpetuse välja arendanud, kuid selles puudus kahjuks selle õpetuse sügavus. Braahmanid rahustasid ennast seejuures üleolevalt, et plebeid ei oska ju sellest niikuinii lugu pidada. Kristuse sõnum on küll kõigile mõeldud, kuid see pöördumine toimub absoluutsest seisukohast lähtudes, ilma et tegelikkust arvesse oleks võetud. On vahet tehtud kõrgema ja madalama tõe vahel ja nagu seal nii ka siin on rahvas kaotajaks jäänud. Protestantismis aga, viimases katses Püha Õpetuse puhast vaimu tõhusaks teha, kaotas kristlus osa oma loomejõust.

Kui suur on vahe keskmise kristlase usutunnistuse ja selle vahel, kuidas ta argielus käitub! Seda vastuolu me budistlikes rahvammassides ei näe. Buddha on oma õpetuse nii meisterlikult sõnastanud, et see tema usutunnistajate südamesse on jõudnud. Kõigile arusaadavate lausete ja õpetussõnadega on ta suurima tarkuse lihtsa inimese südamesse istutanud ja seda nii sügavale, et ükski ebausk ega eksiteele sattumine seda kõigutada pole suutnud.

Millest selline Gautama õpetuse eelistamine? Kust selle õpetuse võime, neid nii sügavaid tõdemusi säärasesse vormi valada? Geeniust ei saa muidugi eitada. Mõned usundifilosoofid peavad tähtsaks tõika, et Buddha põlvnes valitsejate soost. Andekus, vaimsus, mõistus, metafüüsiline sügavmõte, religioosne intuitsioonivõime pole sõltuvad õilsast soost. Vastupidi, kõrgest soost sündinud on harva küllalt ühekülgsed, et mõnda annet välja arendada. Aga ettenägelikkuses ja vaimses üleolekus on aristokraat plebeist üle. Ainult

tema seisab parteidest kõrgemal, ainult tema pole kade, ainult temal on inimlike nõrkuste suhtes puhtobjektiivne suhtumine, kas või seepärast, et ta oma seisundi tõttu harva ise nende all kannatab. Kogu Buddha õpetus on läbi imbunud vürstlikust meelelaadist. Tema oli tüüpiline Kshattrya. Filosoofilises sügavmõtlemises jäi ta braahmanitele alla, ei hinnanud filosoofiat üldse kuigi kõrgelt nagu enamik poliitikuid ja sõjaväelasi. Aga ta tundis ja mõistis inimesi paremini kui keegi teine ning oskas arvestada nende vajadusi ja nõrkusi. Oma õpetusi oskas ta sääraselt teatavaks teha, et need mitte ainult usulisi vajadusi ei rahuldanud, vaid ka sotsiaal-poliitilisi ülesandeid täitsid. Selles osas on budism ristiuse kaugele maha jätnud. Buddha – kuningavõsu, parteidest kõrgemal seisev, on maailmale religiooni andnud, mis midagi olemasolevat eriti ei eita (budism eitab ainult üldjoontes kõike kaduvat). Seetõttu ei tekita see sallimatust ja hõlmab endas kõike head. Kristlus oli algselt proletaarlaste religioon ja oli vastuolus eelistatud rahvakihtidega.

Kui armastusväärne on budistlik jumalateenistus! Kui päike on loojunud, kutsuvad kellalöögid koguduse palvele. Tulevad need rahuarmastavad sinakalt läikivate mustade juustega inimesed tempelisse. Kes vähegi suudab, see pühendab küünla, aga kõik toovad lõhnavaid lilli. Altari ees, milles puhkab Buddha hammas ja mis on ilustatud kuldselt läikivate uste ja hinnaliste maalidega, seisab kollases rüüs sõbralik preester ja võtab julgustava naeratusega vastu annetusi.

Ma olen heade munkade kohalolekuga niivõrd harjunud, et kuidagi ei tahaks neist loobuda. On midagi rahustavat selles, kuidas nad päevast päeva kindlatel tundidel oma toiminguid sooritavad. Hommikul lähevad nad oma kausikestega linna, et innukate almu-sejagajate käest oma päevane toidunorm ära tuua. Siis ruttavad nad kümblema, edasi tuleb aeg mediteerida ja hiljem teistele kirjartarkust ja usutõdesid õpetada. Kõik ikka oma ettenähtud ajal ja rütmis.

Buddha olelusõpetus on oma tarkuses kadeduse ära kaotanud. Kui munk ka kõige paremat elu elab, ei välista tema tõdemused kellegi teise omi. Igahel on omal astmel seistes õigus. Me teenime meeeldi ideaali, mis on nii kõikemõistev ja suuremeelne! Liiati, kui

selle saavutamiseks nii vähe vajatakse! Budismi peetakse pessimistlikuks ilmavaateks ja seda ta ka on, kui kirjatähte täpselt jälgida. Küllap oli Buddha vahetevahel ka pessimist. Milleks muidu ta pidevalt kannatustest rääkis ja neile kannatustele oma õpetuses pearõhu asetas. Kuid tänapäevasel budismil puudub ju igasugune pessimistlik alatoon, vastupidi, see kirkastab meie elu vaikselt rõõmu leebeks. Lõpuks tähendab ju nirvaana lõunamaalasele sama mis meile igavene õndsus.

Mis budistidele nii leebeks äraolemise kindlustab, on kõigepealt teadmine, et lunastust polegi nii raske saada. Kui lihtsad on vastavad nõuded! Kui vähe pingutusi nõutakse isegi neilt, kes munkadena end sellele usule on pühendanud. Buddha õpetus on lõunamaalasele andnud umbes sama, mis Lutheri reform põhjamaalasele: võimaluse jumalakartlikult ja vagalt elada. Nii Buddha kui ka Luther eitasid kiriku autoriteeti ja kuulutasid inimese täisealiseks. Mõlemad on õpetanud usku, milles kõik vahed inimeste vahel on kõrvaldatud. Selle järgi ei seisa inspireeritud inimene Jumalale lähemal kui lihtsameelne. Buddha ei keelustanud küll mungaordusid, vaid just vastupidi, suurendas kõigiti nende tähtsust. Aga Indias ja teistes lõunamaades ei tähenda munklus sama mis Euroopas. See pole mingi erakorraline ja ebanormaalne eluviis. Budismis on mungad lihtsalt igapäevaaskeldustest tagasi tõmbunud inimesed, kes elavad organiseeritult.

Mungad on toredate inimesed. Nad on ja nähtavasti jäävad keskmisele tasandile. Midagi pole nende juures tähelepanuväärset. Budistlikus munkluses ilmnevad võib-olla rohkem kui kusagil mujal odava idealismi varjuküljed. Keskpärasuse idealiseerimine selgitab selle omapära. Luterluse innukus ja budistlik sallivus on kindlasti positiivsed nähtused. Aga see pidurdab pürgimist kõrgemale.

Üldiselt on tegelik vahe budismi ja kristluse vahel suurem kui teoreetiline vaatlus seda harilikult tunnistab. Otsustava varjundi on too Hiina tark ära tabanud, kes idamaist ja Euroopa eetikast järgnevalt iseloomustas: idamaalane õpetab: ära tee kellelegi seda, mida sa ei taha et sulle tehakse. Eurooplane aga soovib: tee teistele seda, mida sa tahad, et sulle tehakse. Idamaalase õpetus pidi olema tagasihoidlikum, eurooplase oma ründavam.

Veel kord kõnnime kloostrihoovis ja siseneme templisse. Õhtu on saabumas. Hämar dub. Altari ees palvetavad usklikud palverändurid. Üks munkadest alustab lauldes liturgiat ja ilmalikud laulavad kaasa. Altar on kaetud lõhnavate lillesülemitega. Kõikjal põlevad küünlad. Väljas on juba pime. Milline sügav poeesia peitub reliikviateenistuses! Siin on vaga rahvas, veel vagama valitseja poolt juhitud, aastaid kestnud töö tulemusena püstitanud kivimäe, milles säilitatakse püha reliikviat. Võib-olla pole see Buddha enda reliikvia: kas sellel on mingit tähtsust? Peaasi seisab selles, et see palvetama kutsub. Buddha väitis, et peale surma on temaga kõik lõppenud. (Nirvaanasse minnes lahustub individuaalsus.) Tulemus aga oli otse vastupidine. Seda enam hoiti sellest kinni, mis temast järele on jäänud. Mitte ainult tema sõnad pole säilitatud, vaid kõik õpetused, juhtumid tema elust, tema säilmed on muutunud kultuseobjektideks ja ta ise on jumalaks kuulutatud.

Rahvas ei mõista nirvaanaõpetust nii nagu kirgastanu seda oli mõelnud. Lihtinimesed olid ja on veendunud, et täiuslikkuse saavutanu nirvaanas igavesti edasi kestab. Kindel aga pole selles keegi, sest päevast päeva õpetavad ju mungad otse vastupidist. Jumala-teenistused sarnanevad surnu mälestamisega.

Vanaaja müsteeriumid

Tänapäeva inimkond, vähemalt läänepoolkeral elavad kristlased on ikka veel arvamusel, et käesolev kristlik kultuur on üksjagu kõrgem vanaaja kultuurist.

Kui me vanade rahvaste ajaloo, kultuuri ja religiooniga tutvume, nagu seda meile välja pakuvad salateadused ja ajaloolased, siis selgub tõdemus, mille üle me pole põrmugi imestanud, et enne kristlikud, eriti aga eelajaloolised rahvad olid palju kõrgemal hariduse ja kultuuritasemel kui tänapäeva rahvad.

Me pöörame oma tähelepanu tolele antiikmaailma ainulaadsele nähtusele, mis vanade rahvaste kultuuris keskmises seisis ja millest sai alguse inimkonna haridus ja kultuur: vanadele müsteeriumidele.

Kõikides kaasaja kultuurkeeletes on olemas rikkalik literatuur vanaaja müsteeriumide kohta. See on tunnus, et meie tänapäev on sellest väga huvitatud.

Seda huvi võib seletada asjaoluga, et tänapäeval kehastuvad inimesed uuesti, kes kunagi vanade müsteeriumide aegu elasid Roomas, Kreekas või Egiptuses. Kes tundsid ja hindasid nende põhimõtteid ja võib-olla tehnikat, või olid koguni ise müsteeriumide liikmed. Siit ka huvi, mida tänapäeva teadlased osutavad vanaaja Egiptuse, Babüloonia, India, Tiibeti ja Hiina kultuuri uurimisele.

Mida me mõistame müsteeriumi all? Sõna "müsteerium" tähendab saladust. Saladuse tähtsus ei seisne selles, et seda teistele teatavaks ei tehta. Ka mitte selles, et koolitamata mõistus sellest aru ei saa. Müsteeriumi olemus seisab selles, et seda keegi ei mõista ega silmaga ei seleta, sest see pole üldse hoomatav ega haaratav. See pole mõistusega tajutav ega objektiivselt määratletav. Seetõttu ei moodusta müsteeriumid midagi seesugust, mis on sündinud maa peal või toimunud astraalsel või mentaalsel tasandil. On täiesti vale rääkida astraalmaailma müsteeriumidest. Kõike, mis kuulub kujundite ja ilmingute maailma, on võimalik mõistusega uurida ja sisekaemuse abil vaadelda.

Sõna "müsteerium" tähendab toda üht suurt saladust (*Mysterium magnum*) ja tegelikult on olemas ainult üks absoluutne saladus – Jumalus. Tegelik ja ainus tõde. Universumi kõikide asjade jagamatu olelus. Too üks ilma teiseta. Igavesti seletamatu eksistents (*Parabrahm*), millest kõik sünnib, areneb ja jälle kaob. Too universaalne Ühtsus on lõpmatu, kõikjal olev Ruum, juureta juur. Kõiksuse põhjuse ta põhjus. Maailm aga on seejuures ainult pidevalt muutuv nähtus. Suur Saladus on see, mida religioon nimetab Jumalaks. Et tähistada Jumala suhet maailmaga, pole paremat võrdlust kui vesi ja laine. Nii nagu lainet ei saa veest eraldada ega lainet ei saa veeta olla, ei saa ühtki asja Jumalast ega Jumalat maailmast eraldada. Maailm pole muud kui seebimull, kui udukogu, mis kaob siis kui inimeses kaob ebausk ja pettekujutlused.

Too absoluutne ühtsus on ainus Tõde, ainus olemasolev Absoluutne Saladus. Seda Saladust pole keegi ei välise ega sisemise silmaga näinud. Tollel Ühtsusel pole kuju, nime, omadust, aega ega kohta. Seda suurt saladust pole veel keegi reetnud, sest seda ei saa kellelegi teatavaks teha. Aga see on igasuguse arengu eesmärk, milles igasugune areng lakkab. See on inimese siht ja suur igatsus. Ainult temas leiab inimene õndsuse, täieliku rahu, rõõmu, surematuse ja vabaduse, absoluutse tarkuse ja võimsuse.

Müsteeriumi all mõistetakse ka loodust ja universaalse Vaimu (*Atma, Logos*) olemust. Jumalikku Sõna, mille abil on kõik loodud ja millest kõik oleneb. Vaim ei eksisteeri eraldi Absoluudist. "Kes tunnistab Poega, tunnistab ka Isa". Vaim (*Atma*) on elu, valgus ja armastus igas olendis. Kõrgem mina igas inimeses. Kes teda tunnistab, see on saavutanud kõrgeima tunnetuse – enesetunnetuse.

Mis puutub inimesse, siis on olemas ainult üks müsteerium ja see on inimese suhe oma taevase hingega, suhe mis kehtib Kama-Manase ja Buddha-Manase vahel. Kes seda saladust on tunnistanud, teab oma lätet, oma tõelist, surematut loomust ja on sellega Surma võitnud.

Kui jutt on vanaaja müsteeriumidest, mõeldakse selle all harilikult neid antiikaja rituaale, mille ülesandeks oli inimesele selgitada Suure Müsteeriumi ja inimloomuse müsteeriumi suhet. Sellega tahteti jõuda tõe ehk oma surematu olemuse enesetunnetuseni.

Müsteeriumide läte ja levi

Müsteeriumide läte ulatub tagasi inimkonna ürgaegadesse. Arvatakse, et enne Atlantise hukku oli meie planeedil ainult üks religioon, ainult üks uskumus – ja see oli "Salaõpetus". Viimane oli kunagi kogu meie inimkonna üldine uskumus ja on seega kõikide religioonide algläte. Peale jääaega ei teadvustanud preestrid rahvale sügavamaid tõdesid, kuna inimkond oli Atlantise perioodi vältel nõidade küüsi sattunud ja seega kardeti müsteeriumide kuritarvitamist.

Sellest ajast alates on kõikidel vanadel rahvastel kaks religiooni: üks avalik (eksoteeriline), mida rahvahulkadele kuulutatakse ja teine sisemine ehk salajane (esoteeriline), millel on vähem riitusi ja dogmasid kui esimesel ja mis on mõeldud ainult haritud inimestele (meestele ja naistele). Avaliku rahvareligiooni kõrval leiame peaaegu kõikide vanaaja rahvaste juures veel salastatud preestrite-religiooni ja seda enamuse religioonisüsteemide juures. Brahmanismis, budismis, parsismis, Mosese religioonis, Zoroastrismis ja Laozi õpetuses. Sama toimus ka inkadel ja Põhja-Ameerika indiaanlaste juures. Isegi ristiusk ei tee selles reeglis erandit. Paljude sajandite vältel olid kristlikes kogudustes salakoolid, kus õpetati esoteerilisi teadmisi. Salastatud preestriusku leiame veel katoliku kirikus, vähemalt kõrgemate preestrite harrastatud. Protestantlikus kirikus on aga müsteeriumid täielikult kaotsi läinud.

Müsteeriumid tekkisid ajastul, kui meie planeedi inimkonda hakati lapseas õpetama. Toona asutas, nii väidab salaõpetus, jumalik õpetaja Suure vennaskonna – Looži, mis veel tänapäeval töötab ja kõikides maailmajagudes ning kõikjal rahvaste ja rahvuste seas meie heaolu üle valvab.

Müsteeriumide õitseajaks oli vanas Indias. Siit levis see Pärsiasse, Babüloooniasse, Egiptusesse, Kreekasse ja Itaaliasse. Ka keltidel Gallias ja Britannias ja isegi vanadel germaanlastel olid müsteeriumid.

Ajaloolisel ajal olid eriti kuulsad Egiptuse müsteeriumid Teebas ja Kreeka müsteeriumid Eleusis, Samotrakes ja Efesuses.

Igal maal ja iga rahva hulgas tegelesid müsteeriumidega kõige

haritumad ja intelligentsemad mehed ja naised. Ka preestrid kuulusid loomulikult nende hulka. Sellel salastatud organisatsioonil oli suur mõju rahvale. Kuningad ja enamused juhtivaid ametnikke kuulusid sinna. Valitsus ja sellega ka riigi juhtimine oli selle salastatud vennaskonna käes. Palju ajastuid on müsteeriumid oma rahvastele õnnistust toonud, kuni umbes 500 aastat enne Kristuse sündi hakkasid selle liikmed oma mõju isekateks otstarveteks kasutama, mis tõi kaasa müsteeriumide allakäigu.

Müsteeriumid ei moodustanud mingit rahvusvahelist organisatsiooni paavstiga eesotsas. Need olid rahva kogudused ja üksikutes maades nagu Kreekas oli mitmesuguseid müsteeriumikoole ja organisatsioone.

Kõrgem juhtimine kõikidel maadel oli läbi aegade Valge Looži adeptide käes, kes asusid Egiptuses. Peale Egiptuse äralangemist viidi peakorter Kesk-Aasiasse.

Püramiidid ja templid Egiptuses olid müsteeriumide kultusekohtadeks, kus müsteeriumidesse pühitsetud (initsieeritud) oma salajasi kokkusaamisi korraldasid ja pidusid pidasid.

Müsteeriumid sisaldasid mitmeid astmeid ehk kraade ja jagunesid madalateks ning kõrgemateks. Madalamates arendati mõtlemist ja voorusi, kõrgemates vaimseid loovaid (maagilisi) jõude, Suure Müsteeriumi mõistmist ja tolle ühe ja ainsa Absoluutse Tõe tunnetamist.

Sellest ajast peale kui enamused meie inimkonnast pattu langes, s.t. oma loomlikele instinktidele allus, peab ta ennast uuestisündide ja kannatuste abil puhastama ja ennast loomlike instinktide küülist vabastama. Suurem osa inimkonnast ei tunne oma päritolu ega tea, et nad põlvnevad Jumalast. Surm pole häving, vaid ainult üleminek subjektiivsele tasandile, milles meie kannatav hing (Jumal inimeses) saab mõnda aega puhata, et siis varem või hiljem uuesti maa peal kehastuda ja oma rännakut jätkata. Lõpuks saavutab ta vajaliku enesetunnetuse ja astub igavesse ellu, olles saavutanud vabaduse ja surematuse. Nüüd pole tal enam vajadust eluareenil esineda.

Müsteeriumides sai iga pühitsetu tõendi, et ta on vaimse maailma kodanik. Seejuures õpetati temale, kuidas oma füüsilist keha

maha jätta ja vaimsesse maailma tõusta. Siin tajus ta ühtsust Jumalaga.

Ärkamine vaimsesse ellu oli Uuestisünd. Järgmise initsiatsiooniastmena toimus Ülestõus ja lõpuks Sõit Taevasse. Need on vaimsed arengutasandid ja seisundid, mida iga pühendatu endas läbi elab. Elu saladustesse pühendamine annab vaimset jõudu ja väge. Jõudu elu ja surma üle, jõudu ja väge ka kõikide füüsilise maailma olendite üle.

On ju arusaadav, et salateadust ja maagilisi võimeid ei tohtinud anda vääritud. Seega pidi iga neofüüt (vastpühendatu) rangele vaimsele kontrollile alluma.

Esimene kraad sisaldas ettevalmistava puhastuse ehk loobumise. Indias kuuluvad fakiirid esimesse kraadi, sest nad alluvad alles täielikult oma vaimsele õpetajale (gurule).

Kes kolmanda kraadi saavutas, sai adeptiks. Kõrgeimal astmel asus hierofant, kes initsiatsiooni läbi viis. Ta valdas müstilist Sõna ehk Jumala nime, mis andis talle võimu elu ja surma üle. Peale nende nelja astme oli veel kõrgemaid kraade, mille liikmed aga teistele kraadidele tundmatuks jäid. Neid nimetati "vaikivateks vendadeks" ja nad suhtlesid ning sõbrustasid jumalatega.

Ükski liige ei tohtinud oma astme saladusi teiste astmete liikmetele avaldada. Peale selle oli pühendatul surmanuhtluse ähvardusel keelatud teistele oma saladust avaldada. See range seadus oli hädavajalik ja Idamaade ordudes peetakse sellest kinni veel tänapäeval. Initsiatsiooni kaudu saab adept maagilise jõu, mille kuritarvitamine toob suurt kahju nii maagile kui ka inimkonnale. On iseenesest mõistetav, et inimkonda tuleb nende ohtude eest kaitsta. Need ohud kehtivad ainult moraalselt nõrkade ja isekate, mitte aga kombekate ja omakasupüüdmatute suhtes.

Pühitsemised toimusid teatud kindlate tseremooniade saatel ja need polnud ainult tühjad sümbolid nagu tänapäeva kirikutes, vaid tegelikud sisemised sündmused. Pühitsetut ristiti. Naatsaretlased ristisid ainult Jordanis ega tohtinud mujal ristida. Peale ristimist toimus ka ümberlõikamine ja lisaks sellele veel paastumine. Jeesus olevat peale ristimist nelikümmend päeva kõrbes paastunud. Indias on iga templi vahetus läheduses järv, jõgi või tiik, mis on täis

pühitsetud vett, milles braahmanid ja hindud iga päev hardunult kümblevad. Ristimise riitused toimusid kaks korda aastas: oktoobris ja aprillis.

Erinev tseremoonia toimub püha õhtusööma ajal. Kristlikud sakramendid on võetud paganlikest müsteeriumidest. Pidustuste ajal toimusid etendused, milles kujutati inimhinge saatust. Arvatakse, et enamuse Uue Testamendi jutustustest on allegooriad, mida müsteeriumides etendati, näiteks ristilöömine, haudapanek ja ülestõusmine. Ka nimi "Kristus" on müsteeriuminimi ja näitab meile pühendatu kraadi, kes oli kannatused võitnud ja möödunud eludes risti kandnud. Kes oli saanud isandaks surma ja sünni üle ning kes oli astunud üle läve inimesest üliinimeseks saamisel.

Kristluses olid esimestel sajanditel samuti müsteeriumid nagu vanades religioonides. Suur õpetaja Origenes kirjutab, et kristlik kirik vajab palju gnostikuid ehk teadjaid, kes oleksid usule samasteks, kellele toetuda. Esimeste ristiusu piiskoppide kirjutistest leidub pidevalt vihjeid Jeesuse müsteeriumidele. Seal on juttu reeglitest, mille täitmisel müsteeriumidesse pääseb. Varakristliku kiriku sisemistes ringkondades õppisid vastavat taset omavad mehed ja naised salastatud tarkusi, millele ka evangeelium pöörab tähelepanu sõnadega: "Teile on antud taevariigi saladusi mõista, teiste poole pöördun ma tähendamissõnadega." Tol ajal tehti vahet Jeesuse ja Kristuse vahel. Betlemmas sündinud jüngri ja jumaliku võimu vahel, mis sellesse kehasse sisenes ristimisel. Selles vahe tegemises märgitakse ära suurima õpetaja Kristuse saabumist inimhinge. Apostel Pauluse epistlites räägitakse ainult sisemisest müstilisest Kristusest. Apostel Paulus ütleb temast, et ta peaks igas usklikus inimeses uuesti sündima. Seda ei oleks ta kunagi saanud väita Jeesuse füüsilise keha kohta. Edasi selgitab ta, et peale müstilise Kristuse sünni uskliku hingest toimub selle kasv kuni Kristuse täieliku suuruseni. See on müstiline – kristlik elu. Too Kristus, kes sünnib inimhinges ja seal oma jumalikku võimu laiati laotab ning tarkust ja armastust kasvatab. Kes ennast ikka rohkem tunda annab, kuni ilmub Kristus ise meie keskele.

Aga too igivana müstiline idee kadus järk-järgult kiriku õpetustest ja säilis ainult Piiblis kirjapandult aga mitte mõistetud. Ja nii

muutus too oma kiriku suurim õpetaja väliseks lunastajaks, kes füüsilise ohvriga Jumala inimestega lepitab. Nii sai kristlik maailm asendusohvri, seadusliku aseaine oleluse terviklikkuse asemel, mis lubas Kristusel usklikega üheks saada. See oli muutus, mis toimus kristliku õpetusega noil pimedatel aegadel peale müsteeriumide kadumist.

Müsteeriumides uuriti inimest ja universumi. Õpetati kõiki teadusi – filosoofiat, matemaatikat, alkeemiat, inimkonna ja meie planeedi arengulugu. Kõrgematel astmetel ka maagiat. Salateadus tegeles kõikide teadusharudega. Pühendatutel oli teada, et teised planeedid on ümmargused ja et nad tiirlevad ümber Päikese.

Astroloogia oli üks hinnatuimaid teadusi. Tähtsaks tõdemuseks oli universumi absoluutne ühtsus ja pühenduste eesmärk. Tuli tunnetada olemuse ühtsust ja seda oma elus ja tegevuses rakendada. Kõrgeim ja lõplik eesmärk oli enesetunnetus. Absoluutset õiglust kõiges, mis maailmas toimus ja kõikide asjade ja sündmuste kordust peeti ühtsuse aspektideks. Õppimise ja uurimise keskmes oli inimene. Väikestes müsteeriumides selgitati õpilasele inimhinge minevikku, selle pattulangemist ja peatset vabanemist. Suurtes müsteeriumides koges initsieeritu tegelikult surematust ja õndsust. Ta tõusis jumalate riiki ja muutus ise jumalaks.

Salateaduse andmetel algas puhaste müsteeriumide allakäik juba 500 aastat enne Kristuse sünni. Nende täielikus kadumises pole süüdi üksnes kristlus, kuigi ristiusu preestrid tegid kõik, mis nende võimuses oli, et paganlike müsteeriume maa pealt kaotada. Mõned kuulsamatest kirikuisadest olid enne kristlaseks saamist müsteeriumide liikmed. Müsteeriumide kadu põhjustas osaliselt pühendatute auahnus. Samal ajal aga surid järsku suured õpetajad (hierofandid), enne kui nad oma teadmised olid suutnud edasi anda. Puudusid ka vastava tasemega õpilased. Kao kõige olulisemaks põhjuseks oli tsüklite seaduspärasus, millele kõik organismid alluvad.

Täielikult pole müsteeriumid muidugi kunagi kadunud. Nad eksisteerivad Idamaadel veel tänapäevalgi – muidugi salastatult. Nad ei kao kunagi, sest ilma müsteeriumideta ei saa inimkonnas toimuda tõelist vaimset arengut ja ilma nendeta võivad inimesed loomastuda. Müsteeriumid moodustavad selle salajase raja, mis

inimkonda jumalusega seob ja see rada peab alati käepärast olema.

Teatud mõttes on vabamüürlased müsteeriumide jäljendajad ja uuendajad. Nemad omasid, nagu arvatakse, juurdepääsu tõelistele saladustele. Kohe, kui need teadmised kaduma lähevad, muretsesivad tarkuse meistrid (ehk saladuse valvurid) inimkonna kasvatamiseks uue mooduse, et valminud hinged selle suure saladuse juurde juhtida. See saladus on aluspõhjaks, millest iga olend, criti aga inimene oma jõu, elu, usalduse ja armastuse ammutab.

India

Kui tahame Bhutani kultuuritausta lähemalt tundma õppida, siis peame alustama Indiast. Budism on sajandite vältel olnud valdav vaimne traditsioon suuremas osas Aasiast, nagu Indo-Hiina, Sri Lanka, Nepal, Tiibet, Bhutan, Hiina, Korea ja Jaapan. Nagu hinduismil Indias, on tal tugev mõju nimetatud maade vaimsele elule, kultuurile ja kunstile. Erinevalt hinduismist on budism ühe inimese, Siddhartha Gautama, nn. "ajaloolise" Buddha, loodud. Ta elas ja õpetas Indias kuuenda sajandi keskel enne Kristuse sündi. Just sellepärast peame Indiale ja tema rahvaste vaimsusele erilist tähelepanu osutama, sest siin on nende arusaamade ja tõdemuste allikad, millest hiljem kasvasid välja hinajaana ja mahajaana õpetused. Viimane aga on Bhutani kultuuri oluliselt mõjutanud. Buddha aga umbes samal ajal sündis ja tegutses terve rida vaimseid suursi: Confucius ja Laozi Hiinas, Zarathustra Pärsias, Phytagoras ja Herakleitos Kreekas.

Miks aga pole budism kui õpetus, kui religioon suutnud Indias läbi lüüa? Miks kõik hindud, kellega ma sel teemal rääkinud olen, budismi halvustavalt suhtuvad? Miks Gautama, India suurim poeg, kes peaks olema ära teeninud oma rahva austuse ja armastuse, on kõrvale lükatud? Nii kurb kui see ka pole, aga budism tähendab hindule vaimset allakäiku.

Siin pole midagi salata: budismis on filosoofiline rahvas keeldunud filosoferimast. Buddha oli oma tunnetusteooria kannatusele üles ehitanud. Samale toetus ka tema lunastusõpetus. Seesugune ilmavaade oleks sobinud empiirikutele (kogemuste järgi otsustajatele), kuid spekulatiivselt mõtlejad rikutakse sellega ainult ära, sest nemad tahavad kannatuse kõikide asjade ja nähtuste jäävaks aluseks tunnistada. Buddha psühholoogia on väga täpne, aga hindude peades muutus see viirastuslikuks. Buddha eetilis-moraalsed õpetused on imepärased seal, kus neid lihtsalt jälgitakse ja mitte ilmutusena ei võeta. Kui see aga siiski toimub nagu Indias, siis

rikub see mõtlemise ja eetilised püüdlused neil, kes seda liiga sügavalt mõista püüavad. Nii osutub budism hindu vaimsusele ebanormaalseks ja kahjulikuks. Mõned aastasajad pärast seda, kui budistlikud kuningad olid oma religiooni kunstlikult suurvõimuks kuulutanud, oli algne budism Indiast kadunud. Mis ennast tänapäeval veel Indias budismiks nimetab, on tegelikult brahmanism kõigi oma tüüpiliste antibudistlike tunnustega: oma spekulatiivse vaimu, rituaalsuse, metafüüsilise sügavmõttelisuse ja oma välise liigestatusega. Aga ka see brahmaniseerunud budism suutis ennast elus hoida ainult Hindustani äärealadel. Kogu ülejäänud maale tuli tagasi hinduism. Too on tegelikult ainus, täisväärtuslik kõikehaarav india uskumuse väljund.

Ja nüüd veel budismist. Indias ei pidanud see õpetus vastu, sest ei sobinud rahva iseloomuga. Oma algseisundis jäi see õpetus püsima ainult troopikavööndis: Sri Lankas, Birmas ja Tais, kus Siddhartha Gautama sõna-sõnalt mõistetud õpetus ühele intolentsele rahvale parima eluraamistuse annab. Põhjas elavate barbarite juures moonduks see usund puhtakujuliseks ebajumalateenistuseks.

Hiina vallutas küll brahmanistlik budism (mahajaana õpetus), kuid seal ei saanud ta kunagi rahvast kujundavaks jõuks, sest tema liiga spekulatiivne loomus jäi realistlikule hiina vaimsusele võõraks. Ainult kunstnikele on ta tõesti palju tähendanud. Nominaalselt samane budism valitseb tänapäeval Jaapanis. Kuid missugune? Seal on ta ristiusule palju sarnasem kui brahmanismile, sest jaapanlaste praktiline meel on võõramaised õpetused oma vajadustele sobitanud.

Rahva iseloomu ei saa arvestamata jätta, kui mõnda religiooni iseloomustame. Ainus õpetus, mille sisu on võimsamaks osutunud kui muud mõjud, on islam. Millest seesugune erand? Seletust alles otsitakse!

Meenuvad Gangese ääres veedetud päevad. Harduse ja palvuse atmosfäär, mis jõe kohal hõljub, on uskumatult tugev. Tugevam kui üheski jumalakojas, mida olen külastanud. Igale kristlikule teoloogiatudengile on soovitatav üks aasta siin veeta. Siin ta kogeks, mis tähendab vagadus, sest Euroopas on sellest ainult tuhm läige säilinud. Kes oskab veel läänepoolkera elanikest innukalt palveta-

da? Kes mäletab veel kogunemisi palvelatesse, kus välisilm iseene-
sest ukse taha jäi?

Tänapäeva kristlasel võrdub tihti palvus palumisega, mis tõestab, et nad sügavast vagadusest midagi ei aima. Ükski hindu pole süüdi seesugustes põhilistes arusaamatustes ja keegi ei aja segi palvust palumisega. Ta teab, et palumine pole kunagi püha toiming, ka siis kui me seda teiste eest teeme, sest lõpptulemusena on sellest paluja ikkagi ise huvitatud. Palvus kui sakrament on selle väljend, mis ennast väljendab ohverdamises, Jumala kiituses, kultuses, koraalis ja muidugi vaikes mõtluses. Teadvuse avamist nendele hoovustele, mis hinge sügavustes vabanemist ootavad ja kui kord vabanenud, meie vaimu otsemaid Jumalaga seovad. Missuguste vahenditega see toimub, ei oma mingit tähtsust. Seda teab hindu ja see annab tema usklikkusele, olgu see naiivne või läbini hingestatud, sakramentaalse iseloomu. Kust tulevad talle need teadmised? Võib arvata, et lastetoast. Esimene, mida hindu ema oma lapsele õpetab, on mõtlus, teadlik sukeldumine sügavaimasse. Kui ta on selle omandanud, siis ei vaja ta mingit välist vahendit, ei templihõngu, dogmausku ega üksildust, et Jumalaga kontakti saada. Gangese ääres näeme lapsi, kes keset lärmi, äritegevust ja võõramaalasi palvetunni saabudes, kohe innukalt Jumalaga ühendust otsivad. See lapse poolt õpitu süveneb üha aegade jooksul. Täiskasvanuna teab ta oma kogemustest, milles asu seisab. Ta tunnetab naudingut, mida annab elujõu vabanemine ja nii ei saa ta abinõud eesmärgiga ära vahetada. Kogu tema kasvatus põhineb sellel, et õppida olulist mitteolulisest eraldama. Hindud ei suru kellelegi oma mõtteid vägivallaga peale, sest igaüks peab saama oma usku ise valida. Braahmanid õpetavad talle, et tegelikult on olemas ainult üks Jumal. Paljud jumalused on ainult selle ühe erinevad ilmingud, kes aitavad inimesel ennast teostada. Jumal ise on kujutlematu, aga too, kes on vaimselt küllalt arenenud, võib teda rituaalselt tunnetada ja nii on ta ilmutanud ennast tarkadele inimestele, kes ei kuulunud ühtegi kultuseühingusse.

Ka hindude hulgas, nagu kõikjal, on protestantlikult meelestatud reformaatoreid – nagu Buddha ja sikhide gurud. Kuid keegi pole läinud nii kaugele kui Luther meil ja siis pole need reformaatorid

hindude vaimsust kunagi sügavalt haarata suutnud. Budism kadus Indiast peale seda, kui kuningavõim seda õpetust ei toetanud. Ülejäänud protestantlikud religioonid on kõik vähetähtsateks sektideks jäänud.

Gangese kaldal palvetajate hulgas kuuleb kõige enam püha silpi OM. See pidi kehastama Kõiksuse ülimalt mõtet. Seega kogu tarkuse alfa ja oomega. Tänu erilisele kiirgusele, mida palvetaja sellele silbile mõeldes ja hääldades annab, tekib inimorganismis eriti soodus seisund *atmani* (igaihe igavene isiksus) realiseerimiseks. Selles on midagi tõepärast. Lasin endale näidata, kuidas OM-i hääldada. See pole kerge, aga põhimõtte tabab igauks. Üksikute tähtede, silpide, sõnade või lausete kordamine on Idamaade õpetustes hästi levinud. Korduse abil saab mõjutada alateadvust, sealt aga pärineb kõik sügav ja püsiv. Usklikule on kasulik sõnades seda endale ette rääkida, mida ta realiseerida tahab. Seesugune kordamine on mõjusam kui mõtlemine, sest see mõjutab alateadvust vahetult, sidudes kõike korratud silbi või sõnaga, millega teadvus kunagi ühendust poleks võtnud.

Edukas on kordus muidugi siis, kui see sõna lausujale elavat mõistet tähendab ja kui seda tahetakse ellu rakendada. Enamus palvetajatest Gangese kaldal "lobisevad nagu paganad" ja mis ka ei oleks nende tegevuse idee – pidev samade häälikute kordamine uinutab palvetaja mõnusasse hüpnootilisse poolunne.

Kõigel lausutul on just niipalju mõtet, kui lausuja neid oskab mõtestada. Seda pole ükski usujuht peale Buddha osanud ära näha. Enamus on arvanud: mis neile sobib, see sobib ka teistele. Kõik suured India targad on Jumala nime kordamist pidanud väga mõjuvaks treeninguks. Enda jaoks oli see loomulikult õigustatud. Nende eksalteeritud hingedes kutsus see esile kõik need kujutlused, mida nad jumaluse nimega seostada oskasid. See mõjus neile paremini kui ükski palvus, sest viimase sõnaseadmisele tuli tähelepanu pöörata. Nende jüngeritele mõjusid samad harjutused juba varem, sest neil lõi hingetuli märksa tagasihoidlikumalt ja nende õpilastel juba üldse mitte. On lootusetu, et kunagi leiutatakse seesugune valem, mis võimaldaks mõõta religioosset intensiivsust. Riitused on head, sest nad ergutavad uut otsima. Dogmad on kahtlased, sest nad petavad tihti.

Hindud on arvamusel, et tegevus pole tähtis, ka mitte heategevus. Tähtis on ainult olelus. Milleks inimkonda õnnelikumaks teha, õpetada ja parandada, kusjuures ju kaht sarnast inimest pole olemas? Igaüks seisab täpselt sellel arenguastmel, kuhu ta oma uuestisündide ajal on jõudnud ennast üles töötada. Ta naudib ja kannatab just niipalju, kui ta on ära teeninud. Vahetult ei saa teisi üldse abistada. Ka kõige paremini organiseeritud heategevus ei vähenda selle maailma hädasid. Kuna õnnetus ja õnn olenevad inimese sisemisest seisundist, siis ei muutu ka väga soodsate väliste tingimuste paranedes kahjuks midagi. Tõsi küll, heategevus on soovitatav teiste heaks töötamine, heatahtlikkus ja eneseohverdamine – aga milleks? Et heategija sisemiselt areneks, mitte et sellega teisi oleks abistatud. Enda pärast peab inimene head tegema. See kuulub *Sadhana* (püha tegevus) juurde ja see viib meid täiuslikkusele lähemale. Kes juba on täiuslik või selleni jõudmas, ei vaja enam seda harjutust. Too ei tarvitse enam midagi teha ega saavutada. Ta on igasuguse tegutsemise eesmärgi juba saavutanud. Ta on oma mina köidikutest vabanenud. Mida ta ka ei teeks, on temale tähtsusetu.

Läänemaailm väidab oma ebausust, et teisi on tarvis abistada. Altruism aga pole põrmugi rohkem väärt kui egoism. Ainult vabanimine kõigest (*mukti*) on tähtis. Teisi saame tõsiselt abistada ainult siis, kui me neile õiget eeskuju anname. Näiteks joogi, kes endalt on heitnud kõik maised sidemed, kes on üle igast tööst ja tegemisest, egoismist ja altruismist, sümpaatiast ja antipaatiast – on saavutanud ülima. Seetõttu on tema olelus inimeste hulgas väärtuslikum kui kõige hinnatuma asjatundja töö ja tegevus.

Kõigepealt peame arusaamisele jõudma, et töö on ainult abinõu ja mitte eesmärk. Muidugi näitab sisemine vajadus tööd teha inimese hinge noorust. Kui arenemata inimene ei tööta, siis ta kängub, sest ta ei ole siis võimeline arenema. Vaimselt arenenud ei tarvitse seda hädaohtu kunagi karta. Kõikidel igavestel väärtustel on suhted **olelusega** mitte **saavutusega**. Viimase tähtsus on ainult selles, et ta oleluse asjastab. Miski ei illustreeri seda tõde asjalikumalt kui läänepoolkera tsivilisatsioon, mis on üles ehitatud just vastupidistele arusaamadele.

Läänlased elavad oma tööle, näevad selles kõige tähtsamat elu mõtet ja hindavad kogu olemust töö efektiivsusest lähtudes. Tulemuseks on, et meie saavutused ületavad küll kõik varemtehtu, aga vaimne tase on madalam kui kunagi möödunud aegadel. Mida enam ma idas olles lääne poole vaatan, seda vähemolulisena tundub mulle tänapäeva õhtumaalase isiksus.

Absoluutne tõde, mida india maailmavaade sisaldab, seisneb selles, et me heategevusega põhiliselt ainult endale ja mitte teistele kasu toome. Tohtu enese ülehindamine koos haleda valemistamisega peitub uskumises, mis lääne heategevust hingestab. On väga hea, et midagi niisugust olemas on. See arendab heategijaid vaimset. Et see saajaid mitmeti kahjustab, on selge. Aga nende kahju on väiksem kui andjate oma. Viimaste kasum oleks mitu korda suurem, kui nad ei elaks pettekujutluses, et nad saajatele head teevad. Heategija on veendunud, et ta saajale head teeb, et ta annab ja teeb sellega head ning ise ei saa midagi. Andja ootab, et teda andmise eest tänatakse. See eksitus jätab heategija tihti oma osast ilma. Kui nood teaksid, et nad ainult endale, mitte teistele kasu toovad, kui nad oma ülejäägist midagi ära annavad ja et nad peaksid vaestele tänulikud olema – selle asemel et neilt tänu oodata.

Benares on täis haigeid ja surijaid. Pole ka midagi imestada. Enamus palveränduritest tuleb ju siia surema. Nendel päevadel olen seda rohkem kui kunagi näinud, mis ammustel aegadel prints Siddharthat sundis elust tagasi tõmbuma. Ja ometi pole mul kunagi nii vähe kaastunnet olnud. Need siiatulnud kannatavad nii vähe. Eelkõige pole neil hirmu surma ees. Enamik on üliõnnelikud, et nad püha jõe kaldal oma maise teekonna lõpetada saavad. Ja mis puutub mõningasse ebamugavusse, siis tuleb seda lihtsalt taluda, väga kaua see ju enam ei kesta. Hindud on loonud endale ilmakorra, milles olendid arenedes ülespoole pürgivad. See tõus töötab hindule samasugust õndsust kui taevas kristlastele.

Hindude ellusuhtumist on meiega raske võrrelda, sest see ei põhine mõtlemisel. Meenutame traditsioonilist india õppemetoodikat, nagu seda upanišadides mitmes kohas mainitakse. Kui õpilane küsimuse esitab, siis õpetaja ei vasta talle, vaid ütleb ainult:

“Tule ja ela minu juures kümme aastat.” Nende kümne aasta vältel ei õpeta ta, nagu meie sellest aru saame. Ta annab õpilasele ainult ühe lause vaatluseks. Too ei pea selle üle mõtlema, seda analüüsima, arendama või konstrueerima – ta peab sellesse sukelduma, kuni see lause tema hinge oma valdusse on saanud.

Immanuel Kant tavatses oma üliõpilastele öelda: Teie ei pea minu juures mingit filosoofiat, vaid mõtlemist õppima. Just seda ei õpeta india guru kunagi oma *tšelale* (õpilasele). Kuivõrd too üldse meile teadaoleval moel õpib – õpib ta pähe. See tähendab, et ta toimib just vastupidi sellele, mida meil õigeks peetakse. Tuletame meelde kuulsat suutrustiili: kõige tähtsamad tõdemused ja õpetused on äärmiselt napilt kirja pandud, nii et neist ilma kommentaarideta on võimatu aru saada. See kõik selleks, et õpilasel ei tekiks kiusatust õppimisel oma süsteemi kasutada. India veendumuste kohaselt pole brahmavidya't – olemustunnetust (ainus, mille poole on tarvis püüelda) võimalik mõtlemise abil saavutada. Õppimisel pole tähtis mõtlemine, vaid endasse sukeldumine. India ja lääne meetodeid õppimisel pole üldse võimalik võrrelda. Meie tudeng mõtleb, katsetab, arvustab, määratleb. Hindu harrastab joogat. Tema ideaal on oma psüühilise organismi muutmise teel sihile jõuda.

Nende kahe meetodi võrreldamatuses saamegi tulemid. Läänlane sammub edasi mõttelt mõttele, indutseerides, dedutseerides, diferentseerides, integreerides. Hindu seisundilt seisundile.

Atman pole hindule mingi mõistuslik idee, vaid konkreetne saavutatav teadvusseisund. *Purusha* pole talle mingi kujutletav maailmahing, vaid kogtud seisund. Sisuliselt on India ja Lääne filosoofiad täiesti võrreldamatud. Neil kahel pole midagi ühist.

Haritud hindude seas pole vabamõtlejaid, poolharitute hulgas aga võib neid leida. Hindud on nähtavasti hingeliselt nii haritud, et nad usulistes põhitõdedes ei kahtle. Nad teevad selget vahet uskumise ja tõekspidamise vahel. Nad on võimelised uskuma millessegi või kellessegi ilma et nad nõuaksid, et see objektiivselt eksisteeriks. Uskumine on neile vahend, sõltumatu vahend. Seega oleks rumal mitte uskuda. Ülejäänud osas mõelgu igaüks, mida ta tahab.

Hindule on tähtis realiseerimine. Kõik muu on ainult abinõu eesmärgi saavutamiseks. Seetõttu puudub neil täpne sõnastus ja tahe midagi uuendada. See annab India metafüüsikale ilmse individuaalse iseloomu. Ja mis tähtsust sellel on, kas mingi sõnastus on teaduslikult õige või mitte, kui see ainult elamuse (mis on ainsana oluline) esile kutsub ja sellest osavõttu võimaldab. Miks uusi kujundeid leiutada, kui vanad hästi oma ülesandeid täidavad? Niisiis on meil tegemist sügavale haarava metafüüsikaga. Hindud teavad, mida nad arvavad ja nende õppemetoodika hoolitseb selle eest, et guru mõte elavalt *tšelani* jõuab. Seepärast ei vaja nad uuendusi. Seesugune ilmavaade takistab teaduslikku tegevust, kuid vaimset arengut on see läbi aegade soodustanud.

Buddha, suurim ja tuntuim India elanik, lakkas joogaga tegelemast. Ta oli jõudnud arusaamisele, et teatud seisundi saavutamine ei kehasta veel mingit absoluutset ideaali. Tarvis on püüda täiuslikkust saavutada. See tunnetus oli temas ellu ärganud. "Sõna" oli "lihaks" saanud ja seda mitte kingitusena ülevalt, vaid normaalse kasvamise tulemusena. Selle poolest on Buddha suurim eeskuju inimkonnas. Tema läbi on india põhitunnetus viljakaks saanud, et see meist oleneb, kas me jääme inimesteks või kasvame endast välja. Rishid kasutavad seda ilmingute maailmast lahkumiseks, joogid teatud arengutaseme saavutamiseks. Buddha on nime ja kujundit hindude hulgas õigesti mõistnud: sellest siis too tohutu eeskuju. Buddha polnud mõtleja. Me teeme talle ülekohut, kui me teda hindame budismi õpetuse tõepärasusest lähtudes. Temale tähendas see midagi muud ja palju enam kui õpetuse sõnalist osa. Ja see tähendus määrab ka tänapäeval suurema osa budismi iseloomust.

India muusika

Meenutan üht õhtut Delhis. Olime kutsutud vastuvõtule. Peale lühikeste sõnavõttude koosnes õhtu programm tantsudest ja peaaesjalikult muusikast. Orkestriliikmed istusid siidist vaipadel ja esitasid lautosarnastel pillidel igivanu viise. Nende muusikat ei saanud kuidagi meloodia ega harmoonia raamidesse suruda ega mingi

rütmiga seostada. Isegi üksikud helid võnkusid suures ulatuses. Siiski moodustasid kõik väidetavad tervikud mingi ühtse jagamatuse: seisundi ühtsuse, mis niikaua kestab, kuni ta teise seisundisse üle läheb. Selle muusika teooria, kui mitte öelda mütoлогия, on imepärane. Ürgaegadest peale vastavad kindlad helide järjekorrad kindlatele maalilistele teemadele. Iga pildimotiivi kohta teab asjatundja sobiva *raga*. Igal aastaajal on oma kindel raaga ja seda tohib mängida ainult teatud kindlal kellaajal. Päeva ja öö kõikidel tundidel on olemas omad kindlad raagad.

Pole kerge sõnades seletada, mida india muusika tähendab. Igatahes meie omaga on tal vähe ühist. Samasust on tal india tantsuga. Ei mingit eesmärki ega kujutlust, ei algust ega lõppu. Pidev elujõu voogamine ja lainetamine. Sellest siis ka ühesugune mõju kuulajale. See ei väsita, võiks igavesti kesta, sest heast elust ei tüdine keegi. Bajadeeride tantsust on palju räägitud ja kirjutatud. See kõik on india muusikas kuni peensusteni läbi tunnetatud. Mitte aeg üldse, vaid teatud seisundid elus on kujutatud igaviku taustal. Üks prantsuse kunstnik on väitnud, et raagad on astraaltasandi muusika. Ja seda nad vist on – kauge mõõtmatu maailm, kus esemete asemel olelevad seisundid. Ei kogeta midagi kindlat, haaratavat raagade mõjupiirkonnas ja ometi tunned, et elad intensiivselt. Sel ajal kui helid vahelduvad, kuulad tegelikult iseennast. Tunned ise, kuidas õhtu läheb üle ööks ja öö muutub päevaks, kuidas kasterikkale hommikule järgneb palavusest tiine lõuna. Selle asemel, et endast korduvaid pilte mööda liikumas näha, naudime helidepeeglist üha uusi nüansse, millega elu maailma naudingutele reageerib. Kuidas saab siin kellelgi igav hakata? Kuidas saab seda kuulates väsida? Kuna hing lakkamatult loob, pidevalt elamusi elamuste peale kuhjab, ei saa üksluisusest juttugi olla.

Iga raaga juurde kuuluvad variatsioonid. Naiselikke raagasid nimetatakse *raginideks* ja neid on küllaga iga raaga juures. Nende suhe üksteisesse on muusikas küllaltki omapärane. Osaliselt on siin muidugi tegemist muusikalise sugulusega, aga tegelikult tekivad nad erilise mõju. Naised mõjuvad teisiti kui mehed. India muusika kohta tuleb kasutada hoopis erisugust mõõtkava. Meie objektiivsus nende kohta ei kehti. Lisahelid pole tingimata har-

mooniliselt seotud, jaotus taktideks puudub, helistik ja rütm vaheldub pidevalt. India muusikat on võimatu objektiivselt hinnata. Objektiivne india muusikas on ettekanne, kõla ja ilmekus. Ainult rütm on objektiivselt hinnatav. Niisiis – see muusika on ühtepidi kõigile mõistetav, teistpidi aga ainult vaimselt arenenutele. Igähele seepärast, et kõik on elusad ja see muusika kehastab vahetult elu. Vaimselt arenenutele seepärast, et selle vaimset mõtet suudab haarata ainult joogi, kes tunneb raagade hinge. Musikaalne inimene vaevalt seda muusikat eelistab. Küll aga teeb seda metafüüsik. Metafüüsik on inimene, kes elu algupärasust kui niisugust oma vaimsuses peegeldab ja just seda teeb ka india muusika. Seda kuulates saame teada omaenda arusaama helide maailmas esitatult. Tegelikult on see india tarkuse teistsugune väljend. Kes seda täielikult mõista tahab, peab oma mina realiseerinud olema, peab teadma, et üksik inimene on ainult põgus heli Kõiksuse sümfoonia. Et kõik kuuluvad kokku ja Kõiksusest ei saa midagi eraldada. Et kõik konkreetne pole muud kui seisund ja ükski seisund pole enam kui elu pidevalt edasivoolav hetk. Peame teadma, et olelus on väljaspool vormi ja et lunastus seisab selles, kui me oma teadvuse oskame olelusesse kinnitada. Sääraselt mõistavad ja tunnevad India elanikud seda muusikat. Muusikud ise näisid olevat ekstaasis, nad suhtlesid jumalusega. Kuulajad olid hardunud, nagu oleksid nad osalised jumalikus ilmutuses.

See muusika on meie omaga võrreldes üksluine. Tihti kasutab pikk kompositsioon ainult väheseid helisid. Mõnikord kannab meeolelu üksainus heli. Selle muusika eripära on kusagil mujal: küllap vist puhtas intensiivsuses; seal ei vaja see suurt pealispinda. India metafüüsika on ka üksluine. See räägib ainult ühest, ilma teiseta, kusjuures Jumal, hing ja maailm voolavad kokku, muutudes selleks kõiksuseks, mis kõik endasse haarab. Sellele olulisele ongi hindud oma peatähelepanu keskendanud. India silmapaistvatel isiksustel puudub lai haare. Nad mõjuvad monotoonsetena võrreldes lääne samaväärsete isiksustega.

ŠRĪ-BHAGAVAT ÜTLES:

Ma olen juba varem kuulutanud, et siin ilmas on kaks toetuspunkti: arutlejatele teadmisejooga ja joogidele tegudejooga.

Ei jõua tegevusetuseni see, kes jätab teod tegemata. Ei jõua täiuseni see, kes üksnes eraldub.

Sest keegi ei saa hetkegi olla tegevuseta. Loomujoonte tõttu tehakse tegusid tahtmatult.

Kes on teovõimeid küll piiranud, istub aga võimete valdade üle meelt mõlgutades, sellest ütlen: vääral teel kõndija.

Kelle meel on aga võimed ohjeldanud, Ardpuna, ja kes kasutab teovõimeid tegudejoogaks, ainult sellest võib öelda: kiindumatu.

Tee vajalikke tegusid, sest tegevus on tegevusetusest parem. Isegi keha liigutamine on tegevus.

Kui jätta välja ohverdustel sooritatavad teod, siis viibib see maailm tegude kammitsais. Seepärast tegutse, Kaunteja, vabana kiindumustest.

Pärast seda, kui Pradžāpati oli loonud olendid ühes ohvrimeelsusega, lausunud ta: "Paljunege selle abil, täitku ta teie soovid.

Turgutage sellega jumalaid ja turgutagu need jumalad teid. Üksteist vastastikku turgutades leiate ülima hüve.

Ohvriga turgutatud jumalad pakuvad teile ihaldatud naudinguid. Kes aga nende pakutut maitseb midagi vastu pakkumata, see on tõesti varas."

Õiglased, kes söövad ohvrijääke, vabanevad kõigist puudustest. Need pahelised aga, kes keedavad vaid endale, maitsevad pattu.

Toidust tekivad olendid, vihmast kasvab toit, tänu ohvrile sajab vihma, ohver põhineb tegudel.

Tea, et teod rajanevad Brahmal, Brahma põhineb Hävimatul. Seepärast viibib kõikjalolev Brahma alati ohvris.

Kes siin ei keeruta seda keerlema pandud ratast, Partha, see paheline meeliskleja elab kasutult.

Inimene aga, kes enda üle rõõmu tunneb ja endaga rahul on, leidnud rahulduse endas, sel pole midagi vaja teha.

Ei ole tal asja ei sellega, mis tehtud, ega sellega, mis tegemata, ei otsi ta tuge üheski olendis.

Seepärast tee alati vajalikke tegusid, kuid ära kiindu! Ülimasse jõuab vaid see isiksus, kes tegutseb kiindumata.

Sest just teod viisid Džanaka ja teised täiusse. Seepärast tegutse maailmakõiksust silmas pidades.

Kuidas toimib parim, nõnda toimivad ka teised inimesed. Mis

Hiina

Et saada mingit ülevaadet Bhutani kultuuritaustast, peame võimalikult hästi tutvuma India, Hiina ja Tiibetiga. Just nende kolme riigi vaimsus on igäiks omamoodi Bhutani kultuuri kujundanud.

Kust see tuleb, mis hiina müstikule tema erilise iseloomu annab? Kindlasti mitte tema mõte ega sisu. Selles osas sarnaneb ta teiste rahvaste tarkadega. Kõigepealt väljenduslaad. See aga tuleneb hiina kirjasüsteemist. Nagu üldse, nii väljendab ka taoistlik filosoofia vähem kindlaid mõtteid kui nende välist mõistet. Kuna ainult tao mõiste on surematu ja kõik mõistetavad kehastused varsti hääbuvad, siis põhjustab see asjaolu hiina meelerahul tuginevate tõdemuste üleolekut. Ainult need tõdemused elavad igavesti.

Kui mõelda tänapäeval Laozile, siis meenub, et Confuciuse mõtted olid palju eesrindlikumad kui Laozi omad. Mõlemad jutlustasid ühte ja sama vanaaja filosoofiat, kuid Confucius oli sellest eraldatud, Laozi aga elas selles.

Laozi kritiseeris Confuciust, tehes talle ränki etteheiteid. Viimane aga kuulas teda kannatlikult ja oli kõigega nõus. Kui üks tema õpilastest küsis, mis ta Laozist arvab, vastas Confucius: "Ma ei imesta, kui näen linde lendamas, kalu ujumas ja neljajalgseid loomi jooksmas. Ma tean, et kalu püütakse võrguga ja neljajalgseid püünistega ning lindude lendu saab peatada nooltega. Mis aga puutub Draakonisse, siis ma ei tea, kuidas too sünnib tuultest ja pilvedest ning tõuseb taevasse. Nägin täna Laozid, tema sarnaneb draakoniga."

Voorus on kerge kui sulg ja juba õrn tuulepuhang viib selle lendu. Voorus on alati delikaatne ja peenutsev. Taol, sellel ainulaadsel seadusel (*sunnyata*) pole kaalu ega kõla. See hõlmab ja juhib kogu universumit. Seda kinnitas Confucius, kui ta pärast pikki aastaid kestnud I Chingi uurimist lõpuks oli tõdenud taod.

Laozi ütleliste hulgast leiame järgmisi mõtteteri: "Ainus, mida

kardan, on toimida oma madala mina ja mitte Ainukordse seaduse kohaselt."

"Võitle kõiketeadmise palaviku vastu."

"Kui oled lahti saanud mõtetest ja teadmistest, siis on aeg taod tundma õppida."

"Ometi see, kes teab, ei räägi, räägib see, kes ei tea."

"See ongi põhjus, miks tark eelistab vaikimist. Tao järgimiseks pole teist teed, sama teed käies jõuame ka vooruseni."

"Tseremoonia on vastastikune silmakirjatsemine."

"Järelikult võib öelda: kui tao ära kadus, asendati see õiglusega; kui kadus õiglus, asendati see tseremooniaga. Tao mandumise viimast astet võimegi nimetada tseremooniaks ehk korra puudumiseks."

"Inimest (*yang*) toidab ja valitsch Maa (*yin*). Maad valitseb Taevas (*yang*, Päike)."

Taevast valitseb tao ja taod valitseb Kõrgcim Olemus, ütleb Laozi.

Tao on Ainulaadne Seadus – Olemus. Lihtne põlluharija, kes allub tõrkumatult loodusseadustele ja mõistab neid, on õnnelik ja elab kõigega rahus kõrge vanuseni.

Väsimatu ja visa teadlane, püüdes kõike mõista ja tehes suuri jõupingutusi leidmaks põhilisi loodusseadusi, võib jõuda oma elupäevade lõpuni ilma taod tundmata.

Kaug-Ida filosoofia on makrobiootiline elulaad, harimatule hästi arusaadav ja jälgitav. Teadlasele aga on see peaaegu mõistetamatu. Sama võime öelda surma ja surematuse kohta põlluharijate arusaamas ja füüsikute ning bioloogide tõekspidamistes.

Confuciuse ja Laozi õpetused kui kaks suurt inimkonna vaimust äramärkivat saavutust on tänaseni elus, hoolimata sõdadest ja muudest vapustustest. Kunagine hiina legendaarne valitseja Fou-Hi ütles lihtsalt: "Ten kon ten" (Tao areng on täiuslik.) Tänapäeva Hiina võib meid tulevikus üllatada. Praegu draakon magab, aga ta ärkab kunagi.

Nagu hinduism ja budism, on ka taoism huvitatud pigem intuiitivsest tarkusest kui ratsionaalsest informatsioonist. Teades ratsionaalse maailma mõtlemise piiratust ja suhtelisust, on taoism põhiliselt sellest maailmast vabanemise teeks. Selles suhtes võib

seda õpetust võrrelda joogaga või hinduismi vedanta ja Buddha kaheksaastmelise teega. Hiina kultuuri kontekstis tähendab taoistlik vabanemine täpsemalt vabanemist tavadest ja ettekirjutustest.

Tavapäraste arusaamade ja mõttemallide umbusaldamine on taoismis palju tugevam kui teistes Idamaade filosoofiates. See põhineb kindlal arvamisel, et inimintellekt ei saa kunagi taod mõista. Selle kohta ütleb Tšuang Tsu:

Kõige avaramad teadmised ei tunne seda.

Mõtlemine sellest ei tee inimest targaks.

Tšuang Tsu raamat on täis vihjeid, mis näitavad taoistide vastumeelsust loogilise mõtlemise, väitlemise ja põhjendamise vastu. Ja nii ütleb ta:

Koera ei hinnata ainult seepärast, et ta hästi haugub, ja inimest ei peeta targaks tema jutukuse pärast, ja vaidlemine tõestab, et asju ei nähta selgelt.

Loogiline arutelu oli taoistidel osa inimese kunstlikust maailmast, kuhu kuulusid ka veel sotsiaalne etikett ja eetilis-moraalsed põhimõtted. Nad ei olnud siinsest maailmast üldse huvitatud, vaid keskendasid oma tähelepanu ainult looduse vaatlemisele, et tajuda tao iseloomulikke tunnuseid. Sääraselt arendasid nad ellusuhtumise, mis oli oma olemuselt teaduslik ja ainult nende sügav usaldamatus analüütilise meetodi suhtes takistas neid loomast tõelikke teaduslikke teooriaid. Sellest hoolimata viis hoolas loodusevaatlus koos tugeva müstilise vaistuga tao targad suurte avastusteni, mida kinnitavad ka tänapäeva teaduslikud teooriad.

Üks tähtsamaid taoistide tõdemusi oli see, et muundumine (transformatsioon) ja vaheldumine on looduse olulised tunnused. Lõik "Tšuang Tsus" näitab selgesti, kui põhjalikult oli tajutud orgaanilises maailmas toimuvat vaheldust.

Kõigi asjade muutuses ja kasvus on igal pungal ja näojoonel oma kindel kuju. Just see tõestab nende kasvamist ja kadu. Muundus ja vaheldus voolab pidevalt.

Taoistid nägid kõiki muutusi looduses kui vastaspooluste *yin*'i ja *yang*'i vahelist dünaamilist teineteise mõjutamist. Siit jõudsid nad uskumuseni, et kõik vastandpaarid on omavahel polaarses suguluses, kus kumbki poolus on teisega dünaamiliselt seotud. Lääne-

poolkera elanikele on see arusaamine, et kõik vastaspoolused on endastmõistetavalt omavahel ühendatud, väga raskesti mõistetav. Meile tundub see paradoksina, et kogemused ja väärtused, mis siiani olid meie arvates teineteisele vastandatud, on nüüd ainult sama asja (või jõu) erinevad ilmingud. Idas aga on peetud alati vajalikuks valgustatuse saamiseks minna "sinnapoole maiseid vastandseise".

Hiinas moodustab taoistliku mõtlemise aluspinna just kõigi vastandite polaarne sugulus. Selle kohta ütleb Tšuang Tsu:

"See" on ka "too". "Too" on ka "see...". See, et "too" ja "see" lakkaksid olemast vastandlikud, ongi taoistliku mõtte põhiolemus. Just see põhiolemus, toimides teljena, on ringi keskmes, sümboliseerides lõppematuid muutusi.

Tõdemusest, et tao liikumised on pidevad poolustevahelised üksteisemõjutamised, on taoistid tuletanud inimeste käitumise osas kaks põhilist juhust. Kui soovite midagi saavutada, siis peate alustama vastaspoollest. Nii ütleb Laozi:

Et mõnda asja kokku suruda, peate seda enne laiendama.

Et midagi kummutada, peab algul üles tõstma.

Seda nimetatakse peenetoimeliseks tarkuseks.

Kui soovid midagi säilitada või meeles pidada, pead selles tunnustama ka midagi vastandlikku.

Paindu ja sa jääd sirgeks.

Ole tühi ja sa saad täidetuks.

Ole kulunud ja sa jääd uueks.

Säärane on siis targa ellusuhtumine, kes on saavutanud selguse asjade olemuse kohta. Tal on selge perspektiiv relatiivsuse ja kõigi vastandite suguluse suhtes. Nende vastandite hulka kuuluvad eelkõige mõisted "hea" ja "halb", mis on omavahel seotud nagu *yin* ja *yang*. Tunnustades hea ja halva suhtelisust ja seda kõigist moraalinormidest lähtudes, ei püüdle taoistlik tark headuse poole, vaid püüab pigem säilitada dünaamilise tasakaalu hea ja halva vahel. Tšuang Tsu väljendab ennast selles küsimuses väga selgesti:

Küsimused – "Kas me ei peaks järgima ja austama õiglust ja hoiduma valest?" ja "Kas me ei peaks järgnema neile ja austama neid, kes kindlustavad hea valitsemise ja hoiduma neist, kes

põhjustavad korratusi?" – näitavad, et küsija tunneb puudulikult maa ja taeva põhitõdesid ning asjade erinevaid väärtushinnanguid. See sarnaneks olukorraga, kui me austaksime ainult taevast ja jätaks maa tähele panemata, või austaks *yin*'i ega arvestaks üldse *yang*'i olemasolu. On selge, et seesugune mõttekäik ei kõlba.

On huvitav, et samal ajal kui Laozi ja tema mõttekaaslased arendasid oma maailmavaadet, õpetati peamisi taoismi põhimõtteid ka Kreekas. Mees, kelle õpetustest on meieni jõudnud ainult katkendid ja keda mõisteti tihti valesti nii tol ajal kui ka praegu, oli kreeka "taoist" Herakleitos Efesosest. Too jagab Laoziga mitte ainult olukorra pideva vahelduse ideed, mida väljendab oma tuntud ütlemises "Panta rhei" (Kõik voolab), vaid ka väidet, et kõik muutused on tsüklilised. Ta võrdleb olukorda siin maailmas igavesti põleva tulega, mis vahel lööb lõkkele ja siis jälle vaibub, mõttekujund, mis on väga sarnane hiinlaste arusaamaga tao tsüklilisest *yin*'i ja *yang*'i vaheldumisest.

On üsna kergesti arusaadav, kuidas vastandite dünaamiline vaheldumine juhtis Herakleitose nii nagu Laozi avastusele, et kõik vastandlik on omavahel ühenduses. "Tee üles ja alla on üks ja seesama," ütleb kreeklane ja "Jumal on päev, öö, talv, suvi, sõda, rahu, küllastus, nälg." Nagu taoistid, nägi ta vastandpaarides tervikut ja oli igati teadlik kõigi seesuguste tõdemuste suhtelisusest. Herakleitose sõnad "Külmad asjad soojendavad ennast, soojad jahutavad, märjad kuivavad, kuivad märguvad", meenutavad meile Laozi mõtteteri "lihtne kutsub esile keerulise ... kaja sobib heliga, hilisem järgneb eelolevale".

On imelik, et nendel kahel VI sajandil e.Kr. elanud targal olid nii lähedased vaated ja et see tõsiasi on tänapäeval nii vähe teada. Herakleitost mainitakse tihti seoses moodsa füüsikaga, aga vaevalt kunagi seoses taoismiga. Ja ometi on just see seos, mis kõige selgemini näitab, et ta oli oma maailmavaateilt müstik. See tõstab esile sarnasuse tema ideede ja moodsa füüsika vahel.

Kui räägime taoistide muutuse mõistest, siis on tähtis aru saada, et see muutus ei toimi mitte mõne jõu tulemusena, vaid pigem on siin tegemist püüdlusega, mis on loomupärane kõikidele asjadele ja seisunditele. Tao liikumised pole peale sunnitud, vaid toimivad

loomulikult ja sundimatult. Sundimatus on tao tegutsemise põhimõte ja kui me inimese käitumist tahame vaadelda tao põhimõtete taustal, siis peaks kõik toimuma ainult sundimatult. Tegutseda harmoonilises kooskõlas loodusega, tähendab taoistile sundimatut ja seega oma tõelisele loomusele vastavat tegevust. See tähendab, et tuleb usaldada inimese intuiitvset intelligentsi, mis on iga inimese loomupärane anne, nii nagu muutuse seaduspärasus on kodeeritud kõigesse, mis meid ümbritseb.

Tao targa teod tulenevad seega tema intuiitvsest tarkusest, sundimatuses ja kooskõlast ümbrusega. Ta ei tarvitse ennast sundida ega oma ümbruskonda mõjutada, ta sobitab kogu oma tegevuse tao liikumisega. Selle kohta ütleb Huai Nan Tzu:

Need, kes jälgivad loomulikku korda, voolavad tao hoovuses.

Säärast toimimist nimetatakse taoistlikus filosoofias *wu-wei*, mis tähendab "mitte tegutsemist" ja mida tõlgitakse kui "hoidumist aktiivsusest vastupidi loodusele". Tõlkija õigustab ennast osundades Tšuang Tsu'd:

Mittetegutsemine ei tähenda vaikivat tegevusestust.

Las igaüks teeb seda, mida ta on harjunud tegema sääraselt, et ta oleks loomuldasa rahuldatud.

See, kes ei riku loodusseadusi, või "ei toimi vastukarva loodusele", on harmoonias taoga ja tema ettevõtmised on edukad. See ongi Laozi näiliselt mõistatuslike sõnade mõte, "Mitte tegutsedes saab kõike tcha."

Kontrast *yin*'i ja *yang*'i vahel pole ainult kogu hiina kultuuri mõjustav põhiprintsiip, vaid see peegeldub ka hiina kahes põhilises mõtlemissuunas. Konfutsianism on ratsionaalne, mehelik, aktiivne ja domineeriv. Taoism vastupidi rõhutab seda, mis on intuiitvne, naiselik, müstiline ja paindlik.

"Mitte teades seda, mida me teame, on parim," ütleb Laozi ja "Tark toimib askeldamata ja õpetab vaikides."

Taoistid olid veendunud, et rakendades inimloomuse naiselikke, järelandlikke omadusi, on kõige kergem elada tasakaalus ja seega tao printsiipide kohaselt. Tao ideaali on paremini väljendanud Tšuang Tsu, kes kirjeldab midagi taoistliku paradiisi sarnast:

Vanal ajal, kui kaootiline kord maailmas oli veel vähe arenenud,

nautis inimene täielikku rahu. See rahu valitses kõikjal maailmas. Sel ajal olid *yin* ja *yang* harmoonilised, s.t. tasakaalus. Puhkelolek ja liikumine toimus häireteta. Neljal aastaajal olid ajaliselt kindlad piirid. Ükski asi ei saanud vigastada ja elusolendid ei hukkunud enneagu. Inimesel võisid olla teadmised, kuid puudusid võimalused nende kasutamiseks. Seda aega võib nimetada täieliku kooskõla perioodiks. Tol ajal ei toimunud ühtegi sihikindlat tegevust, vaid kõik eluavaldused olid spontaansed.

Tiibet ja lamaism

Tiibeti keeles *la-ma* – õpetaja. Tiibeti budism hõlmab gelupka, ningmapa, kargjutpa, sakjapa jm. budismi koolkondi. Lamaism on seega preestrite religioon, milles on segunenud šivaismi ja šamanismi elemendid ning välja kujunenud omapäraselt liigendatud hierarhiline süsteem. Tänapäeva lamaismi loojaks ja kujundajaks tuleb pidada suurt reformaatorit Tsong Khapa'd 1400. a. Keskustena on tuntud 1409. a. Lhasa lähisel asutatud klooster Galdan, samuti selle naabruses asuvad kloostrid. Sera ja Braipung ning kaugemal asuv Taschi lumpo. Varasemas budismis said juhtivad ametikohad need vaimulikud, kes olid võimekamad ja kauem usuteenritena töötanud. Alates mongolite dünastia võimuletulekust, nimelt pärast seda, kui Chubilai buda usu omaks võttis, sai kombeks Taga-Tiibetis asuva Sakja kloostri eestseisja nimetada kogu Tiibeti budistlike vaimulikkude peaks. Samal ajal oli Tiibeti budismi pea ka hiina võimude vasallalluvuses oleva Tiibeti riigi pea, kusjuures see amet pärandati onult või lellelt, venna- või õepojale. Sakja kloostri eestseisjad suutsid seda positsiooni säilitada ainult Juan-dünastia ajal. Ming-dünastia valitsemisajal muutus olukord nii, et 1373. a. tõusis kuninglikeks valitsejateks neli laamat ja üks inimpõlv hiljem oli Tiibetis juba kaheksa kuningavõimu omavat kõrgemat usujuhti.

Vastukaaluks sellele hierarhilisele pärimisjärglusele löid Tsong Khapa kaks õpilast uue süsteemi, mis algsest budismist märgatavalt erines. Vanade õpetuste kohaselt pidid 16 asemikku (Sthavira, tiibeti keeles *Naitan*) selle eest seisma, et nad maisest elust ei lahkuks, sest nende ülesandeks oli õpetuse levimise ja säilimise eest valvata. Hiinlased suurendasid nende usundikaitsjate hulka, keda nad *Lo-han*'iks (sanskriti keeles *Arhan*) nimetasid, viiesajale. Kollaste mütside õpetuses kuulub see amet peamiselt bodhisatva Avalokitešvarale, kes ei tohi enne maisest uuestikehastumisest lahkuda, et jälle budaks saada ja nirvaanasse naasta, kuni ta

pole kogu inimkonda Buddha õpetuse abil vabastanud kõigist hädadest ja kannatustest. Selle lõpptulemuse saavutamiseks sünnib ta ikka ja jälle uuesti ning see Avalokitešvara uuestisünd (mongolitel Ariabolo või Tšongšim-bodhisatva) kannab tänapäeval dalai-laama nime. Peale dalai-laama maist surma tõmmatakse liisku, kes väljavalitud vastsündinud poeglastest on tema uuestisünd (reinkarnatsioon). Näib, et arvestatakse ka sugulust tuntud ja mõjukate perekondadega ning kadunud dalai-laama testamendis avaldatud soovidega. Märgatav on ka Hiina valitsuse esindaja mõju. Dalai-laama kõrval esineb veel teine tähtis isik tiibeti religiooni hierarhias ja see on Tšai-lumpo kloostis resideeriv Pan-tšen-rinpo-tše, tuntud ka kui Pantšsen-laama, bogdo-laama ehk Tešu-laama. Teda peetakse Amitabha buda kehastuseks. Neile kahele lamaismi suurkujule järgnevad "hutuhtud", kes vastavad umbes kristliku kiriku piiskoppidele. Kõige tuntumad neist on olnud Urga Hutuhtu (Mongoolias) ja Tšsang-tša Hutuhtu Pekingis. Lamaismi iseloomustab munkade ja kloostrite suur hulk Tiibetis, Mongoolias ja Hiinas.

Surm ja hauatagune elu. Enamik budiste usub reinkarnatsiooni, kuid selle kohta on käibel terve rida teravmeelseid teooriaid ja tiibeti müstikud on neile osutanud rohkem tähelepanu kui enamik teiste maade budiste.

Tiibetis, nagu mujalgi mõistavad filosoofide tõekspidamisi ainult haritud rahvakihid. Rahvahulgad kordavad usumeeste levitatavaid õpetusi: kõik on ajutine; ükski ego ei eksisteeri inimeses ega muus olendis või asjas igavesti. Enamik inimesi aga usub hingede rändamist ja on selle teadmisega rahul.

Mis toimub inimesega kohe peale surma, siis selles lähevad lamaistide arusaamad lahku Sri Lanka, Birma ja Siiami budistide õpetusest. Üldlevinud uskumuste kohaselt oleneb uuestisünd ja elamistase ning tingimused eelmistes eludes toimepandust. Niisiis, kas oleme olnud head või halvad. Kas ja kui palju oleme eelmises elus või eludes mõelnud häid või halbu mõtteid ja korda saatnud negatiivseid või positiivseid tegusid.

Mõnes mahajaana budistide sektis pannakse suurt rõhku nutikusele või isegi kavalusele. Viimatimainitud omadusi kultiveerivad

ka lamaistid suure hoolega. Tiibetis on üldlevinud ütlemine: "Kes oskab igasugustes tingimustes eluraskustega toime tulla, võib ka põrgus mugavalt elada." See selgitab üsna hästi laamade kasutatud mõistet "meetod" (tiibeti keeles "Thabs"). Samal ajal kui enamus budiste on veendunud, et surnu karma on matemaatilise täpsusega määratud, olenevalt tema viimase elu eetilise-moraalsest tasemest, väidavad lamaistid, et tundes õiget meetodit, on võimalik parandada lahkunu karmat. Viimane võib uuesti sündides sattuda parematesse tingimustesse, kui seda näeb ette tema karma.

Et see kõik nii soodsalt kulgeks, tuleb inimest eluajal surmaks ette valmistada. Selleks on tarvis läbi viia terve rida rituaale. Surres ja pärast surma hoolitsevad laamad selle eest, et kadunuke tunneks ennast teises ilmas hästi ja saaks tagasi tulla võimalikult soodsatesse tingimustesse.

Tiibeti uskumuse kohaselt oskab vaimselt arenenud preester-laama surres ise enda eest hoolitseda. Ilmalikku lihtsurelikku aga peavad asjatundjad laamad abistama. Lahkujale seletatakse, mis neid ees ootab, kuidas käituda ja mis teed sammuda tuleb. Sest lamaistide arvates ei piisa sellest, kui me õpime, kuidas elada, peab omandama ka oskusi, kuidas surra. Tuleb osata hoiduda uuestisünni eest halbadesse tingimustesse. Tiibetlased arvavad, et vajalikesse saladusisse pühendatud müstik on võimeline surres säilitama täieliku meelteselguse. Seesugune inimene ei vaja hauatagusesse ilma sukeldudes kellegi teise abi. Hoopis teine asi on aga harilike surelikega. Siit johtub, et asjasse pühendamatu vajab kvalifitseeritud asjatundjalt kindlaid juhtnööre. Surres ja pärast surma õpetab laama neile oskusi, mida nad oleksid pidanud õppima oma elu ajal.

Laama, kes abistab surijat, püüab kõigiti takistada viimase minestamist, juhtides tähelepanu meelte järkjärgulisele tuhmumisele, s.t. haistmise, maitsemismeele, nägemise, kompimise ja kuulmise nõrgenemisele.

Järgmiseks on laama ülesandeks aidata hingel lahkuda pealae kaudu, sest kui see toimub mõnda teist teed pidi, siis on surija heaolu tulevikus suuresti ohustatud.

Kehast vabanenud hing sooritab nüüd omapärase palverännaku läbi paljude paikade.

Teatud lamaistid väidavad, et kohe kui hing on kehast vabanenud, saab ta nägemuse osaliseks. Ülim Reaalsus ilmutab ennast heleda valgussähhvatusena. Kui nüüd kehast lahkunud hing suudab tabada seda valgust, on ta vaba kõigist järgnevatest sündidest ja surmadest. Ta on jõudnud nirvaanasse. Seda juhtub aga harva. Enamasti on just äsja maistest köidikutest vabanenud hing ehmunud seesugusest ootamatust valgussärast. Ta pörkab oma valede tõekspidamiste ja individuaalse eksistentsi ning meeleliste naudingute juurde. Ta ei taba ära selle ennenägematu nähtuse otstarvet ja on hõivatud oma maiste muljetega.

Harilik inimene, kes on lahkunud siit maailmast teadvuseta seisundis, ei taipa korraga, mis temaga on toimunud. Veel mitmeid päevi püüab ta oma lähedaste ja tuttavatega rääkida ning ta on ülimalt imestunud, et talle ei vastata ja et teda üldse ei märgata. Materiaalsest maailmast lahkunud hing on segaduses. Ta näeb oma liikumatut keha, mille ümber askeldatakse. On see võimalik, et ta on surnud? Tiibetis usutakse, et inimese hing või teisik võib oma kehast ajutiselt lahkuda ja ümbruskonnas ringi rännata. Mõned neist on külastanud seejuures inimeste elupaiku, teised aga võivad jutustada oma muljeid paradiisist või puhastustulest, kohast, kus hinged viibivad uuestisündi oodates.

Igapäevaelus on inimese hing või teisik tihedalt seotud füüsilise kehaga. Teatud tingimustel aga võib hing või teisik ajutiselt kehast lahkuda ja näidata ennast erinevates kohtades. Teisik võib jääda ka nähtamatuks ja sooritada mitmesuguseid rännakuid. Mõnedel inimestel toimib seesugune kehastumine spontaanselt, kuid lamaistid väidavad, et seda saab treenida ja vajaduse korral suvaliselt esile kutsuda. Lamaistlikud kloostrid nii Tiibetis, Mongoolias kui ka Põhja-Indias (pärast Tiibeti vallutamist hiinlaste poolt) on ette nähtud neile, kes tahavad ennast vaimselt arendada.

Suuremates kloostrites olid koolid, kus sai õppida filosoofiat, metafüüsikat, rituaale, maagiat, meditsiini ja pühakirja. Eriti kõrgelt hinnati rituaalse maagia eriala, sest arvati, et selle abil on võimalik lepitada raevukaid jumalusi ja eemale tõrjuda kurje vaimne. Selle ala asjatundjate hoolde oli usaldatud ka kloostrite vaimne kaitse. Kahe suure Lhasas asunud Gyud kloostrikooli ülesandeks oli Tiibeti riigi

kaitsmine. Kvalifitseeritud maagid pidid garanteerima riigi ja riigipea õitsengu ning kaitsma kõige halva eest.

Preester-maagide ülesannete hulka kuulus ka kodumaiste jumaluste ja deemonite austamine ja teenimine ning kurjade vaimude vaoshoidmine.

Maagilised spordialad. *Lung-gom*'i nime all tuntakse Tiibetis tervet rida praktikaid, mis ühendavad vaimse keskendumise mitmesuguste hingamisharjutustega. Tulemuseks on vägagi huvitavad spirituaalsed ja füüsilised saavutused.

Lamaismiga lähemalt tutvudes jõuame varsti arusaamisele, et see budismi haru tegeleb üsna intensiivselt traumatürgiaga ehk teisiti öeldes maagiaga.

Paljudes tiibeti teabeallikais mainitakse mehi, kes on võimelised liikuma jalgsi ebatavalise kiirusega, läbides puhkamata ööpäeva jooksul sadu kilomeetreid. Seesuguseid nobeid liikujaid nimetatakse *lung-gom-pa* ja nad ei jookse täie kiirusega lühikesi maid, vaid liiguvad kerge ja kiire sammuga vahetpidamata mitmeid päevi ja öid. *Lung-gom-pa* kõnnib transiseisundis osavõtmatu näo ja pärani avatud silmadega, pilk keskendunud mingile kaugale ja kõrgelasetsevale objektile. Ta ei jookse. Ta tõstab end hüpates maast lahti ja liigub iga sammuga ühtlaselt edasi. Ta liigutused on vetruvad ja hüpped sujuvad. Et saavutada seesuguseid tulemusi, tuleb teha hingamisharjutusi pimedas ruumis kolm aastat ja kolm kuud.

On olemas ka teistsuguseid harjutusi. Need tiibeti askeedid, kes ei kuulu intellektuaalide hulka, kasutavad järgmisi võtteid. Õpilane istub ristatud jalgadega (rätsepaasendis) laial ja paksul padjal. Ta hingab aeglaselt sisse, nagu tahaks kogu oma keha õhuga täita. Siis hinge kinni hoides hüppab ta käsi kasutamata rätsepistes üles ja kukub samas asendis tagasi padjale. Seda harjutust tuleb palju korrata. Mõned laamad hüppavad seejuures üsna kõrgele. Tiibetlased väidavad, et sääraselt aastaid treenides muutub keha väga kergeks, peaaegu kaalutuks. Arvatakse, et need väga kergekaalulised mehed (aga õpilaste hulgas leidub ka naissoo esindajaid) on võimelised istuma odrakõrrel, ilma, et see kõverduks või seisma viljaterade kuhilal, ilma ei ükski tera paigalt liiguks. Nende taotluste eesmärk on levitatsioon.

Kes taotlevad *lung-gom-pa* kraadi, peavad sooritama järgmise katse: maasse kaevatakse auk, mille sügavus vastab eksamisooritaja keha pikkusele. Selle augu kohale maa peale püstitakse midagi kuplitaolist, mille kõrgus maast võrdub eksamisooritaja keha pikkusega. Kupli ülaosas on väike ava. Niisiis ristijalu augu põhjas istuva mehe ja kuplisoleva augu vahe on kahekordne mehe pikkus. Näiteks kui mehe pikkus on 1,7 m, siis on kuplisolev ava 3,4 meetri kõrgusel augu põhjast. Katse seisab nüüd selles, et ristijalu augu põhjas istuv mees hüppaks välja kupli ülaosas olevast avast.

Et saavutada *lung-gom-pa* võimeid, peab vastava tasemega laama juhendamisel tegema mitmesuguseid hingamisharjutusi. Alles pärast seda, kui õpilane on omandanud teatud vilumuse, võib ta kiirliikumist katsetada. Õpilane peab läbi tegema pühitsustalituse ja ta saab oma õpetajalt maagilise loitsu (mantra). Viimane on vajalik keskendumiseks ja seda tuleb kasutada rütmis nii hingamise kui ka kõndimisega. Kõndija ei tohi rääkida ega ringi vaadata. Ta peab oma pilgu keskendama kaugusse mõnele kindlale objektile ega tohi oma tähelepanu millegi muuga kõrvale juhtida lasta.

Kui transiseisund on saavutatud, siis on normaalne teadvus suures osas välja lülitatud. Osa sellest aga on valvel ja hoiatab liikujat takistustes teel, kontrollib liikumissuunda ja peab silmas sihtpunkti.

Laiad lagedad alad ja eriti õhtune hämarus on seesuguseks liikumiseks eriti soodsad. Kuigi matkaja on juba pikema tee läbinud ja märgatavalt väsinud, on õhtuvidevikus suhteliselt kerge jälle uuesti transiseisundit saavutada. Siis enam väsimust ei tunne ja rändaja võib puhkamata veel pika tee maha käia.

Ka hommikune aovalgus on soodne, kuid vähem kui õhtune hämarik.

Iga selge öö on soodus treeninguks algajatele. Hästi aitavad kaasa heledalt säravad tähed. Tihti soovitatakse koondada pilk teatud kindlale tähele. Juhtub, et algaja katkestab käimise, kui "tema" täht tal silmist kaob. Enam vilunud fikseerivad "oma" tähe kujutluses, ega ole selle tegeliku nägemisega enam seotud.

Mõned asjassepühendatud väidavad, et kaua aastaid treeninud *lung-gom-pa* jalad ei puudutagi enam maad. Ta hõljub õhus, seejuures kiiresti edasi liikudes.

Intellektuaalselt arenenud laamad ei eita ülaltoodud fenomeni, kuid nad ei hinda seda kuigi kõrgelt.

Siinkohal on õige aeg meenutada üht Buddha kohta käivat legendi. Gautama Buddha kõndis kord oma õpilastega metsas ja kohtas seal üht hästi kõhna joogit viletsa hüti ees. Õpetaja peatus ja küsis, kui kaua viimane kõigest loobudes seal hütiis on elanud. "Kakskümmend viis aastat," vastas joogi. "Ja missuguseid tulemusi sa oled saavutanud, ennast nii pikka aega rangetele tingimustele allutades?" küsis Buddha. "Olen võimeline jõge ületama vee peal kõndides," vastas erak uhkelt. "Vaene mees," ütles Buddha kaastundlikult, "kas sa tõesti raiskasid nii palju aastaid nii tühise tulemuse nimel? Ülevedaja viib su ju ühe vaskmündi eest vastaskaldale."

Kuidas ennast soojendada lumes ilma lõkketa. Veeta talv kõrgmäestikus 3500–6000 meetri kõrgusel asuvas koopas, mida ümbritsevad jää ja lumi, kanda suviseid rõivaid või olla koguni alasti ja seejuures mitte ära külmuda, on probleem, mida polegi lihtne lahendada. Ja ometi veedavad tiibeti mungad seesugustes tingimustes pikki talvekuid. Säärast madala temperatuuri talumist nimetatakse *tumo*.

Sõna *tumo* tähendab kuumust, sooja, kuid seda ei kasutata tiibeti keeles hariliku kuumuse või soojuse tähistamiseks. See on müstilise terminoloogia tehniline termin ja seda müstilist soojust võivad "toota" ka teised peale munkade, erakute ja laamade.

Tiibeti laamad tunnevad mitut liiki *tumo*'d: esoteeriline *tumo*, mis tekib erakorralise ekstaasi puhul ja mähib müstiku järk-järgult "pehmesse sooja jumalate rüüsse". Esoteeriline *tumo* võimaldab erakul mugavalt elada lumises kõrgmäestikus. Müstiline *tumo* on ainult tinglik ühendus mõistega "soojus", kuna see on paradiisliku õndsuse kogemus selles maailmas.

Ainult vähesed tunnevad *tumo* tehnikat. Kogu Tiibet aga on kuulnud *tumo* imepärasest mõjust, mis soojendab ja hoiab elus kõrgmägedes elavaid laamakandidaate. Väga vähesed teavad, kuidas seda müstilist soojust "toota". Õpetada saab ja tohib ainult too, kes seda saladust põhjalikult valdab. Õpilane, kes soovib *tumo*'d õppima hakata, peab olema õppinud hingamistehnikat ja

olema võimeline hästi keskenduma, s.t. oskama visualiseerida oma mõtteid.

Tumo pühitsemise eel käib õpilase pikaajaline katsetamine ja katseteks ettevalmistamine. Õpilane peab olema terve ja tugev ja esimese katsena minema mägijõe või oja kaldale ja sukelduma seal jääkülma vette. Veest välja tulles ennast mitte kuivatama ega riietuma, vaid mediteerima kogu öö kohalt liikumata.

Selleks pühitsetu peab loobuma karusnahksetest ja villastest kehakatetest, samuti ei tohi ta läheneda lõkkele ega ahjule, et ennast soojendada.

Pärast lühikest katseaega, mille kestel õpetaja kontrollib noviitsi füüsilisi ja psüühilisi võimeid, peab viimane tõmbuma tagasi kaugele kõrgmägedesse üksikusse kohta. Tiibetis mõeldakse seejuures 3000 meetrit ja kõrgemaid mägesid.

Tumo'd ei tohi harrastada majas ega asulate läheduses. Laamad usuvad, et suitsu ja mitmesuguste lõhnade poolt rikutud õhk ja elamute negatiivne kiirgus takistab õpilase edukat arengut ja võivad teda koguni kahjustada. Olles ennast nõuetekohaselt sisse seadnud, ei tohi õpilane kedagi näha peale oma õpetaja-laama, kes teda aeg-ajalt külastab.

Noviits peab oma treeninguid algama igal hommikul enne koitu ja lõpetama *tumo* eriharjutuse enne päikesetõusu.

Kogu praktika peab toimuma lageda taeva all ja õpilane peab olema kas alasti või kandma õhukest ühekordset puuvillast rõivastust.

Algajad võivad istuda õlgnatil, kokkupandud kotil või puust toolil. Edasijõudnud õpilased istuvad paljal maal ja veel kraad kõrgemale jõudnud – lumel või mõne külmunud veekogu jääl. Enne treeningut ei tohi süüa ega juua. Eriti tuleb hoiduda kuumadest jookidest.

Kaks asendit on lubatud. Meditatsiooniasend ristatud jalgadega või istuda, nagu eurooplased on harjunud, käed põlvedel. Pöial, nimetissõrm ja väike sõrm välja sirutatud ning keskmine ja neljas sõrm kõverdatult peopesas.

Alguses sooritatakse mitmesuguseid hingamisharjutusi, et puhastada ninasõõrmed. Rütmiliselt välja hingates tuleb endast eemaldada uhkus, raev, vihkamine, ahnus, laiskus ja rumalus.

Sisse hingates tuleb kõik pühade isikute õnnistamised, Buddha vaimsus, viis tarkust, kõik, mis maailmas on hea ja ülev, endasse tõmmata.

Keskendudes mõnda ega, tuleb endast eemaldada kõik mured ja mõtisklused. Olles saavutanud täieliku rahu, tuleb kujutleda, et meie kehas, nabapiirkonnas asub kuldne lootosõis. Selles päikesena säravas lootoses asetseb silp "ram" ja selle peal silp "ma". Sellest "ma" silbist ilmub (jumalanna) Dorjee Naljorma.

Neid müstilisi silpe, mida nimetatakse "seemneteks", ei tule vaadata kui lihtsaid kirjutatud või trükitud tähti või esemete sümboliseid esindajaid, vaid kui püstiseisvaid liikumapaneva energiaga varustatud elusolendeid. Näiteks "ram" pole tule müstiline nimetus, see on tule "seeme". Hindud pööravad suurt tähelepanu nende "seemnevalemite" (bija mantrate ehk loitsude) õigele hääldamisele. Nad arvavad, et loitsude jõud seisab nende helis ja et sel helil on loov jõud. Tiibeti müstikud väidavad, et õigesti hääldatud silp "ram" võib tule põlema lahvatada. Seesuguseid müstilisi silpe ei kasutata Tiibetis helidena või helidekombinatsioonidena, vaid pigem elementide ja jumaluste esindajana. Tiibetlased, kes samastavad silpi "ram" tulega, on veendunud, et see, kes teab, kuidas seda sõna vaimselt kasutada, võib süüdata iga eseme ja manada esile leeki ka ilma kütuseta.

Kohe, kui on õnnestunud kujutleda Dorjee Naljormat hüppamas välja silbist "ma", tuleb ennast samastada selle jumalannaga.

Kui on saadud jumalannaks, tuleb kujutleda tähte A naba kohal ja tähte *Ha* (täht tiibeti tähestikus) pealael.

Aeglane sügav sissehingamine mõjub lõõtsana ja puhub hõõguva tule lõkkele, mis algselt ei ole suurem sõrmeotsast. See tuli lõõmab tähes A. Iga sissehingamine, mis on suunatud vaheliha piirkonda, puhub tuld üha enam lõkkele. Seejuures võib kujutleda, et tähest *Ha* tilgub õli tähele A ja toidab sellega üha enam suurenevat leeki.

Pärast igat sügavat sissehingamist järgneb hinge kinnihoidmine. Järk-järgult suureneb peetuse aeg. Mõte peab kogu aeg jälgima tule suurenemist, mis tõuseb piki keha keskosas asuvat närvijõu kanalit (tiibeti keeles "uma").

Tiibetlased on Indiast laenanud kolm müstilist kanalit (nadi), mis etendavad tähtsat osa mitmesugustes jooga psüühilistes treeningutes.

Harjutus läbib kümme järku (astet), ilma et vahepeal pause tekiks. Mitmesugused subjektiivsed nägemused koos nendega kaasnevate aistingutega järgnevad üksteisele sujuvalt. Sissehingamised, hinge kinnipidamised ja väljahingamised järgnevad üksteisele rütmiliselt. Seejuures korratakse pidevalt kindlat müstilist loitsu. Meeled peavad seejuures olema täielikult keskendunud tule nägemusele ja sooja tunnetusele, mis tulest hoovab.

Neid kümme astet võiks kirjeldada järgnevalt:

1. Keskmist kanalit "uma" (sanskriti keeles *śūṣumna*) kujutletakse ja püütakse ka subjektiivselt näha juuksekarva või peene niidina, mis on täis elavat tuld, mida hingamisel tekkiv õhuliikumine üha enam lõõmama puhub.

2. Tulekanal suureneb üha ja on paisunud väikese sõrme jämeduseks.

3. Kanal paisub üha ja on nüüd juba käsivarre jämedune.

4. Kanal täidab juba kogu keha või õigemini keha ise on muutunud tulekanaliks, jämedaks toruks, mis on täidetud lõõmava tule ja õhuga.

5. Keha vormid kaovad. Kanal on mõõtmatus laienenud ja haarab endasse kogu maailma koos *naljorpa*'ga (mediteerijaga), kes tunneb ennast ühe leegina voogavas tulemeres.

Algajad, kes pole veel harjunud aeglaselt mediteerima, läbivad esimesed viis astet kiiremini kui edasijõudnud. Viimased on süvenenud vaatlusse ja liiguvad aeglaselt ühelt astmelt teisele. Aga ka kõige kiirematel võtab viienda astmeni jõudmine vähemalt tund aega.

Nüüd tuleb neid subjektiivseid nägemusi vastupidises järjekorras korrata.

6. Tormituul vaibub, vihane leekide möll vajub madalamale ja rahuneb. Leegitsev ookean tõmbub kokku ja mahub jälle mediteerija kehasse.

7. Kanal, mis on kokku tõmbunud käsivarre jämeduseks, on jälle nähtav koos selles leegitseva tulega.

8. Kanal tõmbub kokku väikese sõrme jämeduseks.

9. Kanal on kokku tõmbunud juuksekarva jämeduseks.

10. Kõik tulega seotud nägemused kaovad täielikult. Meeled sukelduvad suurde "tühjusse", kus vaatleja isik ja vaadeldav objekt ühte sulavad.

See on transiseisund, mis on vähem või rohkem sügav ja kestev, olenevalt *naljorpa* vaimsest arengutasemest.

Kirjeldatud harjutust võib korrata kas koos viimase viie astmega või ilma, ükskõik millisel ajal või siis kui külm kallale kipub. Klassikaline treening peab aga toimuma enne "kukke ja koitu".

Lisaks ülaltoodud harjutustele on veel teistsuguseid võtteid, kuidas kõrgendatud kehasoojust esile kutsuda.

Tuleb kujutleda, et kummaski peopesas on päike, samuti loome endale päikesed kummagi jalatala alla ja nabapiirkonda. Hõõrudes neid peopesades ja jalataldade all olevaid päikseid tugevasti üksteise vastu, lahvatab leek ja süütab nabapiirkonnas oleva päikese. See aga täidab kogu keha tulega. Iga väljahingamisega kujutleme, et kogu maailm on täis tuld.

Vilunud *tumo* harrastajad hingavad sisse, hoiavad hinge kinni ja hingavad välja ettenähtud korras. Nad ei katkesta keskendumist kujutletavale tulele ega müstilise loitsu kordust, mis peab saatma mõtisklevat süvenemist. Need edasijõudnud õpilased ei pea oma kujutlust pingutama, et näha pidevat tulelõõma kasvu. Neil toimub see protsess harjumuspäraselt ja mõnus soojus valgub terves kehas laiali, mis ongi kirjeldatud harjutuse eesmärk.

Läbinud ettenähtud treeningu, korraldatakse osavõtjaile vastavad katsed.

Pakasesel talveõhtul kogunevad asjaosalised jõe või järve äärde. Alasti katsealused istuvad lootosasendis või rätsepaistes maa peal. Linad kastetakse jäisesse vette ja igaüks võtab endale ühe ümber, mille ta peab oma kehal ära kuivatama. Kohe kui lina on kuiv, kastetakse see uuesti vette ja mähitakse jälle katsealusele ümber keha. Sääraselt toimitakse kuni aovalguseni. Võistluse on võitnud see, kes on kuivatanud suurima arvu linu. Käib kumu, et mõni on öö vältel kuni nelikümmend lina oma keha peal ära kuivatanud.

Iidse seaduse kohaselt peab katsealune vähemalt kolm lina kuivatama, et saada endale *respa* nimi ja õigus kanda valget

puuvillast särki. Selle kandjas tuntakse *tumo* spetsialisti. *Respa* on see, kes kannab aasta ringi ainult õhukest ühekordset puuvillast rüüd ja seda ka kõrgmäestikus. On muidugi neidki *tumo* adepte, kes loobuvad sellest ühest ja ainsast rõivatükist ja elavad täiesti alasti lühemat või pikemat aega või koguni terve eluaja kusagil väga kõrgel mägikoopas või onnis.

Kui alustada kirjeldatud harjutusi, siis püsib tekitatud subjektiivne soojatunnetus sama kaua, kuni kestab harjutus. Kui meelte keskendumine ja hingamisharjutused lakkavad, tuleb külmatunnetus tagasi. Neil aga, kes juba aastaid on praktiseerinud, muutub "soojatootmine" organismis loomulikuks funktsiooniks, mis ilmade külmenedes iseenesest tööle hakkab.

Meditatsiooni olemus

Meditatsiooni mõistet on kasutatud terve rea üksteisest erinevate tegevuste ja seisundite äramärgimiseks. Seega võib esineda teatud raskusi täpse definitsiooni väljapakkumisel.

Kristlikus traditsioonis mõistetakse meditatsiooni all enamasti mõtisklusi teatud *i d e e d e* üle või aktiivsust teatud kindlas intellektuaalses suunas. Idamaade arusaamad meditatsioonist liigitavad selle alla kõike muud peale ideede ja intellektuaalse aktiivsuse. Keskaja kristliku meditatsiooni tuntud teoreetik St. Victor Richard teeb selget vahet meditatsiooni ja kontemplatsiooni vahel: "Meditatsioon püüdleb suure vaimse osavusega piki järsku ja raskest teed pidevalt silmaspeetava sihi poole. Kontemplatsioon hõljub vabalt sinna, kuhu impulss teda viib."¹

Osa autoreid eraldab keskendumise meditatsioonist, pidades esimest lihtsalt viimase ettevalmistavaks osaks. Philip Kapleau oma teoses "The Three Pillars of Zen" väidab, et Za-Zen'i ei tule ära segada meditatsiooniga. See väide on iseenesest paradoksaalne, sest sõna *zen* (hiinakeelne *Ch'an*) on tuletatud *dhyana*'st (sanskritikeelne *dhyana* – meditatsioon). *Zen*-budism on seega meditatsiooni budism kõige otsesemas mõttes. Kuid ka teistsugused arusaamad on käibel, sest aegade jooksul on tekkinud väga palju erinevaid meditatsiooniliike (ka budismis endas).

Vahe ideest kantu ja ideetu meditatsiooni vahel on üks üldtuntu- maid. Teatud praktikad (tehnikad) näevad ette kindlaid mentaalseid kujutelmasid nagu näiteks tiibeti tantratel põhinevates meditatsioonides. Teised seevastu lülitavad välja igasugused kujutuspildid. Mõned rakendavad meeleorganeid ja kasutavad visuaalseid vorme (mandalad) või muusikat, teised jälle täielikku meeleorganite

¹ Richard of St. Victor. De Gratia Vontemplationis Benjamin Major, 13. Selected Writings on Contemplation. London. 1957.

väljalülitamist. Mõned nõuavad täielikku tegevusetust, teised jälle aktiivset tegevust (mantrad), žeste (mudrad), kõndimist või muud tegevust. Mõned meditatsioonivormid näevad ette teatud kindla tunnetusliku seisundi loomist, teised jälle eitavad kõike konkreetset.

Seesugune vormide rohkus esitab eelkõige küsimuse meditatsiooni olemuse kohta. Otsides ühtlust seesuguses mitmekesisuses, võime seda tõepoolest ühes asjas leida. Võime leida, et hoolimata sellest, kuidas me meditatsiooni läbi viime, kas kujutluste, füüsiliste kogemuste, verbaalsete häälotsuste või muu abil, mediteerija ülesanne jääb ikka samaks. Erinevad vormid oleksid nagu mitmekesisteks abinõudeks sama ülesande saavutamisel.

Kui me püüame meditatsiooni defineerida välise või sisemise käitumise järgi, jõuame peatselt arusaamisele, et seda ei saa võrdsustada mõtlemise või mittemõtlemisega, paigalistumise või tantsimisega, meelte väljalülitamise või nende kasutamisega. Meditatsioon püüab esile kutsuda mingi tunnetuse, olemise modaalsuse, mida võib väljendada või arendada ükskõik missuguses situatsioonis.

See tunnetus muudab kõik, millega ta kokku puutub. Kui ta keskkonnaks on liikumine, muutub see tantsuks; kui paigalolek – siis muutub see elavaks skulptuuriks; kui mõtlemine, siis on tulemuseks intuitsiooni kõrgemad vormid; kui meeled, siis sulavad need olemise saladustega üheks tervikuks; kui tunded, siis on tulemuseks armastus. Laul muutub hümniks, rääkimine palveks või poeesiaks. Igapäevased toimingud olemise rituaalideks.

Kuna meie ajastu suhtumine välismaailma toimingutesse toimub läbi tehnika prisma, siis on tehniline ka kogu tänapäeva orientatsioon psühholoogilistesse ja spirituaalsetesse reaalsustesse. Paljud koolkonnad pakuvad erinevaid meetodeid üldinimlike probleemide lahendamiseks, kuid ei saavutata mitte meetodist olenevalt, vaid sellega, kuidas seda rakendatakse, olgu siis psühhoteraapias, kunstis või pedagoogikas. Tehnika või tööriistade kasutamine inimese sisemaailma puutuvast situatsioonis oleneb peaaegu tabamatust "inimlikust faktorist" õpetajas, juhendajas või psühhoterapeudis. Kui tegemist on inimese sisemaailmas toimuva meditatsiooniga, suureneb

inimliku faktori tähtsus meetodi kõrval veelgi. Nagu teiste tehnikategagi on olulisem "kuidas" ja mitte "mida". Mediteerijale õige suhtumise ülekandmine temale antud probleemi käsitlemisel on kõigi meditatsiooniõpetajate raskeim ülesanne ja siin aitab ainult pikaajaline praktika.

Võib öelda, et mediteerija suhtumine või "sisemine seisund" on nii tema tee kui ka siht. Peenekoeline nähtamatu "kuidas" pole ainult "kuidas mediteerida", vaid "kuidas olla", mida mediteerides tunnetatakse lihtsustatud situatsioonis. Seejuures pole muidugi võimalik rakendada mingeid konkreetseid kirjeldatavaid instrumente. Suhtumist meditatsiooni tuleb otsida vaikuses, rahus, monotoonuses, "lihtsalt istumises". Niisama nagu me ei näe tähti päevavalgel, ei tunneta me meditatsiooni peenekoelist olemust igapäevaste askelduste taustal. Selle tunnetuse saavutame siis, kui oleme välja lülitanud oma sisemise mina. Missugused ka ei oleks välised tingimused, sisemised on äärmiselt lihtsad. Pole tarvis muud kui vaadelda küünalt, kuulata suminat kõrvades või lihtsalt "olla tegevuseta". Siis avastame järk-järgult, et on võimalik väga erinevalt vaadelda, kuulata või tegevusetult olla ja vastupidi, mitte vaadelda, mitte kuulata ja mitte tegevusetult olla. Seesuguse treeningu äärmiselt lihtsal taustal hakkame tunnetama iseennast ja meie käsutuses olevaid võimalusi ning järk-järgult tabame ära õige suhtumise meditatsiooni olemusse.

Kõikide aktiivsete tegevuste juures on määravaks teguriks praktika, harjumuste saavutamise ja tingimuste loomine. Meditatsiooni puhul on olukord otse vastupidine. Tuleb pidevalt taotleda vabane mist igasugustest tingimustest ja harjumustest, keha ja meelteorganite tööst, kõikidest igapäevastest tavadest, mis võiksid segada mediteerimiseks vajalikku ülimalt lihtsustatud vaimse seisundi saavutamist. Seepärast võimegi öelda, et mediteerija s u h t u m i n e mediteerimisse on tema tee kui ka eesmärk. Mediteerimiseks on vajalik seostest vaba tingimusteta seisund. Alguses jõutakse arusaamisele, kui vähe õnnestub õigesti mediteerida. Vigadest õpitakse ja varsti osatakse valesid teid vältida. Õige suhtumise saavutame siis, kui oleme kõigilt teedelt kõrvale astunud.

Meditatsioon on eelkõige teatud kindel meeleseisund, teatud

suhtumine toimuvasse, rohkem vaimne protsess kui vaimne rahulolu.

Igasugune meditatsioon taotleb alati midagi. Igapäevases elus hüpleb me meel pidevalt ühelt asjalt või mõttelt teisele ja keha vahetab pidevalt asendit. Meditatsioon püüab harilikult seda vaimset või kehalist aktiivsust peatada ja koondada tähelepanu ühele objektile, elamusele, häämitsusele, tulemusele, vaimsele seisundile või aktiivsusele.

Patandžali ütleb oma teises suutras: "Jooga on tasakaalu saavutamine (meeleaktiivsuse kaotamine)." Nagu sellest võib aru saada, pole tähtis *midagi taotleda*, vaid *üldse taotleda*. Seda keskendunud suhtumist tuleb koos tähelepanuga kultiveerida. Kuigi kõikide meditatsiooniliikide eesmärgiks on meie meeleseisundi vaigistamine, ei tähenda see alati mõtlemise või muu vaimse aktiivsuse väljalülitamist. Kui meditatsiooni katkestustele erilist tähelepanu keskendada, siis võib neid võtta meditatsiooni objektideks. Theravada praktika näiteks koondab hingates tähelepanu vahelihase tõusule ja langusele. Jälgides seda liikumist, märkab mediteerija ka muid tema tähelepanu orbiiti sattuvaid toiminguid, emotsioone ja mõtteid. Fikseerides midagi kõrvalist ja segavat, mainib ta seda lihtsalt endamisi kolm korda ("müra, müra, müra" või "sügeleb, sügeleb, sügeleb") ja pöördub siis jälle vahelihase tõusu ja languse juurde tagasi.

Mõnede meditatsiooniõpetajate väitel ei saagi olla meditatsiooni häirivaid tegureid, sest iga segavat asjaolu saab võtta kui meditatsiooni objekti. Viha, hirmu ja muret ei tule alla suruda, vaid teadlikult ja mõistvalt vastu võtta. Seesugune meditatsioon eeldab selget teadvust ja täielikku teadlikkust. Ülalmainitud praktika moodustab kompromissi tähelepanu vabadusest ja piiratusest, kusjuures mediteerija pöördub perioodiliselt tagasi oma visuaalse teadlikkuse poolt fikseeritud hingamisliigutuste juurde. Kui me astuksime varem püstitatud eesmärgist veel ühe sammu vabaduse poole, saaksime meditatsioonivormi, kus meie ülesandeks oleks tajuda iga hetke teadvuse mahtu. Kuigi seesugune eneseavastamine hetkele näib olevat vastand keskendunud tähelepanu tüübile (nõutav näiteks küünlaleegi vaatlemisel), pole see tegelikult nii. Isegi leek kui

keskendusobjekt on pidevalt muutuv, mis nõuab mediteerijalt pidevat kontaktisolemist ja enese avamist igale uuele hetkele. Veel iseloomulikum on võrrelda teadvuse kulgu ja keskendumist muusika kuulamisel. Viimase puhul tunneme selgesti, et tähelepanu keskendumine on hädavajalik helidetulva registreerimiseks ja nautimiseks.

Meie normaalset meeleseisundit võib võrrelda muusika kuulamisega, ilma et oleksime sellele tähelepanu koondanud. Meel on aktiivne, kuid ainult aeg-ajalt oleme olukorrast teadlikud. Meie psüühilise aktiivsuse tegelik äratamine nõuab suuremat (ja mitte vähemat) jõupingutust kui see, mida vajame keskendumiseks teatud kindlale "objektile", nagu näiteks mõnele kujutisele, verbaalsele kordusele või kehapiirkonnale. Psühholoogiliste sündmuste spontaanset kulgu on väga raske tähelepanelikult jälgida ja seepärast on vaja keskenduv mediteerimine endale enne selgeks teha.

Teadlik hingamine on palju konkreetsem teadvuse "objekt" kui tunded ja mõtted. Hoolega ennast jälgides võime avastada vahe täieliku ja osalise tajumise vahel (peame viimast harilikult täielikuks tajuks). Omandades harjumuse jäägitult keskenduda ja tundma õppides sellega kaasaskäivaid raskusi, avastame oma "siseilma" üha uusi tahke.

Seesugust harjumust arendades jõuame viimaks meditatsiooni lõpptulemuseni. Jooga terminoloogias on see tuntud *samadhi* nime all ja see on *dhyana* – s.o. meditatsiooniseisundi loomulik järg. *Dhyana* on omakorda *dharana*, s.o. keskenduse abil saavutatud seisund. Viimane on aga *pranajama*, s.o. hingamistehnika järgmine aste. Just hingamistehnika loob eeldused budistlikuks meditatsiooniks.

Areng, mis viib meid järk-järgult lihtsast keskendumisest meditatsiooni lõppeesmärgini, on seega üha progresseeruv vaimsete võimete täiustamine. Harjutades tähelepanu, mõistame üha paremini, mis tähelepanu on. Keskendades või tihendades meile tuntud meditatsioonipraktikat, jõuame kord-korralt lähemale tema põhi-olemusele. Seesuguses protsessis suhtumist ja tähelepanu üha intensiivistades (mis ongi kogu selle praktika tuum), me saavutame vaimsed seisundid, mis tunduvad meile erakorralistena, kuid mis on samaaegselt meie püüdluste põhi-olemuseks.